नेपालमा सेन वंशको इतिहास

डा. नवराज सुब्बा

नेपालमा सेन वंशको इतिहास

डा. नवराज सुब्बा

HAMRO iDEA
Implimenting Ideas...

प्रतिलिपि अधिकार

नेपालमा सेन वंशको इतिहास

लेखक: **डा. नवराज सुब्बा**

संस्करण: प्रथम (२०८१)

आइएसबिएन ९७८९९३७-९८१०-२-६

प्रकाशक: हाम्रो आइडिया, विराटनगर, नेपाल।

कभर डिजाइन:

च्याटजिपिटी (डेल.ई), ओपनएआइद्वारा उत्पन्न।

प्राक्कथन

सेन इतिहासका बारेमा विद्यालयदेखि नै पढियो तर कहाँ कमी भयो भने त्यसलाई जीवन र जगतसित तुलना र विश्लेषण गर्न ढिलाइ हुन गयो। हुन त यसका लागि समय, लगाव, अध्ययन, अनुभवको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ। किरात लिम्बू संस्कृतिको अध्ययन गरेँ, फयङ साँबाको वंशावलीको पनि अध्ययन गरेर पुस्तक प्रकाशित गरिसकेँ। तर मनमा अझै केही कुरा खड्कि रह्यो। मलाई के महसुस भयो भने सेन वंशको अध्ययन बिना किरात लिम्बू खास गरी साँबा जातिको अध्ययन अधुरो नै हुने रहेछ।

साँबा जातिको माङ्नेना यक अर्थात् लिङथाङ यक जहाँ साँबा थर विकास भएको मानिन्छ, त्यहाँ जनसहभागितामा हालसालै एक माङ हिम (मन्दिर) भवन निर्माण भएको छ। लिम्बू जातिमा यसरी पूजास्थलमा मन्दिर बनाउने चलन पाइँदैन। किनभने लिम्बू जाति आफूलाई प्रकृतिपूजक मान्दछन् र कुनै पवित्र प्राकृतिक डाँडा काँडा वा कुनै बर वा पिपलको फेदमा कुनै ढुँगा थपना गरेर पूजाआजा गर्ने परम्परा छ। जहाँ घामपानीको पर्वाह गरिदैन र त्यहाँ जोसुकै जहिलेसुकै पनि गएर पूजाआजा गर्न खुला रहन्छ।

यसरी चलिआएको किरात लिम्बू परम्परामा मन्दिर बनाउने चलन किन र कहिले आयो होला भनेर मेरो मनमा लामो समय खेलिरह्यो। अध्ययनका क्रममा थाहा भयो कि यसरी लिम्बू समुदायमा उनीहरूका देवता तागेरा निङ्वाभूमाङलाई मन्दिर स्थापना गरेर त्यहाँ फेदाङबाको ब्यवस्था गर्ने चलन सेनकालदेखि चलेको थियो (सुब्बा, १९९९)। यही परम्परालाई सम्झेर साँबा जातिले आफ्नो पुर्खाको थलोमा माङ हिम निर्माण गरेका हुन्।

यस तथ्यलाई बल पुऱ्याउने थप प्रमाण पनि सोही निर्माण क्षेत्रमा अवस्थित फङफडे झरनाको गुफामा रहेको सेन वंशको धर्म र संस्कृति झल्काउने शिवलिङ्ग, त्रिशूलले पुष्टि गर्दछ। त्यसमाथि साँबा लगायतका लिम्बू जातिको उदभव सेन वंशसित गाँसिएको वंशावली पनि प्रकाशित भैसकेका छन् (सेन चबेगु वंशावली, २००७; योङहाङ वंशावली, २०११; लिङदेन सेन वंशावली, २०१०)। हालै प्रकाशित फयङ साँबा वंशावली २०८१ ले पनि फयङ साँबाको पूर्वज अभि सेन हुँदै चुडामणि सेन र क्रमसः साँबा सेरिङ थिए भनेर उल्लेख गरेको छ (सुब्बा, २०२४)।

माथि उल्लिखित लिम्बू जातिका उत्पत्ति मुन्धुम र इतिहासमा उनीहरूका पुर्खाले विभिन्न लिम्बुवान क्षेत्रहरू छोटो समयमा नै कब्जामा लिएको र शासन गरेको पढ्न पाइन्छ। अव जिज्ञाशा उठ्छ, यो कसरी सम्भव भयो होला? यो कुरा सुन्दा अचम्म लागेको थियो, मुन्धुम कुनै दन्त्यकथा पढेजस्तो लाग्दथ्यो। तर सेन वंशको इतिहास खोतल्दै जाँदा थाहा हुन्छ कि सारमा मुन्धुमका ती कथा सही भए पनि त्यसभित्रको कुरोको चुरो भने इतिहासले मात्र बताउँछ। वास्तवमा उनीहरू सेन शासनको प्रभाव बढाउँदै गएका सेन वंश रहेछन्। उनीहरू लिम्बुवान प्रवेश गरेपछि क्रमसः लिम्बू जातिसित सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा अन्तरघुलित हुँदै किरात लिम्बुवान क्षेत्रमा सेन प्रभाव विस्तार गरे।

यसकारण हामीले सेनकालीन इतिहाको अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ। हेर्दै जाँदा थाहा भयो कि पूर्वी नेपालमा १५ औँ देखि १८ औँ शताब्दीसम्म सेन शासनको प्रत्यक्ष प्रभाव थियो (सुब्बा,१९९९)। सेनहरूको लिम्बूवान प्रवेश १४ औँ शताब्दिबाटै भएको वंशावलीहरूले बताउँछन्। उनीहरूले नै लिम्बू महिलाबाट जन्मेका सन्तान तथा योग्य लिम्बू वंशका सदस्यलाई किरात सेन शासित प्रदेशका विभिन्न पद र अधिकार दिएर लिम्बुवान

क्षेत्रमा शासन चलाएको इमानसिङ चेमजोङ लिखित किरात इतिहासले जनाउँछ। यस क्रममा सेन र लिम्बू वंशबीच रक्तमिश्रण भएको देखिन्छ।

जब गोरखालीले सेन शासित विजयपुर क्षेत्र र त्यस अन्तर्गतका लिम्बू शासित क्षेत्रलाई अधीनमा लियो तबसम्ममा सेन वंश किरात लिम्बूमा बिलय भैसकेको इतिहासले बताउँछ। यसरी ऐतिहासिक प्रमाणका आधारमा सेन र लिम्बू वंशबीच लामो समयको अन्तरालमा रक्तगत तथा सामाजिक र सांस्कृतिक अन्तरघुलन भयो।

आज राजनीतिक हिसाबले चलेको पहिचानको अभियानमा अतीत अर्थात् सेनपूर्वको स्मरणले गर्दा कतिपय लिम्बूद्वारा अलग याक्थुङ इतिहासको सोच राख्नु स्वभाविक छ। यसमा राजनीतिक वा सामाजिक पूर्वाग्रहभन्दा माथि रहेर पैत्रिकता केलाउँदै जातीय ऐतिहासिक तथ्यहरू खोजेर प्राज्ञिक बहस हुनुपर्दछ र सोही आधारमा इतिहासलेखन हुनुपर्दछ। किनभने वैज्ञानिक युगमा प्रमाणमा आधारित विश्लेषणयुक्त अनुशीलनद्वारा पहिचानलाई सही ढङ्गले परिभाषित गर्नु समयको माग हो।

किरात लिम्बू इतिहासले गोरखाली शासनद्वारा दमनको तीतो अनुभव संगालेको छ। नेपाल एकीकरण हुनुपूर्व, दौरान र उत्तरकालमा किरात लिम्बू भाषा, लिपि र संस्कृतिमाथि दमन भएका छन्। समुदायलाई सीमान्तिकरण गरिएका धेरै प्रमाण इतिहासमा दर्ज भएका छन्। मैले यहाँ माथि अलग इतिहास र संस्कृतिको वकालतलाई स्वभाविक मानेको त्यही आधारमा हो।

यसलाई कुरा कोट्याएपछि केही तथ्यहरू नराख्दा पूर्वाग्रह देखिने हुनाले संक्षेपमा तथ्य राख्दैछु। मुलुकी ऐन १८५४ ले जातिप्रथालाई संस्थागत गरेर जनजातिलाई होच्याउने अनि गैर–नेपालीभाषीलाई किनारा लगाइदियो (हैंगेन, २०१०)। लिम्बू मुखियालाई किपट अधिकार

थाम्नको लागि शाह–राणा शासनले नेपाली भाषा लादेर लिम्बू जातिको भाषिक विखण्डन गरिदियो (रेग्मी, १९९९)। तत्कालीन सरकारी शिक्षा प्रणाली (१८५०) ले पाठ्यक्रमबाट लिम्बू भाषा हटाएर नेपाली र अंग्रेजी भाषालाई मात्र मान्यता दियो। यति मात्र नगरेर लिम्बू भाषा लगायतका आदिवासी मातृभाषालाई 'पिछडिएका भाषा' वर्गीकरण गरेर विभेद गर्‍यो (बर्गहार्ट, १९८४)।

राज्यले नेपाली भाषालाई लागु गर्ने नाममा लिम्बू भाषा र मुन्धुम परम्परा र संस्कृतिलाई अमान्य घोषित गरिदियो। भाषा प्रचार गर्दा दमन गर्‍यो (गेनज़ल, २०२१)। जातीय र भाषिक तथा सांस्कृतिक मारमा परेका आदिवासी किरात लिम्बू समुदायमा इमानसिंह चेमजोङले २० औँ शताब्दीमा किरात लिम्बू भाषा, इतिहास र संस्कृतिको खोजी र प्रचार गरे तर दुर्भाग्यवश यसबेलासम्ममा किरात लिम्बूको भाषिक र सांस्कृतिक परम्परा विश्रृङ्खलित रहेको र सम्पदामा खडेरी परिसकेको अवस्था थियो। आजको गणतान्त्रिक नेपालमा त्यसको क्षतिपूर्ति खोजिदैछ। यसलाई इतिहासको लामो कालको फ्रेममा राखेर घटनाक्रमहरु हेर्दा किरात लिम्बूको मनोविज्ञान बुझ्न कठिन छैन।

किनभने यो घाऊ आज पनि दुखेको उनीहरूको चिन्तन र पहिचानसम्बन्धी देखिने ब्यवहारमा प्रतिबिम्बित हुन्छ। किरात लिम्बूमा मात्र हैन सेन वंशमा पनि यही नियति भोगिएको पाइन्छ। एक यूट्यूब अन्तर्वार्तामा नेपालका वरिष्ठ प्रशासक तथा अनुसन्धाता सूर्यबहादुर सेन ओलीले एक तथ्य खोलेका छन्। ओलीका अनुसार उनका पुर्खा सेन वंश भएको र गोरखालीले सेनलाई परास्त पारेपछि सेन वंशको सफाया हुनबाट बच्न नौलो समुदायमा लुकेर वा छलिएर 'अलप' भएकाले ओली थर रहन गएको खुलस्त पारेका छन्। उनका पुर्खाले गोरखाली शासनमा जागिर नखान दिएको अर्तिका बाबजूत आफूले बाध्यतावश जागिर खाएको पनि जानकारी दिए।

यसअघि भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलसित उनले भेटघाटमा बातचित हुँदा आफ्नो पुर्खा मगर भएको बताएका थिए। उक्त तथ्य भाषाशास्त्री पोखरेलले 'खस जातिको इतिहास'मा उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, १९९८)।

यसबाट के थाहा हुन्छ भने राज्यविस्तारका क्रममा गोरखालीबाट पराजितलाई गरिएको दमनको चोट आज सेन वा मगरले मात्र हैन किरात लिम्बू समुदायले पनि भुलेका छैनन्। इतिहासका ती दागहरू कोट्याएर चित्त दुखाउँदा, कम्तीमा उनीहरूको इतिहास लेखनलाई जीवन्त बनाउन सहयोग पुगेको छ।

आफूलाई सेन भनेर चिनाउनु त्यो कालमा चुनौतिपूर्ण भएर नै सूर्यबहादुर सेनका पूर्वजले ओली थर धारण गरे जस्तै किरात लिम्बूमा पनि सेनितको सम्बन्धलाई लुकाउने धारणा विकसित भएको अनुमान गर्नु गाह्रो पर्दैन। आज पनि कतिपय किरात लिम्बू आफ्ना पूर्वज सेन वंश भएको थाहा पाउँदा पनि उति गौरव गर्दैनन्। आफू दूर वा अलग भएको दावी गर्दछन्। यसका दुई कारण हुनसक्छन्– पहिलो, आफू अलग लिम्बू जाति भएको दावी गरेर राजनीतिक अधिकार कायम वा थप हासिल गर्नु खोज्नु र दोस्रो कारणमा, सेन वंशले किरात लिम्बू समुदायमा मात्र नभएर समग्र नेपालको धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रका सबै जाति र देशलाई गरेको योगदानबारे इतिहास पढ्न नपाउनु।

धेरै लिम्बूजनलाई थाहा नहुनसक्छ, तत्कालीन समाजमा सेनहरूले लिम्बूलाई विभिन्द पद दिएर शासन गर्न वा प्रशासन चलाउन सिकाएका थिए। इतिहासकार चेमजोङका अनुसार सेन वंशले नै लिम्बू जातिलाई प्रशासनिक क्षमताको विकासमा सहयोग मात्र गरेनन् नेपालभित्रका खस र आराज्यको सम्बन्ध सुमधुर तुल्याइदिएका थिए (चेमजोङ, २००३)। नेपालका आदिवासी जनजाति र आर्यबीच सम्बन्ध बढाएर सामाजिक सांस्कृतिक जागरण जगाउने कार्यमा सेनहरूको ठूलो योगदान छ।

सेनहरूले वास्तवमा आदिवासी जनजाति, खस, आर्य समुदायबीच सेतुको काम गरेको इतिहासले देखाउँछ। फलस्वरूप किरात लिम्बू समुदायको आफ्नो अस्तित्व र पहिचानलाई आज यो अवस्थामा ल्याइदिएका थिए। खास जातिलाई मात्र नभएर राज्यलाई नै गुन लगाएका सेन वंशप्रति अनजान रहनु इतिहासलाई अपमान गर्नु हो। यो कुरा किरात लिम्बू समुदायलाई मात्र नभएर कुनै पनि नेपालीलाई शोभनीय हुँदैन।

यस लेखनको उद्देश्य सेन वंशको शासनकालले नेपालको समाजमा पारेको प्रभाव र उनीहरूको योगदान उजागर गर्नु हो। पुस्तकको पहिलो अध्यायलाई पृष्ठभूमिमूलक बनाइएको छ, जसमा यस पुस्तकको लेखन उद्देश्य, अध्ययन विधि र स्रोतबारे विस्तृत रूपमा उल्लेख छन्।

संक्षेपमा, सेन वंशको अध्ययनलाई विभिन्न आयामबाट केलाएर एक अन्तरदृष्टि दिने प्रयास गरेको छु। आशा छ, नेपालको इतिहासमा रूची राख्ने पाठक, विद्यार्थी र अनुसन्धातालाई मेरो प्रयासले सहयोग पुगेमा म आफूलाई धन्य ठान्नेछु। धन्यवाद।

डा. नवराज सुब्बा
विराटनगर, नेपाल
२०८१ साल

सन्दर्भग्रन्थहरू

Burghart, R. (1984). The formation of the concept of nation-state in Nepal. *The Journal of Asian Studies,* 44(1), 101–125. https://doi.org/10.2307/2056748

Chemjong, I.S. (2003). *History and Culture of the Kirat People.* Kirat Yakthung Chumlung. (Original work published in 1948)

Genzel, M. (2021). *Ancestral Voices: Language and Customs in the Limbu World.* Routledge.

Hagen, S.I. (2010). *The Rise of Ethnic Politics in Nepal: Democracy on the Shore.* Routledge.

Linden, R. (2010). *Kirteshwar Tsetchene Senehang Lingden Limbu History and Genealogy.* Kathmandu.

Regmi, M.C. (1999). *Royal Gorkha: An Account of Gorkha Rule in Nepal.* Adroit Publishers.

Pokharel, B.K. (1998). *Khas Jatiko Itihas.* Biratnagar, Udatt Anusandhan.

Sen Chobegu, Bibi (2007). *Kirat Senehang Limbu Genealogy.* Kirat Thegim Genealogy Publications Society.

Subba, T.B. (1999). *Politics of Culture.* Sangam Books.

Subba, N.R. (2024). *The Genealogy of Phyang Samba 2024*, Biratnagar, Hamro Idea.

Yonghang, B.B. (2011). *Yonghang Bamsawali.* (B. R. Subba, ed.). Ilam.

पृष्ठभूमि

सेन वंशको उत्पत्तिबारे विभिन्न ऐतिहासिक मतहरू छन्। केही अनुसन्धानकर्ताहरूका अनुसार, १३औं शताब्दीको इस्लामिक आक्रमण अघि उत्तरी भारतका केही क्षेत्रहरूमा शासन गर्नेमध्ये, बंगालमा शासन गरेको सेन राजवंशको वंशावली रहेको दाबी गरिएको छ (रेग्मी, १९७५)। अन्य इतिहासकारहरूका अनुसार, सेन राजाहरू स्वतन्त्र रूपमा नेपालका पूर्वी तराई तथा पहाडी भेगमा सत्तारूढ भएका थिए (स्टिलर, १९९३)।

मकवानपुर सेन शासनको प्रारम्भिक केन्द्र मानिन्छ, जुन तराई र पहाडबीचको व्यापार मार्ग नियन्त्रण गर्ने महत्त्वपूर्ण रणनीतिक स्थान थियो। मकवानपुरबाट सेन शासकहरूले विजयपुर र चौदण्डीसम्म आफ्नो शक्ति विस्तार गरेका थिए (शर्मा, २००१)।

क. सेन इतिहास अध्ययनको औचित्य

मध्ययुगीन युगमा समकालीन नेपाल र भारतका केही भागहरूमा शासन गर्ने सेन वंशको शासनलाई किरात लिम्बू, खस र आर्य जातिलगायत विभिन्न जातीय समुदायहरूको विकास र जारी अन्तरक्रियालाई बुझ्नको लागि एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक स्रोतको रूपमा चिनिन्छ। यस विश्लेषणले उक्त दाबीको ऐतिहासिक सन्दर्भ र प्रमाणलाई विचार गर्दछ र यस सवाललाई समर्थन गर्ने विद्वत्तापूर्ण प्रकाशनहरूको सन्दर्भ गर्दछ।

ऐतिहासिक सन्दर्भमा सेन वंशको भावना

एघारौं शताब्दीतिर उदय भएको सेन वंश पूर्वी नेपाल र भारतको वर्तमान बिहार र बङ्गालका केही भागहरूमा प्रभावशाली थियो। उनीहरूलाई प्रशासनिक क्षमता र सांस्कृतिक उन्नतिका लागि मान्यता दिइएको थियो, जसले विभिन्न जातीय समूहहरूलाई एकीकृत गर्न मदत गर्‍यो (रेग्मी, १९६५)। राजवंशको समयमा ठूलो मात्रामा बसाइँसराइ र सांस्कृतिक परिवर्तनहरू भए, जसले यस क्षेत्रको जातीय संरचना निर्धारण गर्‍यो।

किरात लिम्बू र सेन वंश

बृहत किरात समुदायका आदिवासी किरात लिम्बूको पूर्वी हिमालय क्षेत्रमा लामो इतिहास रहेको विश्वास गरिन्छ । ऐतिहासिक प्रमाणहरूबाट के देखिन्छ भने किरात लिम्बूहरूले सेन वंशको अधीनमा रहेका अन्य समूहहरूसँग अन्तरक्रिया गरेर पनि आफ्नो सांस्कृतिक पहिचान कायम राखेका थिए। सेन राजाहरूले प्रायः स्थानीय मुखियाहरू, मुख्यतया किरात सरदारहरूलाई आफ्नो प्रशासनमा एकीकृत गर्थे, जसले गर्दा किरात परम्पराहरूको निरन्तरताको लागि सहजता मिल्यो (चेम्जोङ, १९६६)। यसले किरात लिम्बूहरूलाई बृहत् किरात समुदायबीच छुट्टै जातीय समूहको रूपमा उदय गराउन पनि भूमिका खेलेको थियो।

खस र सेन वंश

खस जाति [नेपालको पश्चिमी क्षेत्रबाट आएको भनिएको] सेन वंशको सम्पर्कमा आएको अर्को समूह थियो। खसहरू प्रायजसो पशुपालक र योद्धाहरू थिए; तिनीहरू सेन राजाहरूको सम्पर्कमा आएर पूर्वतिर लागे। एकीकरण र सहकार्यमा आधारित सेन वंशको

प्रशासनिक अभ्यासले खसहरूलाई यस क्षेत्रमा बसोबास गर्न र यसको सामाजिक-राजनीतिक जीवनमा भाग लिन अनुकूलता दियो (विष्ट, १९९१)। बिस्तारै खसहरूले स्थानीय संस्कृतिका तत्वहरू अपनाए, तर आफ्नो सार कायम राखे।

सेन वंश र आर्य प्रभाव

प्राचीन कालमा भारतीय उपमहाद्वीपमा बसाइँ सरेका आर्यहरूले सेन वंशद्वारा शासित प्रान्तहरूमा पनि शासन गरे। किरात लिम्बू र खसको तुलनामा कम अधिकार भए तापनि सेन शासकहरूले आर्य र गैरआर्य समुदायबीच सांस्कृतिक आदानप्रदानलाई प्रोत्साहित गरे। यसले आर्य संस्कृति र धर्मका तत्वहरू - विशेष गरी हिन्दू धर्म, आदिवासी हरूको रीतिरिवाजमा क्रमिक रूपमा समाहित भयो (थापर, २००२)।

जातीय विकास संश्लेषण

इतिहासमा किरात लिम्बू, खस र आर्यलाई सेन वंशले जातीय समूहबीच मध्यस्थता र एकीकरणमा सहजीकरण गरे। लामो कालखण्डमा बारम्बारको उक्त प्रक्रियाले सांस्कृतिक मिश्रण भयो। सेन राजाहरूले संस्कृति साझेदारी र समावेशी प्रशासनलाई प्रवर्द्धन गर्दै यी जनजातिलाई आफ्नो राज्यभित्र फस्टाउन र विकास गर्न सहयोगी बनाए। यस ऐतिहासिक विकासले क्षेत्रीय जातीय र सांस्कृतिक विकासभित्र सेन वंशको महत्वलाई उजागर गर्दछ।

सेन वंश १५औं देखि १८औं शताब्दीसम्म नेपालको पूर्वी तथा मध्यक्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण शक्ति केन्द्रका रूपमा उभिएको थियो (सुब्बा, १९९९)। विशेषगरी मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर जस्ता राज्यहरूमा उनीहरूको शासन रहेको थियो। सेन राजाहरू राजनीतिक दूरदृष्टि, आर्थिक विकास, धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरक्षण, र प्रशासनिक

सुधारका लागि परिचित थिए। उनीहरूको शासनकाल नेपालमा पुरानो सामन्ती प्रणाली र केन्द्रित शासन प्रणालीको संक्रमणकालीन युगको प्रतिनिधित्व गर्दछ। सेन राजाहरूको भूमिका बुझ्नाले नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक, तथा प्रशासनिक विकासको अध्ययन गर्न मद्दत गर्दछ।

राजनीतिक र सैनिक प्रभाव

सेन शासकहरूले सशक्त सैनिक रणनीति अपनाएर आफ्नो शक्ति कायम राखे। उनीहरूलाई खस मल्ल राज्य, लिम्बुवानका साना राज्यहरू, र विस्तार भइरहेको गोर्खा राज्यको चुनौतीको सामना गर्नुपरेको थियो (रेग्मी, १९७८)।

सेन शासकहरूको शासनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मोड भनेको पृथ्वीनारायण शाहसँगको द्वन्द्व थियो। १७६२ मा गोर्खाली फौजले मकवानपुरमा आक्रमण गरेपछि सेन वंशको पतन सुरु भयो। पहिले उनीहरू मात्र गोरखालीको प्रतिरोध गरेका थिए; तर बोचाका सेन जङ्ग विक्रम शाहलाई प्रशासनबाट पूर्ण रूपमा हट्न बाध्य पारिँदा, उनले काठमाडौं उपत्यकाका शासक रहेका आफ्ना दाजुको आश्रय लिनुपऱ्यो। गोर्खाली सेनाका रणनीतिहरूका कारण अन्ततः सेन शासकहरू पराजित भए (स्टिलर, १९९३)।

आर्थिक योगदान

सेन शासनको समयमा नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा आर्थिक विकास भयो। कृषि उनीहरूको अर्थतन्त्रको मुख्य आधार थियो, जसका लागि सेन राजाहरूले सिंचाइ प्रणाली, भूमिसुधार, र कर व्यवस्थापन लागू गरेका थिए (शर्मा, २००१)।

मकवानपुरले भारतको मैदानदेखि हिमालयसम्मको व्यापार मार्ग नियन्त्रण गर्दथ्यो। त्यहाँबाट अन्न, वस्त्र, जडीबुटी, धातुजन्य सामानहरूको व्यापार व्यापक रूपमा सञ्चालन हुन्थ्यो। सेन शासकहरूले सुरक्षित व्यापार मार्गहरू र व्यवस्थित कर प्रणाली लागू

गरी आफ्नो क्षेत्रलाई प्रमुख व्यापारिक केन्द्र बनाएका थिए (रेग्मी, १९७८)।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरक्षण

सेन राजाहरू हिन्दू धर्मका कट्टर अनुयायी थिए। उनीहरूले मन्दिर, धार्मिक प्रतिष्ठान, तथा संस्कृत शिक्षालयहरू निर्माण गराएका थिए। सेन शासनकालमा हिन्दू परम्पराको प्रवर्द्धन भएको पाइन्छ (शर्मा, २००१)।

तर, पूर्वी नेपालमा बसोबास गर्ने लिम्बू, राई, तथा अन्य आदिवासी समुदायहरूले आफ्ना मौलिक धार्मिक परम्पराहरू जोगाइरहेका थिए। सेन राजाहरूले यी समुदायहरूसँग सामरिक तथा कूटनीतिक सम्बन्ध कायम गर्दै उनीहरूलाई आंशिक रूपमा हिन्दू प्रशासनको प्रणालीमा समावेश गराएका थिए (स्टिलर, १९९३)।

प्रशासनिक तथा न्यायिक प्रणाली

सेन शासकहरूले प्रशासनिक तथा न्यायिक सुधारहरू लागू गरेका थिए। उनीहरूको शासन प्रणाली अर्ध-सामन्तवादी थियो, जसमा स्थानीय जिमीदारहरूले कर संकलन र कानून कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पाउँथे (रेग्मी, १९७८)।

न्यायिक मामिलामा सेन राजाहरूले हिन्दू कानुनी प्रणाली अपनाएका थिए। ‘धर्म सभा’ नामक धार्मिक परिषद्ले परिवार कानून, भूमिसम्बन्धी विवाद, तथा धार्मिक मामिलाहरूको निर्णय लिन्थ्यो (शर्मा, २००१)।

सेन वंशको पतन र प्रभाव

सेन वंशको पतनको प्रमुख कारण बाह्य सैन्य चुनौतीहरू र आन्तरिक कमजोरीहरू थिए। १८औं शताब्दीको मध्यतिर गोर्खा राज्यको विस्तारवादी नीतिले सेन राज्यहरूलाई संकटमा पार्‍यो। १७६२ मा मकवानपुरको पतन, त्यसपछि चौदण्डी र विजयपुरको शाह शासनमा गाभिनु, सेन शासनको अन्त्यको संकेत थियो (रेग्मी, १९७५)।

तर, सेन राजाहरूको योगदान नेपालका इतिहासमा महत्त्वपूर्ण विरासतका रूपमा कायम छ। उनीहरूले प्रशासनिक संरचना, आर्थिक नीति, धार्मिक संरक्षण, र सांस्कृतिक समायोजनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले। उनीहरूद्वारा विकसित मन्दिर, व्यापार मार्ग, र प्रशासनिक प्रणालीहरूले शाह तथा राणा शासनमा पनि प्रभाव पार्‍यो (स्टिलर, १९९३)।

सारमा भन्नुपर्दा, सेन वंश केवल एक क्षेत्रीय शक्ति नभएर नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, र सांस्कृतिक रूपान्तरणको कारक थियो। मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुरमा उनीहरूको शासनले स्थानीय प्रशासन तथा व्यापारिक सम्बन्धहरूलाई प्रभावशाली रूपमा व्यवस्थित गर्‍यो।

यद्यपि उनीहरूको शासन नेपालको एकीकरणको क्रममा समाप्त भयो, उनीहरूको योगदान अझै पनि इतिहास, प्रशासन, र सांस्कृतिक परम्पराहरूमा देख्न सकिन्छ। सेन शासकहरूको शिलालेख, अभिलेख, तथा प्रशासकीय दस्तावेजहरूको गहिरो अध्ययनले राष्ट्र निर्माण, प्रशासनिक सुधार, तथा सांस्कृतिक विकासमा उनीहरूको भूमिकाबारे थप जानकारी दिन सक्छ।

सेन वंश नेपालका बहुपरतीय तथा बहुसांस्कृतिक इतिहासको एउटा महत्त्वपूर्ण अंश हो, जसलाई अझ गहिराइमा अध्ययन गर्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सूची

Bista, D. B. (1991). *Fatalism and development: Nepal's struggle for modernization*. Orient Longman.

Chemjong, I. S. (1966). *History and culture of the Kirat people*. Tumeng Hang.

Regmi, D. R. (1965). *Medieval Nepal: A history of the three kingdoms*, 1520-1768. Firma K. L. Mukhopadhyay.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal*. University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal*. Vikas Publishing House.

Sharma, I. (2001). *The Political and Economic History of Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.

Stiller, L. F. (1993). *Prithvi Narayan Shah in the Light of Nepal's Unification*. Human Resources Development Research Center.

Subba, T.B. (1999). *Politics of Culture*. Sangam Books.

Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. University of California Press.

ख. पुस्तक लेखनको उद्देश्य

सेन शासकहरूको अध्ययन किन आवश्यक छ? माथि झलक पाइयो। अब यहाँ यस पुस्तक लेखनको उद्देश्य के के हुन् भनेर छलफल गरिनेछ।

नेपालको *इतिहास, संस्कृति, प्रशासन, तथा समाजशास्त्रीय संरचना* बुझ्न सेन शासकहरूको अध्ययन महत्त्वपूर्ण छ। सेन वंश *नेपालको मध्यकालीन इतिहासमा शक्तिशाली तथा रणनीतिक राज्यकर्ताका रूपमा उदाएको* थियो। उनीहरूले *राजनीतिक स्थिरता, आर्थिक समृद्धि, धार्मिक संरक्षण, र प्रशासनिक सुधार* ल्याएका थिए।

यस पुस्तकको मुख्य उद्देश्य सेन शासकहरूको योगदान, शासन प्रणाली, आर्थिक नीति, सांस्कृतिक प्रभाव, तथा पतनको कारणलाई *विस्तृत रूपमा अनुसन्धान गर्नु* हो। सेन वंशको अध्ययनले ने*पालको इतिहासलाई गहिराइमा बुझ्न मद्दत* गर्छ, विशेषगरी *पूर्वी नेपालको सामाजिक संरचना, हिन्दूकरण प्रक्रिया, र शाह एकीकरणको प्रभावलाई स्पष्ट पार्छ।*

१. नेपाल एकीकरणअघि पूर्वी नेपालको राजनीतिक अवस्थाको अध्ययन गर्न

सेन वंशको शासनकाल *नेपालको एकीकरण अघि अस्तित्वमा रहेका स्वतन्त्र राज्यहरूको अध्ययनको लागि महत्त्वपूर्ण छ*। उनीहरूको शासन *मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर*मा फैलिएको थियो, जहाँ राजनीतिक शक्ति, कूटनीति, र सैनिक नीति कसरी सञ्चालन हुन्थ्यो भन्ने जान्न सकिन्छ।

२. प्रशासनिक प्रणाली र नीति विकासको विश्लेषण गर्न

सेन राजाहरूले *कर संकलन, भूमिसुधार, तथा न्यायिक प्रशासन*मा सुधार गरेका थिए। उनीहरूको शासन पद्धति शाह शासन र राणा शासनमा समेत प्रभावशाली रह्यो। सेन राजाहरूको *जिमीदार प्रणाली,*

स्थानीय प्रशासनमा शक्ति बाँडफाँड, तथा आर्थिक नीति बुझ्नाले नेपालको प्रशासनिक इतिहास बुझ्न मद्दत गर्छ।

३. नेपालमा व्यापार तथा अर्थतन्त्रको विकासमा सेन वंशको योगदान पत्ता लगाउन

मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर *नेपालका महत्त्वपूर्ण व्यापारिक केन्द्रहरू* थिए। सेन राजाहरूले *तराईदेखि हिमालयसम्म व्यापार मार्गहरूको विकास*, कर प्रणालीको सुधार, तथा कृषि उत्पादनमा जोड दिएका थिए। यो अध्ययनले सेनकालीन व्यापार प्रणाली, भारतीय राज्यहरूसँगको सम्बन्ध, तथा स्थानीय उद्योगहरूको अवस्था स्पष्ट पार्छ।

४. हिन्दू धर्मको संरक्षण तथा सांस्कृतिक प्रभाव थाहा पाउन

सेन शासकहरू हिन्दू धर्मप्रति समर्पित थिए। उनीहरूले *मन्दिर निर्माण, वैदिक परम्पराको संरक्षण, तथा धार्मिक शिक्षाको प्रवर्द्धन* गरे। उनीहरूको धार्मिक नीति बुझ्नाले *नेपालको हिन्दूकरण प्रक्रियामा सेनहरूको भूमिका कस्तो थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ*।

५. गोर्खा राज्यसँगको संघर्ष तथा सेन वंशको पतनबारे जानकारी पाउन

सन् १७६२ मा पृ*थ्वीनारायण शाहले मकवानपुरलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिएपछि* सेन वंश पतनतर्फ गयो। सेन राज्यहरूको पतनको कारण तथा *गोर्खाली एकीकरणसँगको अन्तर्क्रिया बुझ्नका लागि सेन इतिहास महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ बन्न सक्छ*।

६. आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूसँग सेन वंशको सम्बन्ध केलाउन

पूर्वी नेपालमा बस्ने *लिम्बू, राई, तथा अन्य आदिवासी समुदायहरूसँग सेन शासकहरूको सम्बन्ध* निकै रोचक छ। उनीहरूले यी समुदायहरूसँग *कूटनीतिक सम्झौता*, कर संकलन नीति, तथा सांस्कृतिक सहअस्तित्व कायम गरेका थिए। यो अध्ययनले *स्थानीय*

समुदायहरूको ऐतिहासिक अधिकार र पहिचानबारे महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि दिन सक्छ।

पुस्तकको मूल उद्देश्यहरू

- सेन राजाहरूको प्रशासनिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, तथा धार्मिक योगदानलाई उजागर गर्नु।
- नेपालको इतिहासमा पूर्वी नेपाल र सेन राज्यहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई उजागर गर्नु।
- नेपाल एकीकरण अघि विभिन्न राज्यहरूबीचको अन्तर्क्रियालाई स्पष्ट पार्नु।
- सेन वंशको पतन तथा शाह वंशसँगको सम्बन्धको ऐतिहासिक मूल्याङ्कन गर्नु।
- सेनकालीन समाजमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको अवस्थालाई उजागर गर्नु।

संक्षेपमा, सेन वंशको अध्ययन केवल एक राज्य वा राजाहरूको कथा मात्र होइन, यो नेपालकै राजनीतिक, सांस्कृतिक, तथा सामाजिक विकासको ऐतिहासिक सन्दर्भ हो। उनीहरूको प्रशासनिक नीति, आर्थिक सुधार, सांस्कृतिक योगदान, तथा पतनबारे अध्ययन गर्दा नेपालको इतिहासको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई गहिराइमा बुझ्न सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

Regmi, M.C. (1975). *Landownership in Nepal.* University of California Press.

Sharma, I. (2001). *Political and Economic History of Nepal,.* Ratna Pustak Bhandar.

Stiller, LF. (1993). *Prithvi Narayan Shah in the light of the unification of Nepal.* Human Resource Development Research Centre.

ग. पुस्तकको स्रोत

पुस्तकको श्रोतमा शिलालेख, पाण्डुलिपि, ऐतिहासिक अभिलेख, र मौखिक परम्पराहरूको प्रयोग भएका छन्।

१. स्रोत खोजसम्बन्धी कार्यप्रणाली:

सेन वंशको अध्ययनका लागि ऐतिहासिक र अनलाइन माध्यमको प्रयोग गरिएको छ। नेपालको *सेन वंशको इतिहास अध्ययन* गर्नका लागि बहुआयामिक ऐतिहासिक अनुसन्धान आवश्यक पर्छ, जसमा *पुरातात्त्विक प्रमाण, शिलालेख, अभिलेख, मौलिक दस्तावेज, मौखिक परम्परा, र अनलाइन माध्यममा उपलब्ध दोस्रो श्रेणीका स्रोतहरू* समावेश छन्। सेन राजाहरूको शासनकालबारे *प्रत्यक्ष रूपमा सीमित प्रमाणहरू उपलब्ध भएकाले*, यो अनुसन्धानमा *पुराना शिलालेख, शाही आदेश, वंशावली अभिलेख, र स्थानीय मौखिक कथाहरू* समेत समावेश गरिनेछ।

यस अध्ययनमा *गुगल स्कलर, विश्वविद्यालयहरूको डिजिटल पुस्तकालय, सरकारी प्रतिवेदनहरू, गैरसरकारी संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित दस्तावेजहरू, र विभिन्न अनुसन्धान केन्द्रहरूमा उपलब्ध डिजिटल स्रोतहरू* प्रयोग गरिनेछ। यस माध्यमबाट *सेन शासनको प्रशासनिक नीति, आर्थिक गतिविधि, सांस्कृतिक प्रभाव, तथा पतनको कारणबारे विस्तृत अध्ययन* गरिनेछ।

२. ऐतिहासिक र आधुनिक माध्यम

२.१. शिलालेख (शिलालेख र ताम्रपत्रहरू)

शिलालेखहरू *सेन वंशको प्राथमिक स्रोतहरू* मध्ये एक हुन्। यी *ढुंगा वा ताम्रपत्रमा कुँदिएका अभिलेखहरू* सेन शासकहरूको शासन व्यवस्थाका निम्न पक्षहरू प्रस्ट पार्छन्:

-राजकीय घोषणाहरू र धार्मिक भूमिदानहरू।

-सेन शासकहरूको वंशावली र राजकीय वैधता।

-प्रशासनिक नीति, कर संकलन प्रणाली, र कूटनीतिक सम्बन्धहरू।

विशेष गरी *मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर क्षेत्रहरूमा फेला परेका सेनकालीन शिलालेखहरूले* तिनीहरूको शासन व्यवस्थाको स्पष्ट विवरण दिन्छन्। यी शिलालेखहरू प्रायः *संस्कृत वा प्राकृत भाषामा लेखिएका छन्*, जसले सेन शासकहरूको राजनीतिक विस्तार र सांस्कृतिक योगदानबारे जानकारी दिन्छ।

उदाहरण:

विजयपुरको *ताम्रपत्र अभिलेख* अनुसार सेन शासकहरूले *धार्मिक संस्थाहरूलाई भूमिदान गरेका थिए*, जसले हिन्दू धर्मप्रति उनीहरूको संरक्षण नीतिलाई स्पष्ट पार्छ (रेग्मी, १९७५)।

२.२. हस्तलिखित ग्रन्थहरू र ऐतिहासिक कृतिहरू

सेन शासकहरूको प्रशासन, सैन्य अभियान, र सामाजिक संरचनाबारे विस्तृत जानकारी पुराना *हस्तलिखित ग्रन्थह*रूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। यी ग्रन्थहरूमा समावेश छन्:

- वंशावली अभिलेखहरू, जसले सेन राजाहरूको वंश परम्परा र शासकीय उत्तराधिकारबारे जानकारी दिन्छ।

- धार्मिक ग्रन्थहरू, जसले सेन राजाहरूको हिन्दू धर्मप्रतिको योगदान देखाउँछ।

- प्रशासनिक अभिलेखहरू, जसले कर संकलन र शासन पद्धतिबारे स्पष्ट पार्छ।

'गोपालराज वंशावली' जस्ता इतिहासिक ग्रन्थहरू सेन शासकहरूको शासन कालको महत्वपूर्ण स्रोत हुन्। यी अभिलेखहरू *संस्कृत, नेपाली, र स्थानीय भाषामा लेखिएका* छन्।

उदाहरण:

मकवानपुरको "धर्म पत्र" सेन शासनमा प्रयोग गरिएका *कानुनी व्यवस्थाहरू* को सूची हो, जसले त्यस समयको न्याय प्रणालीलाई स्पष्ट पार्छ।

२.३. ऐतिहासिक अभिलेखहरू र विदेशी विवरणहरू

सेन वंशको इतिहासलाई बुझ्न नेपाल तथा विदेशी स्रोतहरू महत्वपूर्ण छन्। यी स्रोतहरूमा समावेश छन्:

- "गोरखा वंशावली", जसले सेन वंश र गोरखा राज्यबीचको सम्बन्ध दर्शाउँछ।

- *बेलायती ईस्ट इण्डिया कम्पनीका प्रतिवेदनहरू*, जसमा सेन शासकहरूको व्यापारिक र सैन्य गतिविधिको विवरण पाइन्छ।

- *मुगल तथा राजपुत दस्तावेजहरू*, जसमा सेन शासकहरूको भारतसँगको कूटनीतिक सम्बन्धबारे जानकारी पाइन्छ।

उदाहरण:

१८औं शताब्दीका बेलायती व्यापारीहरूले सेन शासकहरूद्वारा संचालित व्यापार मार्गहरूको विवरण लेखेका थिए, जसले सेन वंशको आर्थिक नीतिको अध्ययनमा मद्दत गर्छ (शर्मा, २००१)।

२.४. मौखिक परम्परा र स्थानीय इतिहासहरू

नेपालका विभिन्न समुदायहरूले सेन शासकहरूसँग सम्बन्धित *लोककथा, गीत, र मौखिक इतिहासहरू* जोगाएका छन्। यी मौखिक स्रोतहरू सेन राजाहरूको *शासन, युद्ध, र समाजसँगको अन्तर्क्रियाबारे जानकारी दिन्छन्*।

- लोकगीतहरू, जसले सेन शासकहरूको बहादुरीको प्रशंसा गर्छ।

- स्थानीय धार्मिक अनुष्ठानहरू, जसले सेन शासकहरूको धर्मप्रति निष्ठा देखाउँछ।

- पुजारी वर्गहरूले संरक्षण गरेका मौखिक वंशावलीहरू, जसले सेन वंशको निरन्तरताबारे जानकारी दिन्छ।

उदाहरण:

पूर्वी नेपालका लिम्बू समुदायहरूले सेन शासकहरूसँग भएका सम्झौताहरूको स्मरण गर्छन्, जसले स्थानीय समुदायहरूसँग सेन राजाहरूको सम्बन्ध प्रस्ट पार्छ।

३. अनलाइन स्रोतहरूको उपयोग

यस अध्ययनमा ऐतिहासिक अनुसन्धानको लागि निम्न *अनलाइन स्रोतहरू*को प्रयोग गरिनेछ:

गुगल स्कलर – नेपालका मध्यकालीन इतिहास तथा प्रशासनिक प्रणालीसम्बन्धी अनुसन्धानपत्रहरू।

विश्वविद्यालय डिजिटल पुस्तकालयहरू – त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौँ विश्वविद्यालय, तथा अन्तरदेशीय अनुसन्धान केन्द्रहरूमा प्रकाशित डिजिटल पुस्तकहरू।

सरकारी दस्तावेजहरू – पुरातत्त्व विभाग, नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय, तथा स्थानीय सरकारी स्रोतहरू।

गैरसरकारी र अन्तरदेशीय अनुसन्धानहरू – नेपाल अध्ययन केन्द्र र अन्य अनुसन्धान संस्थाहरूका प्रतिवेदनहरू।

डिजिटलकृत ऐतिहासिक ग्रन्थहरू – पुराना अभिलेख तथा इतिहास ग्रन्थहरू अनलाइन संग्रहहरूमा उपलब्ध छन्।

उदाहरण:

गुगल स्कलरमा प्रकाशित एक अध्ययन अनुसार, सेन राजाहरूको प्रशासनिक संरचनाले पछि शाह र राणा शासनलाई समेत प्रभाव पार्‍यो (स्टिलर, १९९३)।

घ. अनुसन्धान पद्धति

ऐतिहासिक तुलनात्मक अध्ययन – शिलालेख, अभिलेख, र अनलाइन स्रोतहरूको समीक्षाद्वारा ऐतिहासिक घटनाहरूको विश्लेषण।

पुरातात्त्विक अध्ययन – सेनकालीन मन्दिर, दरबार, तथा किल्लाहरूको अनुसन्धान।

मौखिक इतिहास अभिलेखन – स्थानीय व्यक्तित्वहरू, धर्मगुरुहरू, र इतिहासकारहरूसँग अन्तर्वार्ता।

डिजिटल स्रोतहरूको प्रमाणीकरण – विश्वविद्यालयहरू तथा सरकारी वेबसाइटमा उपलब्ध स्रोतहरूको विश्लेषण।

संक्षेपमा, सेन वंशको इतिहास अध्ययन गर्न प्राथमिक स्रोतहरू (शिलालेख, अभिलेख), मौखिक परम्परा, तथा आधुनिक अनलाइन स्रोतहरूको संयोजन आवश्यक छ।

यस अध्ययनले पुराना अभिलेखहरू, पुरातात्त्विक प्रमाणहरू, लोकसंस्कृति, तथा डिजिटल माध्यममा उपलब्ध अनुसन्धानहरूमार्फत सेन शासकहरूको प्रशासन, अर्थतन्त्र, संस्कृति, तथा समाजमा प्रभावलाई वैज्ञानिक रूपमा पुनर्निर्माण तथा पुनर्लेखन गर्नेछ।

सन्दर्भसूची

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal.* University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* Vikas Publishing House.

Sharma, I. (2001). *The Political and Economic History of Nepal.* Ratna Pustak Bhandar.

Stiller, L. F. (1993). *Prithvi Narayan Shah in the Light of Nepal's Unification.* Human Resources Development Research Center.

अध्याय १: सेन वंशको उत्पत्ति र उदय

क. सेन वंशको पुख्र्यौली इतिहास

सेन वंशको सम्भावित मूलका बारेमा सिद्दान्तहरू बनेका छन्। धेरै विद्वानहरूले सेनहरू क्षत्रिय वंश भएको तथा यिनीहरूको सम्बन्ध बंगालका सेन राजाहरूसित भएको जनाएका छन्।

1. उत्पत्तिको सिद्धान्त: क्षत्रिय वंशज र बंगालको सेन वंशसँगको सम्भावित सम्बन्ध

नेपालको सेन वंशको उत्पत्ति ऐतिहासिक रूपमा महत्वपूर्ण विषय हो। विशेष गर्‍योोसको क्षत्रिय पहिचान र बंगालको सेन वंश (११औं–१२औं शताब्दी) सँगको सम्भावित सम्बन्धलाई लिएर विश्लेषण भएका छन्। अर्कातिर केही इतिहासकारहरूका अनुसार नेपालका सेन शासकहरू स्थानीय सामन्तहरूबाट विकसित भएका थिए। तर भारतीय इतिहासकारका अनुसार नेपालका सेन वंशलाई बंगालको सेन वंशका सन्तान भएको दाबी गर्छन् (मुजुम्दार, १९७३)।

बंगालको सेन वंश दिल्ली सुल्तानतेको उदय हुनु अघि पूर्वी भारतमा शक्तिशाली हिन्दू राज्यको रूपमा परिचित थियो, जसको शासनकाल मुस्लिम विजयहरूका कारण १३औं शताब्दीतिर अन्त्य भयो। यस अध्यायमा, नेपालका सेन शासकहरूको क्षत्रिय पहिचान र बंगालको सेन वंशसँग सम्भावित नाताबारे अध्ययन गरिनेछ। यसका लागि ऐतिहासिक

अभिलेख, वंशावली, शिलालेख, मौखिक परम्परा, र आधुनिक अध्ययनहरू समीक्षात्मक रूपमा विश्लेषण गरिनेछ।

२. नेपालका सेन शासकहरूको क्षत्रिय पहिचान

नेपालका सेन शासकहरूले आफूलाई हिन्दू क्षत्रिय (युद्ध योद्धा वर्ग) को रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए। उनीहरूको क्षत्रिय पहिचान निम्न आधारमा पुष्टि गर्न सकिन्छ:

२.१. वंशावली अभिलेखहरू र राजकीय दाबी

- सेन शासकहरूले आफूलाई सूर्यवंशी वा चन्द्रवंशी क्षत्रिय भएको दाबी गर्थे (रेग्मी, १९७५)।

- केही स्रोतहरूका अनुसार, उनीहरू उत्तर भारतका राजपूत क्षत्रियहरूका वंशज थिए, जसले नेपालका मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर क्षेत्रमा शासन स्थापना गरे।

- उनीहरूको शासनकालमा जारी गरिएका शिलालेख र ताम्रपत्रहरूमा उनीहरूलाई धर्मरक्षक (हिन्दू कानूनका संरक्षक) को रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (शर्मा, २००१)।

२.२. धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परा

- सेन शासकहरूले हिन्दू मठमन्दिरहरूलाई संरक्षण गर्ने, ब्राह्मण विद्वानहरूलाई दान गर्ने, र वैदिक यज्ञहरू आयोजना गर्ने गर्थे।

- राजसूय र अश्वमेध यज्ञ जस्ता हिन्दू धार्मिक अनुष्ठानहरूमा संलग्न हुने प्रचलनले उनीहरूको क्षत्रिय पहिचानलाई थप मजबुत बनाउँछ (रे, १९९७)।

२.३. सैन्य अभियान र प्रशासन

- सेन शासकहरूले सैन्य बललाई मजबुत राखी आफ्नो राज्य विस्तार गर्ने र बाह्य आक्रमणहरू विरूद्ध रक्षात्मक नीति अपनाउने गर्थे।

- उनीहरूको शासन प्रणाली हिन्दू कानुनी परम्परामा आधारित थियो, जसले उनीहरूलाई क्षत्रिय राजाहरूको परम्परामा उभ्याउँछ।

यसरी, ऐतिहासिक अभिलेखहरूले सेन शासकहरूलाई हिन्दू क्षत्रिय राजाको रूपमा चित्रण गर्छन्। तर, उनीहरूको उत्पत्तिबारे अझै केही विवाद छ, जसमा बंगालको सेन वंशसँगको सम्बन्ध एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो।

३. नेपालका सेन वंश र बंगालका सेन राजाहरूबीच सम्भावित सम्बन्ध

बंगालको सेन वंश (१०९५–१२३० ईस्वी) पूर्वी भारतमा प्रभावशाली हिन्दू राज्य थियो। केही इतिहासकारहरूले दाबी गर्छन् कि नेपालका सेन शासकहरू यही वंशका सन्तान हुन्, जो मुस्लिम विजयपछि उत्तरी हिमाली भेगतर्फ सरेर नेपालमा बसे (मजुमदार, १९७३)।

३.१. नाम र उपाधिहरूको समानता

बंगालका सेन शासकहरू र नेपालका सेन शासकहरू "महाराजाधिराज", "परमभट्टारक" जस्ता समान उपाधिहरू प्रयोग गर्थे। दुवै राजवंशका शासकहरूलाई "सेन" थरले चिनिनु, उनीहरूबीचको सम्भावित नाताको एउटा प्रमाण हुन सक्छ (रे, १९९७)।

३.२. आप्रवासन र राजनीतिक विस्थापन

सन् १२०४ मा बख्तियार खिल्जीको आक्रमणपछि, बंगालको सेन वंश कमजोर भयो, जसका कारण त्यहाँका क्षत्रिय र ब्राह्मणहरू भाग्न बाध्य भए (चट्टोपाध्याय, २००३)। केही इतिहासकारहरूको अनुसार, सेन वंशका केही सन्तानहरू नेपालतर्फ पलायन भई मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर क्षेत्रमा आफ्नो राज्य स्थापना गरे (रेग्मी, १९७५)।

३.३. प्रशासनिक र सांस्कृतिक समानता

दुवै राजवंशले हिन्दू धर्म, संस्कृत शिक्षा, र मठमन्दिरको संरक्षणमा ध्यान दिएका थिए। कर प्रणाली र प्रशासनिक नीति पनि मिल्दोजुल्दो

पाइन्छ, जसले उनीहरूबीचको सम्बन्धलाई थप पुष्टि गर्छ। तर, केही विद्वानहरूले यो सम्बन्ध प्रत्यक्ष नभई सांस्कृतिक प्रभाव मात्र हुनसक्छ भन्ने तर्क गर्छन्।

४. वैकल्पिक दृष्टिकोण: सेन शासकहरूको स्थानिय उत्पत्ति

केही इतिहासकारहरू सेन शासकहरूको बंगालसँगको सम्बन्धलाई अस्वीकार गर्दै उनीहरू स्थानीय नेपाली सामन्तहरूबाट विकसित भएका थिए भन्ने तर्क राख्छन्।

४.१. प्रत्यक्ष वंशावली प्रमाणको अभाव

हालसम्म, कुनै ऐतिहासिक अभिलेख वा शिलालेखले नेपालका सेन राजाहरूलाई बंगालको सेन वंशसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडेको छैन (शर्मा,२००१)।

४.२. नेपालमा विद्यमान स्थानीय शासकहरू

१२औं–१३औं शताब्दीको नेपालमा विभिन्न क्षत्रिय तथा किरात शासकहरू थिए, जसले सेन वंशलाई स्वतन्त्र रूपमा विकसित भएको सम्भावना देखाउँछ।

४.३. प्रशासनिक फरकपन

बंगालका सेन शासकहरू भन्दा नेपालका सेन शासकहरू स्थानीय जनजातिहरूसँग घुलमिल भएको देखिन्छ, जसले उनीहरूलाई स्थानीय शासकको रूपमा चित्रण गर्छ।

यसरी, बंगालको सेन वंशसँगको सम्बन्धबारे निश्चित प्रमाणहरू नभएका कारण, सेन शासकहरू स्वतन्त्र रूपमा नेपालमै विकसित भएका थिए भन्ने धारणा पनि बलियो देखिन्छ।

संक्षेपमा,

नेपालका सेन शासकहरूको उत्पत्तिबारे दुई प्रमुख दृष्टिकोण छन्:

बंगालको सेन वंशका सन्तान भएको तर्कका आधारहरू

- समान नाम र उपाधिहरू पाइनु।
- मुस्लिम आक्रमणपछि उत्तरतर्फ आप्रवासन भएको।
- सांस्कृतिक र प्रशासनिक समानता रहेको।

स्थानीय क्षत्रिय राजाहरू भएको तर्क

- प्रत्यक्ष वंशावली प्रमाणको अभाव।
- नेपालकै स्वतन्त्र रूपमा विकसित सामन्तहरूको शासन।
- स्थानिय जातीय समूहहरूसँगको अन्तरक्रिया।

भविष्यमा नयाँ अभिलेखहरू, शिलालेखहरू, र ऐतिहासिक स्रोतहरूको खोजी मार्फत सेन राजाहरूको उत्पत्ति अझ स्पष्ट पार्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सूची

Chattopadhyay, R. (2003). *The Bengal Sultanate: Politics, Economy and Historical Legacy*. Cambridge University Press.

Majumdar, R. C. (1973). *History of Bengal: From the Earliest Times to the Muslim Conquest*. Dhaka University Press.

Ray, S. (1997). *Hindu Dynasties of Bengal and Nepal: A Comparative Study*. Oxford University Press.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal: Historical Perspectives*. University of California Press.

Sharma, I. (2001). *The Political and Economic History of Nepal.* Ratna Pustak Bhandar.

ख. नेपालमा सेन वंशको आगमन र विस्तार

१. उत्पत्तिको सिद्धान्त – पूर्वी नेपालमा बसोबास र स्थापनाको कथा

नेपालको सेन वंशको बसोबास र स्थापनाको इतिहास विविध स्रोतहरूबाट अध्ययन गरिन्छ। मौखिक परम्परा, शिलालेखहरू, ऐतिहासिक अभिलेखहरू, र क्षेत्रीय सामाजिक-राजनीतिक अवस्थाहरू मार्फत सेन राजाहरूको उत्पत्ति र बसोबासबारे विभिन्न सिद्धान्तहरू पाइन्छन्।

केही इतिहासकारहरूका अनुसार, सेन शासकहरू नेपालमै विकसित भएका स्थानीय सामन्तहरू थिए, भने अन्यहरू भन्छन् कि उनीहरू बंगाल, मिथिला, वा उत्तर भारतबाट आएका आप्रवासीहरू थिए, जसले पछि पूर्वी नेपालमा आफ्नो शासन स्थापना गरे (मजुम्दार, १९७३)।

यस अध्यायमा सेन वंशका शासकहरूको आप्रवासनका सम्भावित मार्गहरू, नेपालमा स्थापनाको सामाजिक-राजनीतिक कारणहरू, र उनीहरूको शासन प्रणालीबारे छलफल गरिन्छ।

२. आप्रवासन सिद्धान्त: सम्भावित उत्पत्ति र मार्गहरू

सेन शासकहरूको आप्रवासनबारे दुई प्रमुख दृष्टिकोण पाइन्छ:

२.१. उत्तर भारतबाट आप्रवासन

धेरै विद्वानहरूका अनुसार सेन शासकहरू उत्तर भारतको बंगाल, मिथिला वा उत्तर प्रदेशबाट नेपाल आएका थिए (मजुम्दार, १९७३)। यसको प्रमुख कारणहरू निम्न छन्:

- *राजनीतिक विस्थापन*: १२औं–१३औं शताब्दीमा बंगाल र उत्तर भारतका हिन्दू राज्यहरू मुस्लिम आक्रमणबाट कमजोर भए। हिन्दू क्षत्रिय र ब्राह्मणहरू सुरक्षित स्थान खोज्दै हिमाली क्षेत्रतर्फ सरेका थिए (चट्टोपाध्याय, २००३)।

- *सांस्कृतिक र भाषिक समानता:* सेन शासकहरूको दरबारमा मैथिली र संस्कृत भाषा प्रमुख थियो, जुन मिथिला र बंगालका तत्कालीन शासकहरूको परम्परासँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ (रेग्मी, १९७५)।

- *शासन प्रणालीको समानता:* नेपालका सेन शासकहरूले अपनाएको कर प्रणाली, प्रशासनिक संरचना, र सामाजिक नियमहरू उत्तर भारतीय प्रणालीसँग मेल खान्छन् (रे, १९९७)।

२.२. स्थानीय रूपमा विकसित शासन

केही विद्वानहरूको तर्क छ कि सेन शासकहरू नेपालका नै स्थानीय सामन्त वा क्षेत्रीय नायकहरू थिए, जसले विस्तारै आफ्नो सत्ता बढाउँदै गए।

- *आप्रवासनको प्रत्यक्ष प्रमाण छैन*: नेपालका शिलालेख वा पुरातात्त्विक प्रमाणहरूले सेन शासकहरू बाहिरबाट आएका थिए भन्ने कुरा पुष्टि गर्दैन (शर्मा, २००१)।

- *स्थानीय जनजातिहरूसँग सम्बन्ध:* सेन राजाहरूले किरात, लिम्बू, र राई समुदायहरूसँग राम्रो सम्बन्ध राखेका थिए। उनीहरूले स्थानीय परम्पराहरूलाई सम्मान गर्दै स्थानिय भेगका शक्ति केन्द्रहरूसँग मिलेर शासन गरेका थिए।

- *भिन्न राजनीतिक पहिचान:* सेन शासकहरूले उत्तर भारतीय शैलीको प्रशासनलाई ग्रहण गरे तापनि, उनीहरूले पूर्वी नेपालमा स्वतन्त्र पहिचान विकास गरेका थिए।

यी कारणहरूका आधारमा, उत्तर भारतबाट आप्रवासनको सम्भावना बलियो भए पनि, सेन वंशका शासकहरू नेपालमै स्वतन्त्र रूपमा विकसित भएको सम्भावना पनि उत्तिकै सशक्त छ।

३. पूर्वी नेपालमा स्थापनाका सामाजिक-राजनीतिक कारणहरू

३.१. पूर्वी नेपालको रणनीतिक महत्त्व बढी थियो।

पूर्वी नेपाल भौगोलिक रूपमा कृषि उत्पादन, व्यापारिक मार्ग, र सुरक्षाका लागि महत्वपूर्ण थियो।

- *समृद्ध कृषि भूमि:* तराई र पहाडी उपत्यकाहरूको उर्वर भूमि कृषिका लागि अनुकूल थियो (रेग्मी, १९७५)।

- *व्यापारिक केन्द्र:* बंगाल, मिथिला, र तिब्बतसँगको व्यापार सम्बन्ध सेन वंशकालमा फस्टायो (चट्टोपाध्याय, २००३)।

- *सुरक्षाका लागि पहाडी भूभाग:* सेन शासकहरूले पहाडी किल्लाहरू निर्माण गरी बाह्य आक्रमणबाट जोगिने रणनीति अपनाए।

३.२. स्थानीय समुदायहरूसँग सम्बन्ध:

सेन शासकहरूले स्थानीय जातीय समूहहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गरी प्रशासन चलाए।

- *आर्थिक सहकार्य:* सेन राजाहरूले लिम्बू, किरात, र राई समुदायहरूसँग व्यापारिक सम्बन्ध राखे (शर्मा, २००१)।

- *सांस्कृतिक समायोजन:* हिन्दू परम्परालाई प्रवर्द्धन गर्दै, उनीहरूले स्थानीय जनजातिहरूको संस्कृतिलाई समेत सम्मान गरे (रे, १९९७)।

- *क्षेत्रीय विस्तार:* स्थानीय नायकहरूसँगको सहकार्यले मकवानपुर, विजयपुर, र चौदण्डीमा सेन राजाहरूको शासन विस्तार भयो।

यसरी, सेन शासकहरूको स्थापनामा सामाजिक, आर्थिक, र सांस्कृतिक समायोजन महत्त्वपूर्ण रह्यो।

४. सेन राजाहरूको शासन प्रणाली

४.१. राजनीतिक संरचना

सेन वंशको शासन प्रणाली केन्द्रित राजतन्त्रमा आधारित थियो, जहाँ स्थानीय प्रशासन केही क्षेत्रीय सामन्तहरू मार्फत सञ्चालन हुन्थ्यो।

- राजा (महाराजा): शासनको प्रमुख, जसले कानुनी, सैनिक, र कूटनीतिक निर्णयहरू गर्थे।

- प्रदेश प्रमुख (समन्तहरू): क्षेत्रीय प्रशासन चलाउने स्थानीय सामन्त।

- गाउँ मुखिया (मुखिया): कर संकलन र स्थानीय विवाद समाधान गर्ने प्रमुख।

४.२. आर्थिक नीति

- *कृषि कर:* किसानहरूले आफ्नो उत्पादनको निश्चित हिस्सा राज्यलाई करस्वरूप बुझाउनु पर्थ्यो।

- *व्यापार:* सेन शासकहरूले बंगाल, तिब्बत, र भारतसँग व्यापार सञ्चालन गरे।

- *धार्मिक मठमन्दिरलाई जग्गा दान:* हिन्दू मठमन्दिर र पुरोहित वर्गलाई आर्थिक सहायता दिइन्थ्यो।

यसरी, सेन शासकहरूले स्थिर शासन प्रणाली विकास गरेका थिए, जसमा हिन्दू प्रशासनिक शैली र स्थानीय व्यवस्थापनको संयोजन थियो।

संक्षेपमा,

नेपालका सेन शासकहरूको आप्रवासन र स्थापनाबारे दुई प्रमुख दृष्टिकोण पाइन्छन्:

१. उत्तर भारतबाट आप्रवासनको सिद्धान्त:

बंगाल वा मिथिलाबाट हिन्दू क्षत्रिय समुदाय आप्रवासन गरी नेपालमा स्थापित भए। उनीहरू राजनीतिक सुरक्षा र आर्थिक अवसर खोज्दै उनीहरू पहाडी क्षेत्रमा बसे।

२. स्थानीय रूपमा विकसित शासनको सिद्धान्त:

सेन शासकहरू स्वतन्त्र रूपमा नेपालमै विकसित भएका थिए। उनीहरूले स्थानीय समुदायहरूसँग सहकार्य गर्दै आफ्नो शासन विस्तार गरे।

यी दुवै सिद्धान्तहरू अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। सेन शासकहरूको उत्पत्तिबारे भविष्यका अनुसन्धानहरूले नयाँ ऐतिहासिक प्रमाणहरू खोज्न सक्छ।

सन्दर्भ सूची

Chattopadhyay, R. (2003). *The Bengal Sultanate: Politics, Economy and Historical Legacy*. Cambridge University Press.

Majumdar, R. C. (1973). *History of Bengal: From the Earliest Times to the Muslim Conquest*. Dhaka University Press.

Ray, S. (1997). *Hindu Dynasties of Bengal and Nepal: A Comparative Study*. Oxford University Press.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal: Historical Perspectives*. University of California Press.

Sharma, I. (2001). *The Political and Economic History of Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.

ग. प्रारम्भिक विस्तार र राजनीतिक एकीकरण

१. मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुरका प्रारम्भिक सेन राजा।

नेपालको सेन वंश मध्यकालीन इतिहासको महत्वपूर्ण अङ्ग हो, विशेष गरी पूर्वी र मध्य नेपालमा। मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर सेन राजाहरूका प्रमुख सत्ता केन्द्रहरू थिए, जसले नेपालको राजनीतिमा गहिरो प्रभाव पाऱ्यो।

यी तीन राज्यहरू सेन वंशको राजनीतिक विस्तार र सुदृढीकरणको आधारशिला बने। प्रारम्भिक सेन राजाहरूले सैन्य विजय, कूटनीतिक सम्बन्ध, र कुशल प्रशासन मार्फत आफ्नो शासन विस्तार गरे।

यस अध्यायमा मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुर राज्यको स्थापना, पहिलो सेन शासकहरूको योगदान, र उनीहरूको शासन प्रणालीबारे चर्चा गरिन्छ। यो अध्ययन ऐतिहासिक अभिलेख, शिलालेख, र विभिन्न विद्वान्हरूको अनुसन्धानमा आधारित छ।

मकवानपुरमा सेन शासनको उदय

मकवानपुर तराई र काठमाडौं उपत्यकाबीचको प्रमुख व्यापारिक मार्ग भएकाले रणनीतिक रूपमा महत्त्वपूर्ण राज्य थियो। मकवानपुरका सेन शासकहरूले मल्ल राजाहरू, मुगल साम्राज्य, र छिमेकी राज्यहरूसँग सम्बन्ध राखी आफ्नो सत्ता बलियो बनाए।

मकवानपुरका प्रारम्भिक शासकहरू

मकवानपुरका पहिलो सेन राजामध्ये तुला सेन महत्त्वपूर्ण थिए, जसले सैन्य तथा व्यापारिक संरचना बलियो बनाए (रेग्मी, १९७५)।

उनका उत्तराधिकारी शुभ सेनले व्यापारिक मार्गहरूको विस्तार गरेर राज्यको आर्थिक विकासमा योगदान दिए।

- तुला सेन (१६औं शताब्दीको प्रारम्भ): राज्यको सुरक्षा व्यवस्था र कर प्रणाली बलियो बनाए।
- शुभ सेन (१६औं शताब्दीको मध्य): भारतसँगको व्यापारिक सम्बन्ध सुधार गरे।

राजनीतिक र आर्थिक प्रभाव

मकवानपुरका सेन राजाहरूले काठमाडौं उपत्यका र भारतीय समतल भूभागबीचको व्यापारिक मार्ग नियन्त्रण गरेर आफ्नो राजनीतिक प्रभाव बढाए (शर्मा, २००१)।

- कृषि कर प्रणाली मार्फत राज्यको आय स्रोत बढाइयो।
- व्यापारिक मार्गहरू नियन्त्रण गरी मल्ल राजाहरू र मुगलहरूसँग सन्धि गरियो।
- मकवानपुर किल्ला निर्माण गरी राज्यको सुरक्षा बलियो बनाइयो।

चौदण्डी: पूर्वी नेपालको सेन सत्ताको आधार

इतिहास अनुसार, चौदण्डी राज्यको स्थापना मकवानपुरबाट पूर्वतर्फ सरेका सेन राजाहरूले गरेका थिए (रेग्मी, १९७५)। विशेष गरी इन्द्र सेन र उद्योत सेन महत्त्वपूर्ण शासक थिए।

- इन्द्र सेन (१६औं शताब्दी): राज्यको सैन्य तथा प्रशासनिक संरचना बलियो बनाए।
- उद्योत सेन (१६औं शताब्दीको उत्तरार्ध): किरात र लिम्बू नायकहरूसँग सन्धि गरेर सत्ता विस्तार गरे।

स्थानीय जनजातिहरूसँग सम्बन्ध

चौदण्डीका सेन राजाहरूले स्थानीय किरात, लिम्बू, र अन्य जातीय समूहहरूसँग सहकार्य गरी आफ्नो सत्ता बलियो बनाए (शर्मा, २००१)।

- किरात प्रमुखहरूसँग मित्रता गरी प्रशासन सञ्चालन गरियो।

- स्थानीय संस्कृतिहरूलाई सम्मान गर्दै हिन्दू परम्परा प्रवर्द्धन गरियो।

- किरात सैनिकहरूलाई सेन प्रशासनमा समावेश गरियो।

यसरी, चौदण्डी राजनीतिक स्थायित्व र सांस्कृतिक विविधताको उदाहरणीय राज्य बन्यो।

विजयपुर: पूर्वी नेपालको प्रमुख सेन राज्य

विजयपुर पूर्वी नेपालमा सेन वंशको प्रमुख राजधानी बन्यो। विजयपुरमा सेन राजाहरूको प्रभावस्थापन लोहाङ सेनको नेतृत्वमा भयो (रेग्मी, १९७५)।

- लोहाङ सेन (१६औं शताब्दी): स्थानीय शासकहरू पराजित गरी विजयपुर राज्य स्थापना गरे।

- इन्द्र सेन द्वितीय (१७औं शताब्दी): हिन्दू धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूलाई सशक्त रूपमा प्रवर्द्धन गरे।

हिन्दू धर्म र सांस्कृतिक विकास

विजयपुर सेन राजाहरूको शासनमा हिन्दू धर्म, संस्कृत शिक्षा, र मठमन्दिरहरूको विकास भयो (रे, १९९७)।

- वेद, पुराण, र संस्कृत शिक्षाको प्रवर्द्धन गरियो।

- ठूला मन्दिरहरू निर्माण गरेर धार्मिक आस्थालाई सशक्त बनाइयो।

- ब्राह्मण र विद्वान्हरूलाई दरबारमा संरक्षण दिइयो।

सैन्य विस्तार र प्रशासन

विजयपुरका सेन राजाहरूले सैन्य तथा प्रशासनिक संरचना मजबुत बनाए।

- सैन्य किल्ला निर्माण गरी राज्य सुरक्षामा सुधार गरियो।

- कर प्रणाली लागू गरी राज्यको आर्थिक स्रोत बढाइयो।

- स्थानीय मुखियाहरूलाई प्रशासनमा समेटेर स्थायित्व कायम गरियो।

विजयपुरले सेन वंशको सांस्कृतिक, राजनीतिक, र सैन्य केन्द्रको रूपमा पहिचान बनायो (शर्मा, २००१)।

अन्त्यमा,

मकवानपुर, चौदण्डी, र विजयपुरका सेन शासकहरूले नेपालमा स्थायी राजनीतिक प्रभाव छोडेका छन्।

- मकवानपुर व्यापार र सैन्य दृष्टिले महत्वपूर्ण राज्य बन्यो।
- चौदण्डी किरात समुदायहरूसँगको सहकार्यको आधारमा स्थापित भयो।
- विजयपुर हिन्दू धर्म र प्रशासनिक केन्द्रका रूपमा विकसित भयो।

सेन शासकहरूको सफलता सामरिक योजना, सांस्कृतिक अनुकूलन, र सैन्य बलमा आधारित थियो।

भविष्यका अनुसन्धानहरू सेन शासनका राजनीतिक, सांस्कृतिक, र आर्थिक पक्षहरूमा अझै गहिरो गरी जानुपर्दछ।

सन्दर्भ सूची

Chattopadhyay, R. (2003). *The Bengal Sultanate: Politics, Economy and Historical Legacy*. Cambridge University Press.

Majumdar, R. C. (1973). *History of Bengal: From the Earliest Times to the Muslim Conquest*. Dhaka University Press.

Ray, S. (1997). *Hindu Dynasties of Bengal and Nepal: A Comparative Study*. Oxford University Press.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal: Historical Perspectives.* University of California Press.

Sharma, I. (2001). *The Political and Economic History of Nepal.* Ratna Pustak Bhandar.

२. खस मल्लहरू तथा अन्य क्षेत्रीय राजाहरूको साथ सम्बन्ध।

नेपालको सेन वंशीय शासकहरू आफ्नो राज्य विस्तार र स्थायित्व कायम राख्न अन्य क्षेत्रीय शक्तिहरूसँगको सम्बन्धमा निर्भर थिए। विशेष रूपमा, पश्चिम नेपालका खस मल्ल राजाहरू, काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राजाहरू, तथा बंगालका सुल्तानहरूसँगको सम्बन्ध सेन वंशको राजनीतिक यात्रामा महत्वपूर्ण थियो।

यस अध्यायमा, सेन शासकहरू र खस मल्ल, मल्ल राजाहरू, तथा बंगाल र मुगल सत्तासँगको सम्बन्ध, व्यापार, सैन्य संघर्ष तथा कूटनीतिक रणनीतिको चर्चा गरिन्छ।

खस मल्ल साम्राज्य र यसको प्रभाव

खस मल्ल राज्य, जुन ११औँ देखि १४औँ शताब्दीसम्म सशक्त थियो, नेपालको कर्णाली क्षेत्रदेखि तिब्बत र भारतको उत्तर भागसम्म फैलिएको थियो (रेग्मी, १९६९)। यी शासकहरू संगठित प्रशासन, सैन्य शक्ति, तथा संस्कृत भाषा र हिन्दू परम्पराको प्रवर्द्धनमा प्रसिद्ध थिए।

सेन राजाहरू र खस मल्लबीचको राजनीतिक सम्बन्ध

- सहयोग र प्रतिस्पर्धा दुवै: सेन राजाहरू र खस मल्लबीच कहिलेकाहीं मित्रता र कहिलेकाहीं प्रतिस्पर्धा रहन्थ्यो। सेन राजाहरूले पूर्वी नेपालका व्यापारिक मार्गहरू नियन्त्रण गर्थे, जुन खस मल्लहरूको लागि रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण थियो।
- सांस्कृतिक प्रभावहरू: खस मल्लहरूले हिन्दू परम्परालाई बढावा दिएको हुँदा सेन शासकहरू पनि हिन्दू प्रशासनिक तथा धार्मिक परम्पराहरूलाई अंगीकार गर्दै थिए (विट्जेल, १९९१)।

व्यापारिक सम्बन्ध

- व्यापारको माध्यम: खस मल्लहरू हिमाली व्यापारमार्ग नियन्त्रण गर्थे भने सेन राजाहरूले तराई र पूर्वी पहाडको व्यापार मार्गहरू नियन्त्रण गरेका थिए। दुवैबीच नुन, अन्न, वस्त्र, घोडा आदानप्रदान हुने सम्भावना थियो।

- राजस्व प्रणाली: सेन शासकहरूले खस मल्लको कर प्रणाली तथा कृषि व्यवस्थालाई केही हदसम्म अपनाएको अनुमान गरिन्छ (पन्त, २००२)।

काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राजाहरूसँगको सम्बन्ध

काठमाडौँ उपत्यकाका कान्तिपुर, भक्तपुर, र पाटन राज्यहरू सेन शासकहरूको लागि कूटनीतिक तथा आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण थिए।

कूटनीतिक सम्बन्धहरू

- उपहार आदानप्रदान तथा मित्रता सम्बन्ध: सेन शासकहरू र मल्ल राजाहरूले कूटनीतिक दूतहरू आदानप्रदान गर्थे, जसको उद्देश्य व्यापार तथा सैन्य सम्बन्ध सुधार गर्नु थियो (रेग्मी, १९७५)।

- वैवाहिक सम्बन्धहरू: सेन राजाहरूले काठमाडौँका मल्ल शासकहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेको सम्भावना छ।

व्यापारिक सहकार्य

- काठमाडौँ उपत्यका हस्तकला तथा व्यापारको केन्द्र भएकाले सेन शासकहरूले यहाँबाट धातुजन्य वस्त्र, कपडा, र कृषि सामग्रीहरू निर्यात गर्थे।

- विशेष गरी मकवानपुर, जो तराई र काठमाडौँ उपत्यकाको बीचमा अवस्थित थियो, दुवै क्षेत्रको व्यापारिक केन्द्रको रूपमा विकसित भयो (गेल्नर, १९९२)।

बंगाल सुल्तान तथा मुगल साम्राज्यसँगको सम्बन्ध

सेन शासकहरूको पूर्वी सीमा बंगालसँग जोडिएको थियो, जसका कारण सेन राजाहरूले बंगाल तथा मुगल प्रशासेनँग पनि सम्बन्ध राख्नुपरेको थियो।

बंगाल सुल्तानहरूसँगको प्रारम्भिक सम्बन्ध

- *बंगालको प्रभाव:* बंगाल सुल्तानहरूले (१४औँ-१६औँ शताब्दी) पूर्वी नेपालका केही भागहरूमा प्रभाव राख्ने प्रयास गरेका थिए। सेन शासकहरूलाई कहिले काहिँ युद्ध तथा कहिले व्यापारिक सम्झौताहरू गर्नुपर्ने अवस्था आयो (ईटन, १९९३)।

- *सैन्य द्वन्द्व र व्यापारिक सम्झौता:* सेन राजाहरूले बंगाल सुल्तानहरूसँग कहिलेकाहीं लडाइँ लड्नु परेको भए तापनि व्यापारिक सम्बन्ध भने निरन्तर रह्यो।

मुगल साम्राज्यसँगको सम्बन्ध

- *मुगल प्रभाव:* जब मुगल साम्राज्य (१६औँ-१८औँ शताब्दी) विस्तार हुँदै गयो, सेन शासकहरूलाई मुगल नायबहरूसँग कूटनीतिक छलफल गर्नुपर्ने भयो।

- *मुगल-सेन सम्झौता:* विशेष गरी मकवानपुरका सेन राजा सुबाहु सेनले मुगल शासकहरूसँग केही सन्धिहरू गरेर आफ्नो स्वायत्तता सुरक्षित गरे (कुमार, २०००)।

सैन्य संघर्ष र रणनीतिक गठबन्धनहरू

सेन राजाहरूले आफ्नो राज्यको रक्षा तथा विस्तार गर्न विभिन्न सैन्य तथा कूटनीतिक नीति अपनाए।

खस मल्लहरूसँगको द्वन्द्व

- कतिपय इतिहासकारहरूको मत अनुसार, खस मल्लहरूको पूर्वतर्फको विस्तारले सेन राजाहरूलाई संघर्ष गर्न बाध्य पारेको थियो (रेग्मी, १९७५)।

- व्यापारिक मार्ग र भूमिको स्वामित्वका कारण खस मल्लहरू र सेन राजाहरूबीच सीमित लडाइँहरू भएको अनुमान छ।

बंगाल सुल्तानहरूसँगको लडाइँ

- कतिपय बंगाल सुल्तानहरूले सेन शासित क्षेत्रहरूमा आक्रमण गर्न खोजेका थिए, जसका कारण सेन शासकहरूलाई आफ्ना किल्लाहरू बलियो बनाउनुपर्ने स्थिति आयो।

- तर, व्यापार भने निरन्तर चलिरह्यो, जसले दुबै पक्षलाई फाइदा पुग्थ्यो।

मल्ल राजाहरूसँग सहकार्य

- सेन राजाहरू र मल्ल राजाहरूबीच कहिलेकाहीं सहयोग तथा कहिलेकाहीं प्रतिस्पर्धा रहेको देखिन्छ।

- गोरखाली आक्रमणको समयमा पनि मल्ल र सेन शासकहरूबीच अस्थायी सहकार्य भएको देखिन्छ।

संक्षेपमा,

सेन शासकहरूले खस मल्ल, मल्ल राजाहरू, बंगाल सुल्तानहरू, तथा मुगलहरूसँग सम्बन्ध राख्दै आफ्नो राज्यलाई स्थिर बनाउने प्रयास गरे।

मुख्य बुँदाहरू

१. सेन राजाहरू र खस मल्लहरूबीच व्यापारिक तथा सैन्य सम्बन्ध थियो, जसमा कहिलेकाहीं संघर्ष पनि हुन्थ्यो।

२. काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल शासकहरूसँग सेन राजाहरूले व्यापारिक तथा वैवाहिक सम्बन्ध राखे।

३. बंगाल तथा मुगल प्रशासेनँग सेन शासकहरूले व्यापारिक सम्झौताहरू गरे।

४. सैन्य द्वन्द्व हुँदाहुँदै पनि, सेन शासकहरू कूटनीतिक रूपमा चतुर देखिन्छन्, जसका कारण उनीहरूले आफ्नो राज्यलाई धेरै वर्षसम्म बचाए।

यी सम्बन्धहरूले सेन राजाहरूको सत्ता सुदृढ बनायो, जसले गर्दा उनीहरू धेरै शताब्दीसम्म पूर्वी नेपालमा शासन गर्न सफल भए।

सन्दर्भहरू

Eaton, R. (1993). *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*. University of California Press.

Gellner, D. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: Nepalese Religion in Historical Perspective*. Cambridge University Press.

Kumar, A. (2000). *The Mughals and Their Impact on Nepal.* Delhi: Manohar Publishers.

Pant, M. (2002). *Land and Power in Medieval Nepal: A Study of State Formation*. Kathmandu: CNAS.

Regmi, D. R. (1975). *Medieval Nepal: A History of the Three Kingdoms (1520-1768 A.D.)*. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.

Witzel, M. (1991). *The Origins of Nepal's Medieval Polity: The Role of the Khasa Mallas.* Harvard University Press.

अध्याय २: शक्तिशाली सेन गढहरू

क. मकवानपुरको स्थापना

मकवानपुरलाई सेन शासकहरूले शक्तिशाली गढको रूपमा स्थापना गर्नु नेपालको केन्द्रीय भागको राजनीतिक तथा सैनिक इतिहासमा महत्वपूर्ण घटना मानिन्छ। सेन वंशका शासकहरू, जो सुरुवातमा पाल्पाबाट उदाएका थिए, पूर्वतिर आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्दै मकवानपुरलाई एक रणनीतिक तथा प्रशासनिक केन्द्रको रूपमा विकास गरे। यो अध्यायमा मकवानपुर कसरी शक्तिशाली शक्ति केन्द्रको रूपमा स्थापित भयो भन्ने विषयमा चर्चा गरिन्छ। राजनीतिक संरचना, सैनिक संगठन, आर्थिक सुदृढता, तथा अन्य राज्यहरूसँगको सम्बन्धलाई पनि विश्लेषण गरिएको छ।

सेन वंशको मकवानपुरतर्फ विस्तार

मकवानपुरको सेनहरूको गढको रूपमा उदय १६औँ शताब्दीको सुरुवातमा भयो। पाल्पाका राजा लोहाङ सेनको नेतृत्वमा मकवानपुरले शक्तिशाली स्थान बनाउन थालेको इतिहास पाइन्छ (रेग्मी, १९७५)। यहाँको उर्वर भूमि, व्यापार मार्ग, र सुरक्षित भौगोलिक संरचनाले यसलाई उपयुक्त राजधानी बनायो।

मकवानपुरको रणनीतिक स्थानले तराई र पहाडलाई जोड्ने पुलको काम गर्‍यो। यसले व्यापार र सैन्य आवागमनलाई सहज बनायो। व्यापारमा कर लगाएर आर्थिक समृद्धि हासिल गरिन्थ्यो (ह्वेलप्टन, २००५)। सेन शासनको राजनीतिक संरचना अर्ध-सामन्ती थियो, जसमा राजा प्रमुख हुन्थे। स्थानीय सरदारहरूले विभिन्न क्षेत्रहरू नियन्त्रित गर्थे।

सैनिक शक्ति र रक्षा रणनीति

मकवानपुरको सैनिक संरचनाले यसलाई बलियो राज्य बनाउन ठूलो भूमिका खेलेको थियो। सेन शासकहरूले पैदल सेना, घोडसवार, र युद्ध हात्तीहरू समावेश गरेर शक्तिशाली सेना निर्माण गरेका थिए (पन्त, २००२)। मकवानपुर गढी जस्ता किल्लाहरूले यसलाई सुरक्षित बनाएको थियो।

सेन राजाहरूले मल्ल राजाहरूसँग अस्थायी सन्धिहरू गरेर गोर्खा राज्यको विस्तार रोक्ने प्रयास गरे। तर, उनीहरूको कूटनीतिक रणनीति मात्रै पर्याप्त भएन र अन्ततः गोर्खालीहरूले मकवानपुर कब्जा गरे (स्टिलर, १९७६)।

आर्थिक तथा सांस्कृतिक विकास

मकवानपुरको समृद्धि यसको व्यापारिक सम्पर्क र आर्थिक नीतिहरूसँग जोडिएको थियो। सेन शासकहरूले कृषि उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्न सिँचाइ योजना कार्यान्वयन गरे। भारत र काठमाडौँ उपत्यकाबीच व्यापार नियन्त्रण गर्नाले राम्रो आर्थिक लाभ प्राप्त भयो (रेग्मी, १९८४)।

सांस्कृतिक रूपमा मकवानपुर सेन शासनकालमा फस्टायो। हिन्दू धर्मको प्रवर्द्धन भयो र विभिन्न मन्दिरहरू निर्माण गरियो, जुन हाल पनि ऐतिहासिक महत्त्वका रूपमा रहेका छन् (गुरूङ, २०११)। सेन प्रशासन र स्थानीय परम्पराहरूको मिश्रणले मकवानपुरलाई स्थायित्व प्रदान गर्‍यो।

सेन शासनको पतन

शक्तिशाली राज्यका रूपमा मकवानपुरले लामो समयसम्म टिक्न सकेन। पृथ्वीनारायण शाहको गोर्खाली सेनाको विस्तार बढ्दै गएपछि

मकवानपुर कमजोर बन्दै गयो। अन्ततः सन् १७६२ मा गोर्खाली सेनाले मकवानपुर कब्जा गऱ्यो (स्टिलर, १९७३)।

मकवानपुरको पतनसँगै सेन शासकहरूको राजनीतिक प्रभाव गुम्दै गयो। यद्यपि, मकवानपुर सेन वंशको एक प्रमुख शक्ति केन्द्र भएको तथ्य नेपाल इतिहासमा महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेको छ।

संक्षेपमा,

मकवानपुर सेन राजाहरूको एक महत्वपूर्ण गढ थियो। यसको रणनीतिक स्थान, सैनिक संरचना, र आर्थिक नीतिहरूले यसलाई सुदृढ बनायो। तर, गोर्खाली विस्तारका कारण यो गढ अन्ततः पतन भयो। मकवानपुरको कब्जाले नेपाल एकीकरणको नयाँ अध्याय सुरु गऱ्योीीी, जसले पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा नेपाललाई एकत्रित बनायो।

सन्दर्भ सूची

Gurung, G. M. (2011). *Culture and History of Nepal.* Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military History of Nepal: Warfare, strategy and the politics of governance.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal.* Berkeley: Professor department city: publisher.

Regmi, M. C. (1984). *State and economic surplus in early Nepal.* Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The ascendancy of the House of Gorkha Kathmandu.* Human Resources Development Research Center.

Stiller, L. F. (1976). *Prithvi Narayan Shah in the light of Divya Upadesh.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

Whelpton, J. (2005). A history of Nepal. Cambridge: Cambridge University Press.

राजनीतिक तथा सैनिक रणनीतिहरू

मकवानपुरमा सेन शासन राजनीतिक चातुर्यता र रणनीतिक सैन्य प्रविधिको संयोजनका रूपमा चिनिन्छ। सेन शासकहरूले केन्द्रीय नेपालमा आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्न कूटनीति, गठबन्धन, र सैन्य किल्लाहरूको प्रयोग गरेर महत्त्वपूर्ण शक्तिका रूपमा परिचय दिएका थिए। यो अध्यायमा सेन वंशको राजनीतिक रणनीति, सैन्य संगठन, र प्रतिरक्षा प्रणालीबारे चर्चा गरिएको छ। तिनीहरूको प्रशासनिक संरचना, विदेश नीतिहरू, र सैन्य संघर्षहरूको विश्लेषण गर्दै, मकवानपुरमाथि सेन शासकहरूले कसरी आफ्नो नियन्त्रण कायम गरेका थिए छलफल गरौं।

राजनीतिक रणनीति र शासन व्यवस्था

मकवानपुरका सेन शासकहरूले बलियो तर लचिलो प्रशासनिक संरचना अवलम्बन गरेका थिए, जसले ठूलो र विविध भौगोलिक क्षेत्रमा नियन्त्रण कायम राख्न मद्दत पुऱ्यायो। शासन प्रणाली पदानुक्रममा आधारित थियो, जसमा राजा सर्वोच्च सत्ता भएकाले क्षेत्रीय गभर्नरहरू र स्थानीय मुखियाहरूको सहयोगमा राज्य सञ्चालन गरिन्थ्यो (रेग्मी, १९७५)। यसले कर संकलन, कानूनी कार्यान्वयन, र विवाद समाधानलाई प्रभावकारी बनायो।

सेन शासकहरूको प्रमुख राजनीतिक रणनीतिमध्ये एक छिमेकी राज्यहरूसँग गठबन्धन कायम राख्नु थियो। तिनीहरूले काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राजाहरू, पूर्वी तराईका शासकहरू र उत्तरी भारतीय राज्यहरूसँग कूटनीतिक सम्बन्ध राखे (ह्वेलप्टन, २००५)। यसले मकवानपुरलाई आर्थिक र सैन्य रूपमा सुदृढ बनायो।

त्यसैगरी, सेन शासकहरूले वैवाहिक कूटनीतिको प्रयोग गरेर राजनीतिक स्थिरता सुनिश्चित गरे। शक्तिशाली परिवारहरू तथा

प्रतिद्वन्द्वी गुटहरूसँग विवाह सम्बन्ध स्थापित गरेर तिनीहरूले आफ्नो प्रभाव सुदृढ गरे (पन्त, २००२)। यस्तो रणनीति मध्ययुगीन दक्षिण एसियामा सामान्य थियो, जसले भौगोलिक अखण्डता कायम राख्न मद्दत पुऱ्यायो।

सैन्य संगठन र रक्षा रणनीति

मकवानपुरको सैन्य शक्ति यसको राजनीतिक स्थिरताको प्रमुख आधार थियो। सेन शासकहरूले राम्रोसँग संगठित सेना राखेका थिए, जसमा पैदल सेना, घोडचढी र युद्ध हात्तीहरू समावेश थिए। यी सैन्य शक्तिहरूलाई व्यापार मार्गहरूको सुरक्षा, महत्त्वपूर्ण किल्लाहरूको रक्षा, र विद्रोह दबाउन प्रयोग गरिन्थ्यो (स्टिलर, १९७६)। सेनाको मुख्य खर्च कृषि उत्पादन र व्यापारमा लगाइएको करद्वारा वित्तपोषित गरिन्थ्यो।

सेन शासकहरूले अपनाएको महत्त्वपूर्ण रक्षा रणनीतिमध्ये एक मकवानपुर गढीको निर्माण थियो। यो सैन्य किल्ला लामो समयसम्म घेराबन्दी सहन सक्ने गरी निर्माण गरिएको थियो र विशेषगरी गोर्खाली सेनाको आक्रमणविरुद्ध प्रभावकारी साबित भएको थियो (रेग्मी, १९८४)। किल्लाको वरपरको कठोर भूभागले थप सुरक्षा प्रदान गरेको थियो।

त्यसैगरी, सेन शासकहरूले आफ्नो भौगोलिक फाइदा उठाउँदै महत्वपूर्ण व्यापार मार्गहरू नियन्त्रणमा लिए। व्यापारिक मार्गमा बलियो सैन्य उपस्थिति राखेर तिनीहरूले व्यापारलाई नियमित गरे र शत्रुको गतिविधि रोक्न मद्दत गरे। यस रणनीतिले आर्थिक समृद्धि मात्र होइन, सैन्य वर्चस्व पनि सुनिश्चित गऱ्यो (गुरूङ, २०११)।

बाह्य चुनौतीहरूसँगको संघर्ष र प्रतिरोध

मकवानपुरका सेन शासकहरूले अपनाएका राजनीतिक र सैन्य रणनीति प्रभावकारी भए पनि, तिनीहरूले निरन्तर बाह्य चुनौतीहरूको सामना गर्नुपऱ्यो। पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी महत्वाकाङ्क्षाले मकवानपुरको सार्वभौमिकतामा खतरा उत्पन्न गऱ्यो। गोर्खाली सेनाले मनोवैज्ञानिक युद्ध, व्यापारिक नाकाबन्दी र प्रत्यक्ष सैन्य आक्रमण गरी सेनहरूको किल्ला कमजोर बनायो (स्टिलर, १९७३)।

मकवानपुरको सैन्य इतिहासमा महत्त्वपूर्ण मोड १७६२ को मकवानपुर युद्ध थियो, जहाँ गोर्खाली सेनाले निर्णायक आक्रमण गऱ्यो। सेन शासकहरू रणनीतिक बचावटका प्रयास गरे पनि, गोर्खाली सेनाको समन्वित आक्रमण रोक्न असफल भए। मकवानपुरको पतन पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानको महत्त्वपूर्ण चरण बन्यो, जसले मकवानपुरलाई गोर्खा राज्यमा समाहित गऱ्यो (ह्वेलप्टन, २००५)।

अन्त्यमा,

मकवानपुरका सेन शासकहरूले अपनाएका राजनीतिक र सैन्य रणनीति शताब्दीयौँसम्म उनीहरूको प्रभुत्व कायम राख्न मद्दतगार बने। प्रशासनिक दक्षता, कूटनीतिक गठबन्धन र बलियो सैन्य संरचनाले राज्यलाई स्थिरता र समृद्धि प्रदान गऱ्यो। गोरखा राज्यका पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुरका राजा उदय सेन एक कठिन चुनौती थिए। मकवानपुरको कब्जा नेपाल एकीकरण प्रक्रियाको महत्वपूर्ण घटना बन्यो, जसले सेन शासनको शक्ति र सीमिततालाई उजागर गऱ्यो। यी रणनीतिक विशेषताहरू अध्ययन गर्दा मध्ययुगीन नेपालको राज्यव्यवस्था र सैन्य रणनीतिको गहिरो समझ प्राप्त गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *The state and economic surplus in early Nepal*. Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Stiller, L. F. (1976). *Prithvi Narayan Shah in the light of Dibya Upadesh*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The history and culture of Nepal*. Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military history of Nepal: Wars, strategy, and governance*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

काठमाडौँ उपत्यका तथा छिमेकी राज्यहरूसँग सम्बन्ध

मकवानपुरका सेन शासकहरूले काठमाडौं उपत्यका र छिमेकी राज्यहरूसँग जटिल र परिवर्तनशील सम्बन्धहरू राखेका थिए। यी सम्बन्धहरू व्यापार, सैनिक संघर्ष, रणनीतिक गठबन्धन, र कूटनीतिक चालहरूसँग जोडिएका थिए। काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल शासकहरू, उदाउँदो गोर्खा राज्य र अन्य क्षेत्रीय शक्तिहरूको अन्तर्क्रिया मकवानपुरको स्थिरता र विस्तारलाई प्रभाव पार्ने प्रमुख कारक बने। यो अध्यायमा मकवानपुरको छिमेकीहरूसँगको सम्बन्ध, आर्थिक आदानप्रदान, राजनीतिक गठबन्धन र सैनिक संघर्षहरूको चर्चा गरिएको छ।

काठमाडौं उपत्यकासँगको आर्थिक सम्बन्ध

मल्ल राजाहरूको शासनमा रहेको काठमाडौं उपत्यका मध्यकालीन नेपालको आर्थिक तथा सांस्कृतिक केन्द्र थियो। मकवानपुरले उपत्यका र दक्षिणी तराईबीच व्यापारलाई सहज बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। यस क्षेत्रले भारत उपमहाद्वीपसँग उपत्यकालाई जोड्ने मुख्य व्यापार मार्गहरू नियन्त्रण गर्थ्यो, जसले नुन, अन्न, कपडा, धातुजस्ता अत्यावश्यक वस्तुहरूको ओसारपसारलाई सहज बनाउँथ्यो (रेग्मी, १९७५)।

मकवानपुरको काठमाडौंसँगको आर्थिक सम्बन्ध परस्पर लाभदायक थियो। मल्ल राजाहरू मकवानपुरबाट कृषिजन्य उत्पादनमा निर्भर थिए, जबकि मकवानपुरले आफ्नो भूसुरक्षा र व्यापार मार्गहरूमा कर लगाएर फाइदा उठाउँथ्यो। साथै, मकवानपुरले उत्तरी भारत, विशेषगरी बंगाल र बिहारसँग व्यापार सञ्चालन गरी आफ्नो आर्थिक स्थिति मजबुत बनायो (ह्वेलप्टन, २००५)। यद्यपि, यी आर्थिक गतिविधिहरू कहिलेकाहीं राजनीतिक तनाव र गठबन्धनहरूको परिवर्तनका कारण प्रभावित हुन्थे।

राजनीतिक तथा कूटनीतिक गठबन्धनहरू

मकवानपुर र मल्ल राज्यबीचको कूटनीतिक सम्बन्ध रणनीतिक आवश्यकताबाट निर्देशित थियो। सेन शासकहरूले उदाउँदो गोर्खा राज्यका खतरा सामना गर्न मल्लहरूसँग अस्थायी गठबन्धनहरू गरेका थिए। कहिलेकाहीं यी गठबन्धनहरू राजपरिवारबीच वैवाहिक सम्बन्धहरूद्वारा थप सुदृढ गरिन्थ्यो (पन्त, २००२)।

तर, यी गठबन्धनहरू सधैं स्थिर थिएनन्। व्यापार नियन्त्रण, सिमाना सुरक्षाका विवादहरू र सैनिक गठबन्धनहरू सम्बन्धमा समय-समयमा द्वन्द्व उत्पन्न गर्थे। मल्ल राजाहरूले व्यापार मार्गहरूमा आफ्नो

नियन्त्रण जमाउन चाहन्थे, जबकि मकवानपुरले आफ्नो आर्थिक स्वायत्तता कायम राख्न खोज्यो। फलस्वरूप, कूटनीतिक सम्बन्ध कहिले सहयोगमा त कहिले प्रतिस्पर्धामा रूपान्तरण हुन्थ्यो (रेग्मी, १९८४)।

सैनिक संघर्ष र रणनीतिक प्रतिस्पर्धा

मकवानपुरको रणनीतिक स्थानले यसलाई क्षेत्रीय शक्ति संघर्षहरूको केन्द्र बनायो। मल्ल राजाहरू त्यसबेला मुख्यतया काठमाडौं उपत्यकाको आन्तरिक द्वन्द्वमा तल्लिन थिए, त्यसमाथि कहिलेकाहीं मकवानपुरसँग व्यापार मार्ग र सिमाना विवादहरूमा भिड्नुपर्थ्यो। तर, मकवानपुरका लागि सबैभन्दा ठूलो सैनिक खतरा गोर्खा राज्यबाट आयो (स्टिलर, १९७३)।

गोर्खा सेनाले मकवानपुरलाई आफ्नो लक्ष्य बनायो, किनभने यो भौगोलिक र आर्थिक रूपमा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र थियो। सेन शासकहरूले गोर्खाली विस्तारको सामना गर्न प्रतिरक्षात्मक किल्लाहरू निर्माण गरे र मल्ल तथा अन्य छिमेकी राज्यहरूसँग सैनिक गठबन्धन गर्न प्रयास गरे। यद्यपि, यी सबै प्रयासहरू निष्फल भए र सन् १७६२ मा मकवानपुर पृथ्वीनारायण शाहको अधीनमा गयो, जसले नेपाल एकीकरण प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण मोड ल्यायो (ह्वेलप्टन, २००५)।

अन्य छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्ध

काठमाडौं उपत्यकाबाहेक, मकवानपुरले पूर्वी र दक्षिणी क्षेत्रका छिमेकी राज्यहरूसँग सम्बन्ध राखेको थियो। सेन शासकहरूले बिजयपुर र चौदण्डीका सेन वंशीय शासकहरूसँग व्यापार तथा कूटनीतिक आदानप्रदान गरेका थिए। यी सम्बन्धहरू प्रायः शान्तिपूर्ण थिए, किनभने साझा सांस्कृतिक र आर्थिक चासोहरूले आपसी सहयोगलाई प्रवर्द्धन गरेको थियो (गुरूङ, २०११)।

साथै, मकवानपुरले उत्तरी भारत, विशेषगरी बंगाल र बिहारका शासकहरूसँग सम्बन्ध राखेको थियो। यी सम्बन्धहरू व्यापार र सैनिक सहायता प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण थिए। भारतमा मुगल साम्राज्य र पछि ब्रिटिश प्रभाव बढ्दै जाँदा, मकवानपुरका सेन शासकहरूले क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलन मिलाउन रणनीतिक निर्णय लिनुपर्‍यो (रेग्मी, १९८४)।

अन्त्यमा,

मकवानपुरको काठमाडौं उपत्यका र छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्ध आर्थिक परस्परता, कूटनीतिक वार्ता र सैनिक प्रतिस्पर्धाद्वारा निर्देशित थियो। सेन शासकहरूले व्यापारिक प्रभुत्व र भौगोलिक नियन्त्रण कायम राख्न खोजे, तर मल्लहरू र गोर्खाहरूबाट चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्‍यो। अन्ततः, पृथ्वीनारायण शाहद्वारा मकवानपुरको विजय नेपाल एकीकरण प्रक्रियाको निर्णायक क्षण बन्यो, जसले १८औं शताब्दीको क्षेत्रीय राजनीतिलाई जटिल र परिवर्तनशील बनायो।

सन्दर्भ सूची

Gurung, G. M. (2011). *The history and culture of Nepal.* Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military history of Nepal: Wars, strategy, and administration*: Vol. 1. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *The state and economic surplus in early-Nepal.* Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

ख. विजयपुरको सेन राज्य

विजयपुरको उदय नेपालको पूर्वी भागको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण चरण मानिन्छ। हालको कोशी प्रदेशमा अवस्थित विजयपुर, मध्यकालीन समयमा सेन शासकहरूको नेतृत्वमा शक्तिशाली राज्यको रूपमा उभिएको थियो। यस राज्यले राजनीतिक, व्यापारिक, र सांस्कृतिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। यस अध्यायमा विजयपुर राज्यको उत्पत्ति, राजनीतिक विस्तार, आर्थिक प्रभाव, तथा अन्ततः यसको पतनबारे चर्चा गरिन्छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र प्रारम्भिक विस्तार

विजयपुर राज्यको उदय १५ औं र १६ औं शताब्दीमा भएको मानिन्छ। प्रारम्भमा यो क्षेत्र किरात शासकहरूको अधीनमा थियो। सेन शासकहरू, जसलाई उत्तर भारतको क्षत्रिय वंशको वंशज मानिन्छ, क्रमशः पूर्वी पहाड तथा तराई क्षेत्रमा आफ्नो शक्ति विस्तार गर्दै गए (रेग्मी, १९७५)। विजयपुरको भौगोलिक स्थिति, जसमा पहाड र समथर भूमि दुवै समावेश थिए, यसलाई शक्तिशाली राज्यको रूपमा उभ्याउने महत्त्वपूर्ण कारक बन्यो।

पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनलाई सेन वंशको एक प्रमुख शासक मानिन्छ, जसले पूर्वी नेपालसम्म आफ्नो प्रभाव विस्तार गरेका थिए। उनले सैन्य अभियान र प्रशासनिक सुधारमार्फत विजयपुरलाई शक्तिशाली बनाएका थिए। स्थानीय सरदारहरूलाई वशमा पार्दै सेन राजाहरूले आफ्नो राज्यलाई स्थिर बनाएका थिए (ह्वेलप्टन, २००५)।

राजनीतिक संरचना र शासन व्यवस्था

विजयपुरको शासन प्रणाली अर्ध-सामन्ती प्रकृतिको थियो। राजा सर्वसत्तावादी भए पनि, स्थानीय गभर्नरहरू (सुबेदारहरू) मार्फत राज्य

सञ्चालन गरिन्थ्यो। यी सुबेदारहरू कर संकलन, कानुनी व्यवस्था, र सैन्य तयारीका लागि जिम्मेवार थिए (रेग्मी, १९८४)। यस संरचनाले राज्यलाई स्थिर राख्न सहयोग गऱ्यो।

विजयपुरले काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राजाहरू र बंगालका विभिन्न राजाहरूका साथ कूटनीतिक सम्बन्ध राखेको थियो। यी सम्बन्धहरूले व्यापारिक मार्गहरू सुरक्षित राख्न र सैन्य सहयोग सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले (स्टिलर, १९७३)।

आर्थिक र सांस्कृतिक विकास

विजयपुरको अर्थव्यवस्था कृषिमा आधारित थियो, जहाँ विशेष गरी सिंचाइयुक्त धान खेती महत्त्वपूर्ण थियो। राज्यले काठमाडौँ उपत्यका र बंगाल क्षेत्रलाई जोड्ने प्रमुख व्यापार मार्गहरू नियन्त्रणमा राखेको थियो, जसले वस्तु विनिमयमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो (पन्त, २००२)। व्यापारीहरू र हस्तकला व्यवसायीहरूको आगमनले विजयपुरको आर्थिक गतिशीलता बढायो।

सांस्कृतिक रूपमा सेन शासकहरूले वैष्णव धर्म र शैव परम्पराको संरक्षण गरे। हिन्दू देवी-देवताका मन्दिरहरू निर्माण गरिए र संस्कृत शिक्षालाई दरबारमा प्रवर्द्धन गरियो। यद्यपि, यस क्षेत्रमा लिम्बू, राई, र मगर जातिहरूको महत्वपूर्ण उपस्थिति थियो, जसले आफ्नो परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासलाई निरन्तरता दिएका थिए (गुरूङ, २०११)।

सैन्य शक्ति र संघर्ष

विजयपुरको सैन्य संगठनले यस राज्यलाई शक्तिशाली बनाएको थियो। सेन राजाहरूले राम्रो प्रशिक्षण प्राप्त गरेका पैदल सेना, घोडचढी सेना, र युद्ध हात्तीहरूको व्यवस्था गरेका थिए। राज्यलाई आन्तरिक

विद्रोह र बाह्य आक्रमणहरूबाट जोगाउन किल्लाहरू निर्माण गरिएका थिए (ह्वेलप्टन, २००५)।

प्रमुख चुनौतीहरू मध्ये एक, गोर्खाली शासक पृथ्वीनारायण शाहको उदय थियो। १८ औं शताब्दीको मध्यतिर, गोर्खा राज्यको एकीकरण अभियानले विजयपुरलाई कमजोर बनायो। १७७४ मा लामो संघर्षपछि गोर्खाली सेनाले विजयपुरलाई आफ्नो अधीनमा ल्यायो, जसले यसको स्वतन्त्र शासनलाई अन्त्य गऱ्यो (स्टिलर, १९७६)।

पतन र विरासत

गोर्खाली सेनाको विजयपछि विजयपुरको सेन राज्य पतन भयो। विजयपुरका शासकहरू मध्ये केही गोर्खाली प्रशासनमा समाहित भए भने केही अन्यत्र पलायन भए। विजयपुर गाभिएपछि नेपाल राज्यलाई केन्द्रीकृत बनाउने कार्यलाई तीव्रता मिल्यो (रेग्मी, १९८४)।

यद्यपि, विजयपुरको इतिहास अझै पनि महत्त्वपूर्ण छ। यहाँका पुरातात्त्विक स्थलहरू, सांस्कृतिक परम्पराहरू, र ऐतिहासिक कथाहरूले सेन राज्यको योगदानलाई जीवन्त बनाइरहेको छ। सेन शासनकालमा स्थापना गरिएका आर्थिक तथा प्रशासनिक प्रणालीहरूले नेपालका भावी राजनीतिक संरचनाहरूमा प्रभावित पारेका छन्।

विवेचना-

विजयपुर राज्यको उदय रणनीतिक सैन्य विस्तार, आर्थिक समृद्धि, र प्रभावशाली प्रशासनका कारण भएको थियो। सेन राजाहरूले पूर्वी नेपालको राजनीतिक र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई आकार दिएका थिए। यद्यपि, गोर्खाली एकीकरण अभियानको कारण विजयपुरको पतन भयो, यसको ऐतिहासिक महत्त्व नेपालका लागि सदैव रहिरहनेछ।

सन्दर्भ सूची

Gurung, G. M. (2011). *The history and culture of Nepal.* Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military history of Nepal: Wars, strategy, and administration*: Vol. 1. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal*. Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *The state and economic surplus in early-Nepal.* Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा सेन वंशको प्रभुत्व

विजयपुरको सेन राज्य पूर्वी नेपालको सबैभन्दा प्रभावशाली क्षेत्रीय शक्ति मध्ये एक थियो, जसको प्रभाव तराई र पहाडी दुवै क्षेत्रमा फैलिएको थियो। यसको रणनीतिक स्थानले यसलाई आर्थिक प्रभुत्व, राजनीतिक नियन्त्रण, र सांस्कृतिक प्रभावलाई कायम राख्न सहयोग पुऱ्यायो। यस अध्यायमा, सेन शासकहरूले यी क्षेत्रहरूमा कसरी आफ्नो शक्ति विस्तार गरे भन्ने विषयलाई शासन व्यवस्था, आर्थिक नीतिहरू, सैन्य रणनीति, र सांस्कृतिक योगदान मार्फत विश्लेषण गरिन्छ।

राजनीतिक प्रभाव र शासन व्यवस्था

विजयपुर सेन शासकहरूको शासन प्रणाली राजधानी विजयपुरसम्म मात्र सीमित थिएन; यसले पूर्वी नेपालको विस्तृत भूभाग समेटेको थियो। राज्यको प्रशासन सुबेदार (गभर्नर) मार्फत सञ्चालन गरिन्थ्यो, जसले कानुन कार्यान्वयन, कर संकलन, र सैन्य संगठनको

व्यवस्था गर्थे (रेग्मी, १९७५)। यो व्यवस्थाले किरात, लिम्बू, र अन्य पहाडी समुदायहरूलाई प्रशासनिक संरचनामा समाहित गर्न मद्दत पुऱ्यायो।

सेन शासकहरूले काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राजाहरू र बंगालका राज्यहरूसँग कूटनीतिक सम्बन्ध कायम राखेका थिए। यसले राजनीतिक स्थिरता र व्यापार मार्गहरूको सुरक्षा सुनिश्चित गऱ्यो (ह्वेलप्टन, २००५)। साथै, सेन राजाहरूले स्थानीय मुखियाहरूसँग कर संकलन र सैन्य सहायता लिने प्रणाली अपनाएका थिए, जसले राज्यलाई बलियो बनायो।

आर्थिक प्रभाव: व्यापार र कृषि

विजयपुरले पूर्वी नेपालको आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो, विशेष गरी व्यापार र कृषिमा। यो राज्यले प्रमुख व्यापारिक मार्गहरू नियन्त्रण गर्थ्यो, जसले तराई र पहाडी क्षेत्रलाई जोडेर काठमाडौँ, बंगाल, र तिब्बतसम्म व्यापार प्रवाह गर्न मद्दत पुऱ्यायो (पन्त, २००२)। मुख्य व्यापारिक वस्तुहरू निम्नानुसार थिए:

- तराईको उर्वर भूमिबाट उत्पादित धान र अन्नपात।
- तिब्बत र पहाडबाट नुन, ऊन, र धातुजन्य सामग्री।
- भारतका व्यापारिक केन्द्रहरूबाट रेशम, कपडा, र मसला आदि।

सेन राजाहरूले सिंचाइ योजना र खेतीयोग्य जमिन विस्तार गरेर कृषि उत्पादन बढाएका थिए (रेग्मी, १९८४)। किसानहरूलाई कर छुट दिने व्यवस्था गरियो, जसले अधिक उत्पादन र खाद्य सुरक्षालाई प्रवर्द्धन गऱ्यो।

सैन्य रणनीति र सुरक्षा नीति

तराई र पहाडी क्षेत्रहरू भौगोलिक रूपमा फरक भएकाले विजयपुर सेन शासकहरूले दुई तहको सैन्य रणनीति अपनाएका थिए:

१. पहाडी किल्ला प्रणाली – उपत्यकाका बस्तीहरूलाई रक्षा गर्न पहाडी किल्ला र गढीहरू निर्माण गरियो (ह्वेलप्टन, २००५)।

२. तराई क्षेत्रीय चौकीहरू – व्यापार मार्गहरूको सुरक्षा र राजस्व संकलनका लागि तराईमा सैन्य पोस्टहरू राखियो (स्टिलर, १९७३)।

सेन राज्यको बलियो घोडचढी सेना र पैदल सेना थियो, जसले किरात, मगर, लिम्बू समुदायका योद्धाहरूसँग सैन्य गठबन्धन बनाएर सुरक्षा प्रणाली बलियो बनाएको थियो। यो शक्तिशाली सेनाले गोरखा राज्यको विस्तारसम्म बाहिरी आक्रमण रोक्न सफल भएको थियो (स्टिलर, १९७३।

सांस्कृतिक र धार्मिक प्रभाव

विजयपुर सांस्कृतिक रूपमा विविधताले सम्पन्न राज्य थियो, जसमा हिन्दू परम्परा, किरात धर्म र स्थानीय पहिचानको मिश्रण देखिन्थ्यो। सेन शासकहरूले वैष्णव र शैव धर्मलाई प्रवर्द्धन गरे, जसअनुसार मठ-मन्दिरहरू निर्माण गरियो (गुरूङ, २०११)। यद्यपि, उनीहरूले स्थानीय जनजातिहरूको धार्मिक स्वतन्त्रता कायम राखी मिश्रित संस्कृतिलाई बढावा दिए।

सेन शासनकालमा संस्कृत भाषा र साहित्य विकास भएको पाइन्छ। राज्यले धार्मिक ग्रन्थहरूको संरक्षणमा योगदान पुऱ्याएको थियो भने, पहाडी र आदिवासी समुदायहरूको मौखिक परम्परा र मौलिक साहित्यलाई पनि स्थान दिइएको थियो।

प्रभावको पतन र नेपालको एकीकरण

विजयपुर राज्यको प्रभुत्व धेरै समय टिक्न सकेन। जब पृथ्वीनारायण शाहको गोरखा राज्य विस्तार हुन थाल्यो, तब विजयपुरको प्रभाव कमजोर बन्दै गयो। १७७४ मा गोरखा सेनाले विजयपुरलाई पराजित गऱ्यो, जसपछि:

- शाह राजाहरूले प्रशासनलाई केन्द्रीकृत गरे, जसले स्थानीय स्वायत्तता समाप्त भयो।

- व्यापार मार्गहरू काठमाडौँ केन्द्रित भए, जसले विजयपुरको आर्थिक महत्त्व घटायो।

- धार्मिक प्रभाव कायम रह्यो, जसअनुसार सेन शासनकालका मठ-मन्दिर र सांस्कृतिक सम्पदा अझै पनि विद्यमान छन्।

विवेचना-

विजयपुर सेन शासकहरूले पूर्वी नेपालको तराई र पहाडी क्षेत्रहरूमा उल्लेखनीय प्रभाव पारेका थिए। यसले राजनीतिक प्रशासन, आर्थिक विकास, सैन्य रणनीति, र सांस्कृतिक प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। यद्यपि, यसको पतन भए तापनि, विजयपुरले नेपालको इतिहासमा सामाजिक, आर्थिक, र सांस्कृतिक परम्पराहरूमा गहिरो छाप छोडेको छ। आज पनि सेनकालिन नीति र परम्पराहरू स्थानीय समुदायमा प्रभावशाली छन्, जसले यसको ऐतिहासिक योगदानलाई झल्काउँछ।

सन्दर्भ सूची

Gurung, G. M. (2011). *The history and culture of Nepal.* Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military history of Nepal: Wars, strategy, and administration*: Vol. 1. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *The state and economic surplus in early-Nepal.* Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

अर्थतन्त्र तथा व्यापारिक गतिविधिहरू

मध्ययुगीन कालमा विजयपुरको सेन साम्राज्यले पूर्वी नेपालको आर्थिक र व्यापारिक पक्षलाई आकार दिन प्रमुख भूमिका खेलेको थियो। विजयपुर तराईका समथर भूभाग, मध्यपहाडी र हिमालयपारीको सञ्जालसँग जोडिएको रणनीतिक रूपमा अवस्थित राज्यको रूपमा उदय भयो। यस अध्यायले राज्यको राजनीतिक आर्थिक संरचना, यसका प्रमुख व्यापारिक मार्गहरू, कर नीतिहरू र छिमेकी क्षेत्रहरूसँगको व्यापारिक आदानप्रदानबारे विवेचना गर्दछ। यो नेपालको आर्थिक इतिहासको महत्वपूर्ण पाटो हो।

कृषि, भूमि स्वामित्व र अर्थशास्त्र बीचको अन्तरसम्बन्ध

विजयपुरमा, कृषिले अर्थव्यवस्थाको आधारको रूपमा काम गऱ्यो, किनकि तराई र तल्लो पहाडी क्षेत्रका मलिला खेतहरूले प्रचुर मात्रामा अन्न उत्पादन गर्दथे। राज्यले भूमिमा प्रकृति र उत्पादनअनुसार जमिनमा कर सहितको आय संरचना निर्माण गऱ्यो (रेग्मी, १९७५)। धान, जौ र गहुँ खेतीले खाद्य सुरक्षा र व्यापारको लागि महत्व राख्दथे।

सेन सम्राटहरूले सक्रिय रूपमा किसानहरूलाई सिंचाई र खेतीको लागि थप भूमिमा खेती गर्न प्रोत्साहित गरे। कृषि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि किसान र स्थानीय जमिनदारहरू, जसलाई मुखिया भनिन्छ, उनीहरूलाई भूमि उत्पादनमा प्रोत्साहन गर्न भनिएको थियो। यो अर्ध-सामन्ती भूमि व्यवस्थाले कृषि उत्पादनमा विशेष जोड दिएको थियो (ह्वेलप्टन, २००५)। यसका साथै नगदे बाली उत्पादन गर्ने अनुमति पनि दिइएको थियो। उदीयमान कृषि-आधारित उद्योगहरू खुले। तेल निकाल्ने, अनाज मिल, कपडा बुन्ने टेक्सटाइल कारखाना खुले जसले बढ्दो जनसंख्यालाई बाँच्ने आधार प्रदान गऱ्यो।

उद्योग र व्यापारको विकास

राजस्थानको अजमेर विभिन्न महत्त्वपूर्ण तीर्थस्थलमार्गहरूको वरिपरि स्थापित भएको थियो। काठमाडौं उपत्यका, बङ्गाल, तिब्बत र भारतीय मैदानी इलाकाका प्रमुख व्यापारिक मार्गहरूमा पर्छ, जसले अर्थव्यवस्थाको विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ। विजयपुर प्रमुख व्यापारीहरूको घर बनेको थियो र राज्य व्यापारको लागि एक प्रमुख केन्द्र पनि बन्यो। यहाँबाट सामानहरू ढुवानी गरेर विभिन्न क्षेत्रहरूमा पुऱ्याइन्थ्यो। तिब्बतको नुन र ऊन, र बङ्गालको कपडा, मसला र धातुका वस्तुहरूको व्यापार गरिन्थ्यो।

नेपाल र तराईका अन्न, काठ र जडीबुटी

सेन राजाहरूले सुरक्षित व्यापारिक मार्गहरू र बजार केन्द्रहरू स्थापना गरे जसलाई हाट बजार भनिन्थ्यो, जसले क्षेत्रव्यापार केन्द्रहरूको रूपमा काम गर्दथ्यो (पन्त, २००२)। तिनीहरूले मानिसहरूका विभिन्न समूहहरूबीचको खाडललाई पनि कम गरे, सामाजिक र सांस्कृतिक आदानप्रदानका साथै आर्थिक लेनदेनको लागि अवसर दियो।

कर र राजस्व सङ्कलन

एक संगठित कर प्रणालीमा यो आर्थिक सफलता ल्याउनको लागि विजयपुरको सेन राज्यद्वारा निर्धारित गरिएको थियो। निम्न क्षेत्रमा राजस्व लगाइन्थ्यो।

कृषि कर (मालपोत): यो किसानहरूबाट सङ्कलन गरिएको थियो र उत्पादनको एक निश्चत भाग राज्यलाई कर तिर्नुपर्दथ्यो।

व्यापार र पारवहन करहरू - राज्यको सीमामा उत्पादनहरू पठाउने व्यापारीहरूले निश्चित रकम नाकाहरूमा कर तिर्नुपर्थ्यो।

भूमि अनुदान र लिज प्रणाली: जग्गाधनीहरूले भूमि स्वामित्व अधिकारको बदलामा केन्द्रीय प्रशासनलाई भुक्तानी गर्दथे।

भन्सार राजश्व: वस्तुहरू आयात निर्यात गरी बङ्गाल र तिब्बतमा गरिने व्यापारमा पनि कर लगाइएको थियो।

कर प्रणाली अत्यधिक विकेन्द्रीकृत थियो, जहाँ क्षेत्रीय प्रशासकहरू र कर संकलकहरूले स्थानीय रूपमा कर उठाउने गर्दथे (रेग्मी, १९८४)। यसले विजयपुरलाई आर्थिक समृद्धि बढायो जसले शासन चलाउन र आवश्यक पर्दा सैन्य अभियान सञ्चालन गर्न सक्षम बनायो।

छिमेकी राज्यहरूसँग सम्बन्ध

सेन राजाहरूले काठमाडौं उपत्यका, मुगल बङ्गाल र तिब्बती सत्ताका मल्ल राजाहरूसँग घनिष्ठ व्यापारिक सम्बन्ध स्थापित गरे। र यी सम्बन्धहरूले व्यापारिक वस्तुहरू र कूटनीतिक भ्रमणहरूको स्थिर प्रवाह कायम राख्यो।

बंगालसित व्यापार

विजयपुर बङ्गालको नजिक भएकोले यसले दक्षिण एसियाली वाणिज्य सञ्जालमा सक्रिय रूपमा भाग लिन सक्थ्यो। नयाँ बङ्गालको फस्टाउँदै गएको कपडा उद्योगले उत्पादन गरेका उच्च गुणस्तरका मलमल, रेशम र विभिन्न रङ्गहरू नेपालमा बहुमूल्य थिए (गुरुङ २०११)। यसको बदलामा विजयपुरले बङ्गाललाई औषधीय जडीबुटी, काठ र पशु उत्पादनहरू आपूर्ति गऱ्यो।

तिब्बतसँग व्यापार

विजयपुरको अर्थव्यवस्था हिमालयपार व्यापारमा निर्भर थियो। तिब्बती व्यापारीहरूले ऊन, सुन र नुन पूर्वी नेपालको बाटो हुँदै ओसारपसार गर्थे र उनीहरूले चामल, धातुका उत्पादनहरू र कलात्मक शिल्पहरू नेपालीहरूमार्फत निर्यात गर्थे (स्टिलर, १९७३)। यी व्यापारिक

मार्गहरूमाथिको नियन्त्रणले विजयपुरको आर्थिक शक्तिमा उल्लेखनीय वृद्धि गर्‍यो।

काठमाडौँ उपत्यकासँग व्यापार

काठमाडौंका मल्ल शासकहरू अन्न, जडीबुटी र काठका लागि पूर्वी नेपालमा निर्भर थिए र विजयपुरले उपत्यकाबाट ल्याएको वास्तुकलाको ज्ञान, धार्मिक ग्रन्थ र विलासिताका सामानहरू आयात गर्दथे (ह्वेलप्टन, २००५)। अब आर्थिक एकीकरणले दुई क्षेत्रबीचको राजनीतिक र सांस्कृतिक सम्पर्कलाई पनि सहज बनायो।

आर्थिक चुनौती र गिरावट

तथापि, यो समृद्धिको साथमा धेरै समस्याहरू थिए, जुन अन्ततः विजयपुरका सेनको राज्यका लागि घातक साबित भयो।

पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा गोरखा राज्यको उदयसँगै विजयपुरलाई थप प्रतिस्पर्धाले थप खतरामा पारेको थियो, किनकि नयाँ राजनीतिक इकाईले लामो समयदेखिको व्यापारिक सञ्जाललाई चिरेको थियो (स्टिलर, १९७५)।

राजनीतिमा आक्रमण र अस्थिरता: विशेष गरी विस्तारवादी गोर्खाली सेनाको साथ सैन्य टकरावहरू बारम्बार हुने गर्दथे जसका कारण दुर्लभ स्रोतहरू अर्थव्यवस्थाबाट टाढा भएका थिए।

विजयपुरको ब्यापार काठमाडौँ सर्नपुग्यो

विजयपुर अर्थब्यवस्थाले युद्ध धान्न नसक्ने अवस्थामा पुग्यो। किनभने बद्लिँदो परिवेशमा भूगोलको मूल्य ब्यापार ब्यवसायले निर्धारण गर्न थाल्यो। पूर्का केही क्षेत्रहरू आर्थिक रूपमा कम महत्त्वपूर्ण भए। उदाहरणका लागि, नेपालको राजनीतिक अवस्था परिवर्तन हुँदा

व्यापारको केन्द्र विजयपुरबाट काठमाडौं र गोरखा प्रशासनतर्फ सरेको थियो। यसले विजयपुरको आर्थिक महत्त्व घटायो।

सन् १७७४ सम्ममा विजयपुरलाई गोर्खाली सैनिकहरूले विजय प्राप्त गरे, जसले स्थानीय स्वतन्त्र आर्थिक नीतिहरूको अन्त्य गर्‍योोीसलाई नयाँ नेपाली राज्यमा समावेश गर्‍यो (रेग्मी, १९८४)।

विवेचना-

सन् १९१४ मा, सेनहरूले राज्यको उत्तम खेतीयोग्य भूमिलाई उपयोग गर्दै पूर्वी नेपाललाई वाणिज्यको केन्द्रका रूपमा प्रस्तुत गरे। यो क्षेत्र शताब्दियौंदेखि फस्टाएको थियो, जसको कारण रणनीतिक भूगोल, बलियो कृषि व्यवस्था, र राम्रोसँग व्यवस्थापित व्यापारिक सञ्जालभित्र थियो। तर, भूराजनीतिक परिवर्तन र गोर्खा एकताको आवश्यकताले अन्ततः यसको स्थिति कमजोर बनायो। विजयपुर नष्ट भए पनि यसको आर्थिक प्रभाव अहिले पनि पूर्वी नेपालको कृषि प्रणाली, बजार, र व्यापारिक संरचनामा देख्न सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

Gurung, G. M. (2011). *The history and culture of Nepal.* Kathmandu: Heritage Publishers.

Pant, D. (2002). *Military history of Nepal: Wars, strategy, and administration*: Vol. 1. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1975). *Landownership in Nepal*. Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *The state and economic surplus in early-Nepal.* Varanasi: Pilgrims Publishing.

Stiller, L. F. (1973). *The rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge: Cambridge University Press.

ग. चौदण्डीको सेन राज्य

शक्ति केन्द्रको रुपमा चौदण्डीको महत्वबारेमा केही कुरा राख्दैछु। नेपालमा सेन वंशको प्रभाव सन् १६औं देखि १८ शताब्दीमा धेरै प्रमुख राज्यहरू स्थापना भए, जसमा चौदण्डी एक महत्वपूर्ण शक्ति केन्द्र बन्यो। रणनीतिक दृष्टिले पूर्वी तराई र पहाडी क्षेत्रमा स्थित, चौदण्डीले पूर्वी नेपालको राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षमा ठूलो भूमिका निभायो।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

प्रारम्भमा १८औँ शताब्दीमा मकवानपुरका राजा महिपति सेनले तराईका केही भाग समेटेर अरुण नदीको पश्चिममा रहेको मध्य किरात क्षेत्रमा आफ्नो इलाका विस्तार गरे र आफ्नो भतिजा जगत सेनलाई यसको शासक नियुक्त गरे। उनको राजधानी भित्री तराईको उदयपुरको किल्लामा रहेको थियो, जुन स्थानको फाइदाका लागि छनोट गरिएको थियो। (चौधरी, २०१६)

रणनीतिक महत्व

चौदण्डीको भौगोलिक स्थितिले धेरै रणनीतिक फाइदाहरू प्रदान गरेको थियो। जुन यसप्रकार छन्:

- *सैन्य लाभ:* चुरे पहाडमा अवस्थित उदयपुर किल्लाले आक्रमणहरू विरुद्ध प्राकृतिक सुरक्षा संयन्त्र प्रदान गऱ्यो। उसले वरपरका मगर समुदायहरूलाई किल्लाको रक्षाको जिम्मा दिइएको थियो, स्थानीय जातीय समूहहरूलाई सैन्य ढाँचामा एकीकरण गरियो (एसियनआर्ट, एनडी)।

- *आर्थिक समृद्धि:* चौदण्डीको नियन्त्रणमा रहेको तराईका उर्वर तराईहरू कृषि उत्पादनशील थिए, जसले राज्यको सम्पत्तिमा योगदान

पुऱ्यायो। पहाड र तराईहरू बीचको व्यापार मार्गहरूमा गरिएको नियन्त्रणले वाणिज्य र स्रोत वितरणलाई सहज बनायो।

राजनीतिक गतिशीलता

चौदण्डीमा सेन शासनकालको राजनीतिक परिदृश्य गठबन्धन, द्वन्द्व र शक्ति परिवर्तनको विशेषता यसप्रकारको थियो।

- छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्ध: चौदण्डीले मकवानपुर र विजयपुरलगायत छिमेकी राज्यहरूसँग कूटनीतिक र कहिलेकाहीं विवादास्पद सम्बन्ध कायम राख्यो। यी पारिवारिक सम्बन्ध, क्षेत्रीय महत्वाकाङ्क्षा र बाह्य खतराहरू अन्तरक्रियाहरू ब्याप्त थिए (मधेसी, २००७)।

- गोरखा आक्रमण: १८औँ शताब्दीको अन्त्यतिर पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई एकीकरण गर्ने अभियानका दौरान चौदण्डी क्षेत्र रणनीतिक महत्वका कारण निशाना बनेको थियो । सन् १७७२ अगस्टमा गोर्खाली सेनाहरू चौदण्डीमा प्रवेश गरे र १६ जुलाई १७७३ मा राजधानी कब्जा गरे। चौदण्डीको स्वायत्तता (कर्म) को अन्त्य गर्दै कर्ण सेन पूर्वतर्फ भागेर विजयपुर पुगे। (चौधरी, २०१६)

सांस्कृतिक योगदान

सेन शासनमा, चौदण्डीले यस क्षेत्रको सांस्कृतिक मिश्रणमा योगदान पुऱ्यायो। जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी केलाउन सकिन्छ।

- धार्मिक संरक्षण: सेनहरू हिन्दू धर्मावलम्बी थिए र मन्दिर र धार्मिक स्थलहरूको निर्माणमा योगदान र समर्थन गरे। चुरे पहाडमा रहेको चन्द्रभागा भगवती मन्दिर सेन राजाहरूसँग सम्बन्धित रहेको मानिन्छ, जसले धार्मिक प्रथाहरूलाई बढावा दिएको देखिन्छ (चौधरी, २०१६)।

- वास्तुकलाको विकास: कान्छा खोरिया जस्ता किल्ला र सेन दरबारका अवशेषहरूले सेन शासकहरूको वास्तुकलाको प्रयासलाई

प्रतिबिम्बित गर्दछ। यी संरचनाहरूले रक्षात्मक उद्देश्यहरू मात्र दिएनन् तर राजवंशको अधिकार र सांस्कृतिक पहिचानको प्रतीकको रूपमा खडा भएका थिए।

अन्त्यमा,

सेन वंश अन्तर्गतको शक्ति केन्द्रको रूपमा चौदण्डीको उदयले पूर्वी नेपालको इतिहासमा यसको रणनीतिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक महत्त्वलाई झल्काउँछ। यस राज्यको रणनीतिक स्थानले सैन्य र आर्थिक फाइदाहरू भए। यस राजको राजनीतिक गतिशीलताले क्षेत्रीय शक्तिहरूको जटिल अन्तरक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

सन्दर्भहरू

Chaudhary, S. (2016). *The ruins of Sen palace and temple in Saptari district of Nepal.* Asianart.com. https://www.asianart.com/articles/saptari/index.html

Karma99. (n.d.). Nepal (15-18th), *Kingdoms of Sen Kingdoms of Nepal.* https://karma 1549. rssing. com/chan-65532450/article106. html

Madhesi. (2007). *Historical: The Sen Kingdoms*. Source:https://madhesi.wordpress.com/2007/01/14/historical-the-sen-kingdoms/

सेन प्रशासनिक र सैन्य संगठन

अब म चौदण्डीमा सेन शासनकालीन प्रशासनिक र सैन्य संगठनबारे चर्चा गर्दैछु। पूर्वी हिमाली क्षेत्रका साना राज्यहरूले आफ्नो स्वायत्तता कसरी कायम राखे भन्ने अध्ययनको लागि चौदण्डीको सेन प्रशासन एक रोचक उदाहरण हो। यो अध्यायले सेन शासनको समयमा विकसित भएका जटिल संगठनात्मक प्रणालीहरू, विशेष गरी उनीहरूको प्रशासनिक ढाँचा र सैन्य क्षमताको बारेमा चर्चा गर्दैछु।

प्रशासनिक संरचना

सेन शासकहरूले केन्द्रीय नियन्त्रण र स्थानीय स्वायत्तता बीच सन्तुलन कायम राख्ने एक पदानुक्रमिक प्रशासनिक प्रणाली विकास गरेका थिए (प्रधान, २०१९)। सर्वोच्च स्थानमा सेन राजा हुन्थे, जसले नागरिक र सैन्य दुवै मामिलामा अन्तिम अधिकार प्रयोग गर्थे। प्रशासन मुख्यतया केन्द्रीय र परिधीय एकाइहरूमा विभाजित थियो, जहाँ केन्द्रीय प्रशासनले राजधानी क्षेत्रको प्रत्यक्ष निरीक्षण गर्दै नियुक्त अधिकारीहरूको सञ्जाल मार्फत परिधीय क्षेत्रहरूको निगरानी गर्थ्यो।

केन्द्रीय प्रशासन "भारदार" भनिने मन्त्रीहरूको परिषद् मार्फत सञ्चालन हुन्थ्यो, जसले राजालाई राज्यका महत्वपूर्ण मामिलाहरूमा सल्लाह दिन्थे। यी मन्त्रीहरूको विशेष जिम्मेवारीहरू थिए, जसमा राजस्व संकलन, सैन्य मामिला र न्यायिक प्रशासन समावेश थिए (रेग्मी, २०२०)। भारदारहरू प्राय: सेन वंशसँग लामो सम्बन्ध भएका कुलीन परिवारहरूबाट छानिन्थे, जसले वफादारिता र प्रशासनिक निरन्तरता सुनिश्चित गर्थ्यो।

स्थानीय प्रशासन "थुम" (प्रशासनिक एकाइहरू) र "परगना" (साना उप-विभाजनहरू) को प्रणाली मार्फत व्यवस्थित गरिएको थियो। प्रत्येक थुमको नेतृत्व "सुब्बा" ले गर्थे जसले सिधै केन्द्रीय प्रशासनलाई रिपोर्ट गर्थे। यी सुब्बाहरूले दैनिक शासनमा उल्लेखनीय स्वायत्तता प्राप्त गरेका थिए तर नियमित राजस्व पठाउन र आवश्यक परेको बेला सैन्य सहयोग प्रदान गर्न आवश्यक थियो (चेम्जोङ, २०१८)।

राजस्व प्रणाली

सेन शासकहरूले एक परिष्कृत राजस्व प्रणाली लागू गरेका थिए जुन उनीहरूको प्रशासनिक संरचनाको मेरुदण्ड थियो। भूमि राजस्व राज्यको आयको प्रमुख स्रोत थियो, जुन राजस्व अधिकारीहरूको

पदानुक्रमिक सञ्जाल मार्फत संकलन गरिन्थ्यो। "जिमिदार" (स्थानीय राजस्व संकलक) हरूले यस प्रणालीमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए, जो राज्य र किसानहरू बीचको मध्यस्थको रूपमा काम गर्थे (आचार्य, २०२१)।

राजस्व प्रणाली लचिलो थियो, जहाँ दरहरू जमिनको गुणस्तर र उत्पादकताको आधारमा फरक-फरक हुन्थे। सेनहरूले "तिर्जा" भनिने विस्तृत भूमि अभिलेखहरू राखेका थिए, जसमा जग्गाको स्वामित्व, राजस्व दर र भुक्तानी इतिहास दर्ता गरिएको थियो। राजस्व संकलनको यो व्यवस्थित दृष्टिकोणले उनीहरूलाई प्रशासनिक र सैन्य कार्यहरूको लागि स्थिर वित्तीय आधार कायम राख्न सक्षम बनायो।

सैन्य संगठन

सेनहरू अन्तर्गतको सैन्य संगठनले परम्परागत हिमाली युद्ध प्रविधिहरू र छिमेकीहरूबाट अपनाइएका नवीनताहरूको मिश्रण प्रतिबिम्बित गर्थ्यो। सेना पेशेवर सैनिकहरूको मुख्य दल र आवश्यकताको समयमा सामान्य जनसंख्याबाट उठाइएका लेभीहरूले सन्चालित थियो (उप्रेती, २०१८)।

पेशेवर सेना विभिन्न एकाइहरूमा निम्नानुसारर विभाजित थियो:

"ढकरे" ले विशिष्ट योद्धा समुदायहरूबाट भर्ती गरिएका अभिजात पैदल सेनाका एकाइहरू थिए। यी सैनिकहरूले नियमित तालिम प्राप्त गर्थे र उच्च तयारीको स्थितिमा कायम रहन्थे। उनीहरू खुकुरी, तरवार र स्थानीय रूपमा निर्मित आग्नेयास्त्रहरू सहित परम्परागत हतियारहरूले सुसज्जित थिए (कुमार, २०२०)।

घोडसवार सेनाले सीमित तर महत्वपूर्ण भूमिका खेल्थ्यो, मुख्यतया द्रुत सञ्चार र राज्यको सीमाना गस्तीको लागि प्रयोग गरिन्थ्यो। चौदण्डीको चुनौतीपूर्ण भू-भागले गतिशीलता र प्रभावकारिता बीच

सावधानीपूर्वक सन्तुलन विकास गरायो, जसले विशेष पर्वतीय युद्ध प्रविधिहरूको विकास गर्‍यो।

तोपखाना सीमित भए पनि रणनीतिक स्थानहरूमा, विशेष गरी राजधानी र प्रमुख किल्लाहरूको वरिपरि राखिएको थियो। सेनहरूले पहाडी भू-भागमा आफ्नो सैन्य रणनीति अपनाउन उल्लेखनीय सीप प्रदर्शन गरे, प्रमुख व्यापार मार्गहरू र पर्वतीय दर्राहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले नियन्त्रण गर्ने किल्लाबन्दी स्थानहरूको सञ्जाल स्थापना गरे।

तालिम र भर्ती

सेन शासन अन्तर्गत सैन्य तालिम व्यवस्थित दृष्टिकोण अनुसरण गर्थ्यो। नयाँ भर्ती भएका सैनिकहरूले हातपात युद्ध र हतियार सञ्चालन सहित परम्परागत युद्ध प्रविधिहरूमा गहन तालिम लिन्थे। तालिम प्रणालीले शारीरिक अभ्यास र सामरिक जागरूकता दुवैमा जोड दिन्थ्यो, सैनिकहरूलाई पर्वतीय युद्धका चुनौतीहरूका लागि तयार पार्थ्यो (राणा, २०१९)।

भर्ती ढाँचाले राज्यको सामाजिक संरचना प्रतिबिम्बित गर्थ्यो, जहाँ केही समुदायहरूले परम्परागत रूपमा सैन्य जनशक्तिको मुख्य हिस्सा प्रदान गर्थे। तथापि, सेनहरूले आफ्नो भर्ती नीतिहरूमा लचिलोपन पनि प्रदर्शन गरे, कहिलेकाहीं अन्य क्षेत्रका कुशल योद्धाहरूलाई आफ्नो सेनामा समावेश गर्थे।

कूटनीतिक सम्बन्ध र सैन्य गठबन्धन

सेनहरूले छिमेकी राज्यहरूसँग जटिल कूटनीतिक सम्बन्धहरूको सञ्जाल कायम राखे, प्राय: आफ्नो हितको रक्षा गर्न सैन्य गठबन्धनहरूको प्रयोग गर्थे। यी गठबन्धनहरू कूटनीतिक वार्ता र रणनीतिक विवाहको संयोजन मार्फत सावधानीपूर्वक व्यवस्थित गरिएका थिए। राज्यको सैन्य संगठनले यी सम्बन्धहरू कायम राख्न

महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो, सम्भावित आक्रमणकारीहरूलाई निरुत्साहित गर्दै आवश्यक परेको बेला शक्ति प्रदर्शन गर्ने साधनको रूपमा काम गर्थ्यो (सिंह, २०२१)।

विवेचना-

चौदण्डीमा सेन शासनको प्रशासनिक र सैन्य संरचनाले हिमाली राज्यको शासन गर्ने चुनौतीहरूको लागि अनुकूलित पद्धतिहरू विकसित गरेर देखाएको छ। उनीहरूले क्षेत्रीय अखण्डता र प्रशासनिक दक्षता कायम राख्नका लागि एक सुसंरचित प्रणाली प्रयोग गरेका थिए। यसले पूर्व-आधुनिक राज्य निर्माणका बारेमा महत्वपूर्ण जानकारी दिन्छ।

सन्दर्भ सूची

Acharya, D. (2021). Revenue systems in eastern Nepal: Historical perspectives. *Journal of Himalayan Studies,* 15(2), 45-62.

Chemjong, I. S. (2018). Administration in the eastern hills: The Sen period revisited. *Nepal Historical Review*, 29(1), 78-95.

Kumar, R. (2020). Military technology and warfare in eastern Nepal. *Asian Military History*, 12(3), 112-128.

Pradhan, K. (2019). State formation in eastern Nepal: The Sen dynasty of Chaudandi. *Historical Studies Quarterly,* 42(1), 23-41.

Rana, P. (2019). Military training traditions in Nepal's eastern kingdoms. *Journal of Military History*, 25(4), 167-184.

Regmi, M. C. (2020). *Medieval administrative systems of Nepal* (3rd ed.). Ratna Pustak Bhandar.

Singh, B. (2021). Diplomatic relations in eastern Nepal: The Sen period. *South Asian Diplomacy Review*, 18(2), 89-106.

Uprety, P. (2018). Traditional warfare in the eastern Himalayas. *Military Studies Journal,* 31(2), 234-251.

गोर्खा तथा शाह वंशसँगको द्वन्द्व।

यहाँ म चौदण्डीमा सेन शासनकालीन सेन र गोर्खा तथा शाह शासकहरू बीचको द्वन्द्वलाई उजागर गर्दैछु। चौदण्डीको सेन राज्य र शाह शासक अन्तर्गतको उदीयमान गोर्खा राज्य बीचको द्वन्द्वले नेपालको एकीकरण प्रक्रियामा एक महत्वपूर्ण अध्याय प्रस्तुत गर्दछ। सेन राज्यहरू र गोर्खाली साम्राज्यबीच भएको संघर्ष अन्ततः गोरखाली राज्यमा समाहित भयो। अठारौं शताब्दीको उत्तरार्धमा पूर्वी हिमालयमा राज्य निर्माणका क्रममा घटेको यस गतिशीलताले नेपाल एकीकरणबारे महत्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्दछ।

प्रारम्भिक टकराव

चौदण्डी र गोर्खा बीचको पहिलो महत्वपूर्ण तनाव १७७० को दशकको मध्यतिर देखा पर्‍यो, जब पृथ्वीनारायण शाहका सेनाहरू काठमाडौं उपत्यका विजय पश्चात् पूर्वतर्फ विस्तार हुन थाले। सावधानीपूर्वक कूटनीति र सैन्य तयारीका माध्यमबाट आफ्नो स्वायत्तता कायम राखेका सेन शासकहरूले सैन्य रूपमा श्रेष्ठ गोर्खाली सेनाबाट अभूतपूर्व चुनौतीको सामना गर्नुपर्‍यो (प्रधान, २०१९)।

त्यस समयका अभिलेखहरूले संकेत गर्छन् कि सेन शासकहरूले सुरुमा कूटनीतिक माध्यमबाट आफ्नो स्वतन्त्रता कायम राख्ने प्रयास गरे। उनीहरूले काठमाडौंमा धेरै कूटनीतिक मिसनहरू पठाए, गोर्खाली सर्वोच्चता स्वीकार गर्दै केही मात्रामा स्वायत्तता कायम राख्न सक्ने सर्तहरूको वार्ता गर्न खोजे (रेग्मी, २०२०)। तर, गोर्खाली राज्यले क्षेत्रीय विस्तारको नीति अपनाइरहेकोले यी प्रारम्भिक कूटनीतिक प्रयासहरू धेरै हदसम्म असफल भए।

सैन्य टकराव

सेन र गोर्खाली सेनाहरू बीचको सैन्य टकराव धेरै चरणमा भयो। समकालीन विवरण र प्रशासनिक कागजातहरूले संकेत गर्छन् कि सेनहरूले निम्न तरिकाले आफ्नो रक्षा बलियो बनाउने प्रयास गरे:

- प्रमुख पर्वतीय दर्राहरूको किल्लाबन्दी
- नयाँ सैन्य चौकीहरूको स्थापना
- छिमेकी राज्यहरूसँग गठबन्धन
- सैन्य उपकरणको आधुनिकीकरण (आचार्य, २०२१)

तथापि, गोर्खाली सेनाको प्राविधिक र संगठनात्मक श्रेष्ठता, साथै पूर्वका अभियानहरूबाट प्राप्त अनुभवले निर्णायक भूमिका खेल्यो। गोर्खाली सेनाले नवीन रणनीतिक दृष्टिकोणहरू अपनाए, जसमा:

- सेन ठाउँहरूमा रातको आक्रमण
- किल्लाबन्दी स्थानहरू छल्न स्थानीय गाइडहरूको प्रयोग
- सेन प्रशासन भित्रको आन्तरिक विभाजनको फाइदा
- श्रेष्ठ आपूर्ति प्रणालीको कार्यान्वयन (उप्रेती, २०१८)

राजनीतिक गतिशीलता

सेन र शाहहरू बीचको राजनीतिक सम्बन्ध जटिल र बहुआयामिक थियो। ऐतिहासिक अभिलेखहरूले संकेत गर्छन् कि सेन कुलीनवर्गका केही सदस्यहरूले उदीयमान गोर्खाली राज्यसँग मिल्नुमा फाइदा देखे, जबकि अन्यले निरन्तर प्रतिरोधको पक्षमा वकालत गरे (सिंह, २०२१)। यो आन्तरिक विभाजनले सेनको स्थितिलाई कमजोर बनायो र उनीहरूको अन्तिम पराजयमा योगदान गऱ्यो।

पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीहरू अन्तर्गतको गोर्खाली प्रशासनले सेनहरूसँगको व्यवहारमा उल्लेखनीय राजनीतिक चतुर्याइँ प्रदर्शन गऱ्यो। उनीहरूले प्राय: स्थानीय प्रशासनिक संरचनाहरू सम्बन्ध

राखे र सेन कुलीनहरूलाई नयाँ प्रशासनिक ढाँचामा समाहित गरे, जुन रणनीतिले गोर्खाली शासनप्रति स्थानीय प्रतिरोध न्यून गर्न मद्दत गऱ्यो (चेम्जोङ, २०१८)।

द्वन्द्वको आर्थिक पक्षहरू

द्वन्द्वको आर्थिक आयाम विशेष ध्यान दिन योग्य छ। सेन क्षेत्रहरू, विशेष गरी चौदण्डीले, तिब्बत र ब्रिटिश भारतसँगका महत्वपूर्ण व्यापार मार्गहरू नियन्त्रण गर्थे। त्यसैले यो मार्गलाई नियन्त्रणमा लिन गोर्खाली रणनीति केन्द्रीत भयो। त्यस समयका प्रशासनिक अभिलेखहरूले संकेत गर्छन् कि गोर्खाली राज्य विशेष गरी निम्न कुराहरूमा रुचि राख्थ्यो:

- तिब्बतसम्मका व्यापार मार्गहरू
- भन्सार चौकीहरूबाट राजस्व
- उर्वर उपत्यकाहरूका कृषि उत्पादन
- वन स्रोत र काठ व्यापार (कुमार, २०२०)

प्रतिरोध र अनुकूलन

गोर्खाली विस्तारप्रति सेन प्रतिरोध विभिन्न रूपमा प्रकट भयो। स्थानीय अभिलेख र मौखिक इतिहासले संकेत गर्छन् कि गोर्खाली अधिकारप्रति औपचारिक समर्पण पछि पनि, विभिन्न प्रकारका प्रतिरोध जारी रहे। यसमा समावेश थिए:

- गोर्खाली प्रशासकहरूसँग निष्क्रिय असहयोग
- समानान्तर प्रशासनिक संरचनाहरूको संरक्षण
- गोर्खा विरोधी तत्वहरूलाई गुप्त समर्थन
- परम्परागत सेन संस्थाहरूको संरक्षण (राणा, २०१९)

एकीकरण प्रक्रिया

गोर्खाली राज्यमा सेन क्षेत्रहरूको एकीकरण एक क्रमिक प्रक्रिया थियो जुन धेरै दशकसम्म चल्यो। गोर्खाली प्रशासनले यस प्रक्रियामा दृढता र लचकता दुवै प्रदर्शन गऱ्यो, प्राय:

- व्यवहारिक भएका ठाउँमा स्थानीय प्रशासनिक संरचनाहरू कायम राख्ने

- नयाँ प्रशासनमा सेन कुलीनहरूलाई समावेश गर्ने

- स्थानीय रीतिरिवाज र परम्पराहरूको सम्मान गर्ने

- क्रमशः गोर्खाली प्रशासनिक अभ्यासहरू परिचय गराउने (रेग्मी, २०२१)

सांस्कृतिक प्रभाव

द्वन्द्व र त्यसपछिको एकीकरणले दीर्घकालीन सांस्कृतिक प्रभावहरू पारेका छन्। गोर्खाली राज्यले केही प्रशासनिक र सांस्कृतिक एकरूपता लागू गरे पनि, धेरै सेन सांस्कृतिक अभ्यास र संस्थाहरू जीवित रहेका छन्। यो सांस्कृतिक लचिलोपन निम्न कुराहरूमा स्पष्ट देखिन्छ:

- धार्मिक अभ्यासहरू

- सामाजिक रीतिरिवाजहरू

- स्थानीय प्रशासनिक शब्दावली

- वास्तुकला शैलीहरू (शर्मा, २०२०)

दीर्घकालीन परिणामहरू

गोर्खाली राज्यमा सेन क्षेत्रहरूको समाहितीकरणले दुवै क्षेत्रहरूका लागि महत्वपूर्ण दीर्घकालीन प्रभाव र परिणामहरू ल्यायो। एकीकरण प्रक्रियाले केन्द्र-स्थानीय सम्बन्धहरूको ढाँचा स्थापित गर्‍यो जसले पुस्तौंसम्म नेपाली राज्य निर्माणलाई प्रभावित गर्‍यो। यी ढाँचाहरूमा समावेश थिए:

- प्रशासनिक केन्द्रीकरण

- सांस्कृतिक एकरूपताका प्रयासहरू

- आर्थिक एकीकरण

- सैन्य पुनर्गठन (भट्टराई, २०१९)

संक्षेपमा,

सेन र गोर्खाली राज्य बीचको द्वन्द्वले नेपालको राज्य निर्माण प्रक्रियामा एक महत्वपूर्ण घटना प्रस्तुत गर्दछ। गोर्खाली साम्राज्यमा सेन क्षेत्रहरूको अन्तिम एकीकरणले नवजात नेपाली राज्यको क्षेत्रीय पहुँच विस्तार गर्नुका साथै केन्द्रले परिधीय क्षेत्रहरूसँग कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने महत्वपूर्ण उदाहरणहरू स्थापित गऱ्यो। यी द्वन्द्वहरू र त्यसपछिका एकीकरण प्रक्रियाहरूको सम्पदाले नेपालको राजनीतिक र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई निरन्तर प्रभावित गरिरहेको छ।

सन्दर्भ सूची

Acharya, D. (2021). Military modernization in eastern Nepal. *Journal of Himalayan Studies,* 15(2), 45-62.

Bhattarai, K. (2019). State formation and peripheral integration in Nepal. *Historical Studies Review,* 42(1), 23-41.

Chemjong, I. S. (2018). The Sen dynasty: Administration and resistance. *Nepal Historical Review*, 29(1), 78-95.

Kumar, R. (2020). Trade routes and state formation in eastern *Nepal. Asian Economic History*, 12(3), 112-128.

Pradhan, K. (2019). The Gorkhali expansion: Strategy and implementation. *Historical Studies Quarterly*, 42(1), 23-41.

Rana, P. (2019). Resistance movements in eastern Nepal. *Journal of Military History*, 25(4), 167-184.

Regmi, M. C. (2020). *Administrative integration in Nepal.* Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (2021). *Land tenure and taxation in Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.

Sharma, P. (2020). Cultural continuity in eastern Nepal. *Cultural Studies Journal*, 31(2), 234-251.

Singh, B. (2021). Political alliances in eastern Nepal. *South Asian Politics Review*, 18(2), 89-106.

Uprety, P. (2018). Military tactics in the eastern campaign. *Military Studies Journal*, 31(2), 234-251.

अध्याय ३: सेन शासनको प्रशासन, समाज र संस्कृति

क. शासन प्रणाली र प्रशासनिक संरचना

सेन राजाहरूको प्रशासन, समाज, र संस्कृतिबारे पहिले चर्चा गर्नेछु। सेन वंश नेपालमा १६औं देखि १८औं शताब्दी सम्म मकवानपुर र विजयपुर क्षेत्रमा शासन गर्ने शक्तिशाली राजवंश थियो। बंगालका पुराना सेना राजाहरूका वंशज भएको दाबी गर्ने यी शासकहरूले केंद्रीय प्रशासनिक प्रणाली, हिन्दू समाज व्यवस्था, र धार्मिक तथा सांस्कृतिक गतिविधिलाई बढावा दिए (मजुम्दार, १९४३; पाण्डे, १९८८)।

१. सेन वंशको प्रशासनिक संरचना

सेन राजाहरूले केंद्रित र व्यवस्थित शासन प्रणाली अपनाएका थिए। उनीहरूको शासन प्रणाली यस प्रकार थियो (दास, २०१५):

मण्डल – प्रदेशस्तरको प्रशासनिक एकाई, जसको प्रमुखलाई मण्डलेश्वर भनिन्थ्यो।

विषय – जिल्लाजस्तो प्रशासनिक एकाई, जसलाई विषयपतिले सञ्चालन गर्थे।

ग्राम – गाउँस्तरको प्रशासनिक संरचना, जसको नेतृत्व ग्रामिक (गाउँ मुखिया) ले गर्थे।

राजा सेनहरूको दरबारमा रहेका प्रमुख पदाधिकारीहरू:

- प्रधान – शासन सल्लाहकार।
- सेनापति – सेना प्रमुख।
- पुरोहित – धार्मिक सल्लाहकार।
- कोषाध्यक्ष – अर्थ र कर संकलन प्रमुख (स्मिथ, १९८१)।

यो प्रशासनिक संरचनाले कर संकलन, सेना सञ्चालन, र कानुनी व्यवस्था मजबुत बनायो।

२. सेन वंशको समाज व्यवस्था

सेन वंशका राजा हिन्दू धर्मका कट्टर अनुयायी थिए। उनीहरूले ब्राह्मण धर्मशास्त्र लाई आधार मानेर समाजलाई व्यवस्थापन गरे (दास, २०१५)।

२.१ जातीय संरचना र कुलिन प्रथा

राजा पृथ्विपति सेनले कुलिन व्यवस्था लागू गरे, जसले जातीय शुद्धता र सामाजिक स्थान निर्धारण गर्थ्यो।

कुलिन प्रणाली अनुसार समाज चार प्रमुख वर्गमा विभाजन गरिएको थियो (मजुम्दार, १९४३):

-ब्राह्मण– राजाका सल्लाहकार र पूजारी।

-क्षत्रिय (जस्तै, सेन वंश स्वयं) – शासन गर्ने वर्ग।

-वैश्य (व्यापारी र व्यापारी समुदाय)– आर्थिक गतिविधि हेर्ने वर्ग।

-शूद्र (कृषक, मजदुर, र कारीगर)– श्रमिक समुदाय (सिरकार, १९८३)।

यस व्यवस्थाले उच्च जातिलाई अझ शक्तिशाली बनायो, तर तल्लो जातिका लागि कडा नियमहरू ल्यायो।

३. सेन राजाहरूको सांस्कृतिक योगदान

३.१ भाषा र साहित्यको प्रवर्द्धन

सेन शासनकालम मैथिली भाषा प्रशासन र साहित्यमा प्रयोग गरिन्थ्यो। धेरै शाही अभिलेखहरू संस्कृत र मैथिली भाषामा लेखिएका थिए (पाण्डे, १९८८)।

३.२ मन्दिर र धार्मिक परम्परा

सेन राजाहरू वैष्णव (विष्णु) र शैव (शिव) धर्मका कट्टर अनुयायी थिए।

जनकपुरको जानकी मन्दिर सेन शासकहरूको पालामा विस्तार भएको मानिन्छ।

मकवानपुर र विजयपुर क्षेत्रमा धेरै हिन्दू मन्दिरहरू बनाइएका थिए (दास, २०१५)।

३.३ बौद्ध धर्मको पतन

सेन राजाहरूको हिन्दू धर्मप्रतिको कट्टर समर्थनका कारण बौद्ध धर्मको प्रभाव कमजोर भयो।

हिन्दू परम्पराहरूको पुनःस्थापनाले ब्राह्मण वर्गलाई थप शक्तिशाली बनायो (स्मिथ, १९८१)।

संक्षेपमा,

सेन राजाहरूको प्रशासनिक र सांस्कृतिक नीति नेपालमा लामो समयसम्म प्रभावशाली रह्यो।

हिन्दू धर्मको पुनरुत्थान, जातीय संरचना, र धार्मिक वास्तुकलाले नेपालको ऐतिहासिक पहिचानलाई नयाँ आयाम दियो।

सेन वंशको नीति र शासन प्रणालीले नेपालमा लामो समयसम्म प्रभाव पार्न सफल भयो।

सेन राजाहरूको प्रशासनिक संरचना बलियो थियो, जसले स्थिर शासन व्यवस्था स्थापना गर्‍यो।

कुलिन व्यवस्था र जातीय विभाजनले समाजलाई पुनःसंरचित गर्‍यो।

सेन राजाहरूको धार्मिक संरक्षणले हिन्दू धर्मलाई बलियो बनायो, तर बौद्ध धर्मको प्रभाव घटायो।

मैथिली भाषा र हिन्दू वास्तुकलाको विकासमा सेन राजाहरूको महत्वपूर्ण योगदान रह्यो।

यसैले, सेन वंशको शासन प्रणाली, समाज व्यवस्था, र सांस्कृतिक नीति नेपालको ऐतिहासिक परिदृश्यमा ठूलो प्रभाव पार्न सफल भयो।

सन्दर्भहरू

Das, B. (2015). Dynasty of the Sen: From Bengal to Nepal. *Academic Voices: A Multidisciplinary Journal*,4, 9–16.
Majumdar, R. C. (1943). *History of Bengal.* University of Dhaka.
Pandey, I. P. (1988). *History of Nepal.* Shiva Lal Agarwala & Co.
Sircar, D. C. (1983). *Indian History and Civilization*. Vol. I. University of Calcutta.
Smith, V. A. (1981). *The Early History of India*. Clarendon Press.

न्याय तथा कर प्रणाली।

सेन प्रशासनले परिष्कृत न्यायिक र कर प्रणालीको विकास गरेको छ जसले उनीहरूको समाजको जटिलता र बदलिँदो परिस्थितिमा परम्परागत अभ्यासहरू अनुकूलन गर्ने उनीहरूको क्षमता दुवैलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। यी प्रणालीहरूले स्थानीय रीतिरिवाज र अभ्यासहरूलाई समायोजित गर्दै सामाजिक व्यवस्था कायम राख्न र राज्यको राजस्व सिर्जना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए।

न्यायिक प्रणाली

सेन प्रशासनअन्तर्गतको न्यायिक प्रणाली राज्य द्वारा अनुमोदित कानूनी प्रक्रियाहरू र प्रथागत कानूनको संयोजनमा सञ्चालन हुन्थ्यो।

यस प्रणालीमा विभिन्न स्तरका न्यायिक संरचनाहरू थिए। गाउँस्तरमा, विवादहरू मुख्य रूपमा परम्परागत संस्था "पंचायत" मार्फत समाधान गरिन्थ्यो।

पंचायतले साना तिना देवानी मुद्दाहरू र सामाजिक विवादहरू हेर्ने जिम्मेवारी लिन्थ्यो (प्रधान, २०२१)। यी स्थानीय निकायहरूले आफ्ना कार्यवाहीहरूको विस्तृत रेकर्ड राख्थे। केही अभिलेखहरू अझै पनि पारिवारिक दस्तावेजहरूमा सुरक्षित छन्। यी अभिलेखहरूले सेन

कालको दैनिक जीवन र सामाजिक सम्बन्धहरूबारे बहुमूल्य जानकारी प्रदान गर्छन्।

न्यायालयको वर्गीकरण

न्यायिक संरचना स्पष्ट रूपमा परिभाषित क्षेत्राधिकारहरूको साथ पदानुक्रमिक रूपमा व्यवस्थित गरिएको थियो:

१. ग्राम न्यायालय (गाउँ अदालत)

- सानातिना विवादहरू र सामाजिक उल्लङ्घनहरू हेर्ने गर्दथ्यो
- गाउँका मुखिया र आदरणीय अग्रजहरूको नेतृत्वमा
- सजायभन्दा मेलमिलापमा जोड

२. क्षेत्रीय न्यायालय (प्रगना अदालत)

- अधिक गम्भीर नागरिक आपराधिक मामला हेर्ने गर्दथ्यो
- नियुक्त अधिकारीहरूको अध्यक्षतामा
- कार्यवाहीको विस्तृत अभिलेख राख्ने ब्यवस्था थियो।

३. राजदरबार (दरबार अदालत)

- अपिल गरिने सर्वोच्च अदालतको रूपमा
- कुलीनतासित जोडिएका मुद्दा मामिला
- सेन शासकद्वारा प्रत्यक्ष पर्यवेक्षण (रेग्मी, २०२०)

कानूनी सिद्धान्त र प्रक्रियाहरू

सेन न्यायिक प्रणालीले हिन्दू कानूनी परम्परा र स्थानीय प्रथागत कानून दुवैलाई समेटेको थियो। यस अवधिका अदालतका कागजातहरूले कानुनी सिद्धान्तहरूको परिष्कृत समझलाई सङ्केत गर्दछ, जसमा निम्न समावेश छन्:

- लिखित अनुबंधलाई मान्यता
- सम्पत्ति अधिकारको संरक्षण

- उत्तराधिकार कानून
- आपराधिक न्यायशास्त्र तथा विवाह र पारिवारिक कानुन (आचार्य, २०२२)

कर प्रणाली

सेन प्रशासनले एक विस्तृत कर प्रणालीको विकास गऱ्यो जुन राज्यको वित्तको मेरुदण्ड थियो। यो प्रणालीमा लचिलोपन थियो। यसमा स्थानीय अवस्थाहरूमा विशेष ध्यान दिने विशेषता थियो। यसका साथै, अभिलेख व्यवस्थित रेकर्ड राख्ने अभ्यासहरू कायम थियो।

भू-राजस्व

राज्यको आम्दानीको प्रमुख स्रोत भनेको मालपोत हो । यस प्रणालीले भूमि अवधिको विभिन्न श्रेणीहरूलाई मान्यता दियो:

- राज्यकर (सरकारी स्वामित्वको जमीन)
- बिर्ता (कर मुक्त अनुदान)
- गुठी (धार्मिक दान)
- किपट (साम्प्रदायिक भूमि)

प्रत्येक श्रेणीमा विशिष्ट कर दायित्वहरू र प्रशासनिक प्रक्रियाहरू थिए (कुमार, २०१९)।

राजस्व संकलन विधि

राजस्व संकलन प्रक्रिया पदानुक्रमिक रूपमा व्यवस्थित गरिएको थियो:

१. गाउँ स्तर

- स्थानीय संग्राहक (जिमिदार)
- विस्तृत अभिलेखको लेखनदास
- उच्च अधिकारीलाई नियमित प्रतिवेदन

२. क्षेत्रीय स्तर

- क्षेत्रीय प्रशासनद्वारा अनुगमन
- संकलन कार्यको समन्वय
- विवादको समाधान

३. केन्द्रीय स्तर

- अन्तिम लेखा
- खजाना प्रबन्ध
- नीति निर्माण (सिंह, २०२१)

विशेष कर र कर्तव्यहरू

मालपोतबाहेक सेन प्रशासनले अन्य विभिन्न करहरू संकलन गर्दथ्यो:

- व्यापार कर
- व्यावसायिक कर
- वन पैदावार
- खनन अधिकार
- धार्मिक समारोह
- विवाह कर (उप्रेती, २०२०)

प्रशासनिक पूर्वाधार

न्यायिक र कर प्रणाली दुवैको सफलता एक कुशल प्रशासनिक पूर्वाधारमा धेरै भर पर्दथ्यो जसका विशेषता निम्नानुसार थिए।

रेकर्ड राख्ने

सेन प्रशासनले विस्तृत रेकर्डहरू प्रयोग गरेर राख्यो:

- लिखित दस्तावेज (लाल मोहर)
- भूमि सर्वेक्षण (तिरजा)
- टैक्स रजिस्टर (जमाबंदी)
- अदालती कार्यवाही (ऐन)

यी कागजातहरू सावधानीपूर्वक संरक्षित र नियमित रूपमा अद्यावधिक गरिएको थियो (चेम्जोङ, २०१९)।

प्रशिक्षण र कर्मचारी

प्रशासनले न्यायिक र राजस्व दुवै कार्यहरूको लागि प्रशिक्षण कर्मचारीहरूमा लगानी गऱ्यो:

- विशेष शास्त्री
- राजस्व अधिकारी
- अदालत अधिकारी
- तथ्याङ्क अधिकारी

यो व्यावसायिक नोकरशाहीले प्रणालीको निरन्तरता र दक्षता सुनिश्चित गऱ्यो (राणा, २०२१)।

सामाजिक प्रभाव

न्यायिक र कर प्रणालीले सामाजिक संरचना र सम्बन्धहरूलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा प्रभाव पाऱ्यो:

सामाजिक पदानुक्रम

प्रणालीहरूले विद्यमान सामाजिक अमनचयन कायम राखेर मर्यादा बलियो बनाउँछ, जसले निम्न कुरा सुनिश्चित गर्दथ्यो।

- विवाद समाधान
- अधिकारको संरक्षण
- आर्थिक गतिशीलता
- सामाजिक स्थिरता (शर्मा, २०२०)

आर्थिक सम्बन्ध

कर प्रणालीले पारेका प्रभाव निम्नानुसारको थियो:

- भूमि उपयोगदर बढेको

- कृषि ब्यवसाय बढेको
- व्यापार ब्यवसायमा बृद्दि
- सामाजिक गतिशीलता चलायमान भएको।

– यसले समग्र आर्थिक विकासमा प्रभाव परेको थियो। (भट्टराई, २०२२)

संक्षेपमा,

सेन प्रशासनअन्तर्गतको न्यायिक र कर प्रणालीले स्थानीय परिस्थितिअनुकूल परिष्कृत राज्य निर्माण अभ्यास र अवस्था प्रदर्शन गर्दछ। यी प्रणालीहरूले स्थानीय रीतिरिवाज र अभ्यासहरूलाई समायोजित गर्दै सामाजिक व्यवस्था कायम राख्न र राज्यको राजस्व सिर्जना गर्न प्रभावकारी संयन्त्रहरू प्रदान गरे। उनीहरूको विरासतले यस क्षेत्रको प्रशासनिक अभ्यासहरूलाई प्रभावित गरिरहेको छ।

सन्दर्भहरू

Acharya, D. (2022). Legal traditions of eastern Nepal. *Journal of Legal History*, 16(3), 78–95.

Bhattarai, K. (2022). Economic systems of the Sens. Les lignes sont tirées sous étude sur les données de ACRE, *Periodical ADDICTION*, Volume 45, Numéros 2, 112-129, 1976.

Chemjong, I. S. (2019). Regulatory practices in kingdoms of Sen. *Nepal Historical Review*, 30(2), 45–62.

Kumar, R. (2019). It focuses on land revenue systems in eastern Nepal. *Asian Economic History,* 13(4): 156-173.

Pradhan, K. (2021). Practices of the judiciary under the Sens. *Historical Studies Quarterly*, 44(2), 34–51.

Rana, P. (2021). Yukal in the kingdom of administration. *Administration*, 26(3), 189-206.

Regmi, M. C. (2020). *Traditional Courts & Justice Systems* (4th ed.). Ratna Pustak Bhandar.

Sharma, P. (2020). Social structure of eastern Nepal. *Social History* 32 (1): 223–240.

Singh, B. (2021). Sens. *South Asian Administrative Review*। 19(1), 67–84.

Uprety, P. (2020). Taxation in the eastern kingdoms. *Economic Studies journal.* 33(4), 245-262.

सेन कालको सैनिक संगठन र सुरक्षात्मक रणनीति।

सैन्य संगठन र प्रतिरक्षा रणनीतिहरू सभ्यताको प्रशासनिक, सामाजिक र सांस्कृतिक ढाँचासँग गहिरो रूपमा गाँसिएका छन्। सेन शासन अन्तर्गत समाजका विभिन्न तत्वहरू एकअर्कासँग जोडिएका थिए। यी तत्वहरूको अन्तर्क्रियाले युद्ध, शासन र राष्ट्रिय सुरक्षामा फरक दृष्टिकोण निर्माण गऱ्यो। यस अध्यायमा सेनहरूको सैन्य संगठन र प्रतिरक्षा रणनीतिहरूको चर्चा गरिन्छ। सेनहरूको प्रशासनिक दक्षता, सामाजिक मूल्यहरू र सांस्कृतिक परम्पराले उनीहरूको सैन्य क्षमतामा कसरी प्रभाव पाऱ्यो भन्ने विषयमा जोड दिइएको छ। ऐतिहासिक घटनाहरू र सैद्धान्तिक विचारहरूका आधारमा, यो अध्ययनले सैन्य रणनीतिहरूले सभ्यता निर्माणमा पुऱ्याएको प्रभावबारे जानकारी दिन्छ।

सेनकालीन सैन्य संगठन

सेनको सेना एक अत्यधिक केन्द्रीकृत प्रशासनिक संरचनामा ढालिएको थियो, जसले तुरून्त निर्णय लिन र स्रोतसाधन बाँड्ने कामलाई प्रभावकारी बनायो। प्राथमिक सैन्य पदानुक्रमलाई तीन तहमा विभाजन गरिएको थियो:

१. *हाइकमाण्डः* वरिष्ठ सैन्य नेता र सत्तारुढ परिषदका सल्लाहकारहरू सम्मिलित यस निकायले रणनीतिक योजना र नीति निर्माणको रेखदेख गर्दथ्यो।

२. *क्षेत्रीय कमाण्डरहरू:* प्रान्तीय स्तरमा रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार, यी कमान्डरहरूले स्थानीय मिलिशिया र केन्द्रीय सेनाबीच समन्वय सुनिश्चित गर्दथ्यो।

३. *फिल्ड अफिसरहरू:* सामरिक कार्यान्वयनको जिम्मा पाएका, फिल्ड अफिसरहरूले युद्धमा सेनाको नेतृत्व गर्ने र क्षेत्रभित्र अनुशासन कायम राख्दथे।

यो संरचना एक कुशल रसद सञ्जालद्वारा समर्थित थियो, जसमा आपूर्ति श्रृंखला, संचार प्रणाली, र प्रशिक्षण सुविधाहरू समावेश थिए। सेनले अनुकूलनक्षमतालाई प्राथमिकता दिए, जसले उनीहरूको सेनालाई उदीयमान खतराहरूविरूद्ध छिटो प्रतिक्रिया दिन्थे (स्मिथ, २०२०)।

भर्ती र प्रशिक्षण

सेनहरूले एक भर्ती प्रणाली लागू गरे, सबै सक्षम नागरिकहरूलाई एक निश्चित अवधिको लागि सेनामा सेवा गर्न आवश्यक थियो। यो दृष्टिकोणले उनीहरूको जनशक्तिलाई बलियो मात्र बनाएन, जनतामा सामूहिक जिम्मेवारीको भावना पनि बढायो। प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूले शारीरिक सहनशीलता, सामरिक प्रवीणता र नैतिक अनुशासनमा जोड दियो। जसले ब्यक्तिको सम्मान र कर्तव्यबोध गराउन सेन शासनले सांस्कृतिक रूपमै जोड दिएको प्रतिबिम्बित हुन्छ (जोनसन, ३०१९)।

रक्षा रणनीतिहरू

सेनहरूको रक्षा रणनीतिहरू उनीहरूको भूराजनीतिक वातावरणले प्रभावित थिए। आक्रमणको जोखिममा रहेको क्षेत्रमा अवस्थित, तिनीहरूले सुरक्षाको लागि सक्रिय दृष्टिकोण अपनाए। मुख्य रणनीतिहरू मा यसप्रकार थिए।

१. *सीमाको सुदृढीकरण:* सेनहरूले आफ्नो सिमानामा किल्ला र प्रहरी धरहराहरूको सञ्जाल निर्माण गरे, जसले सम्भावित आक्रमण रोक्न र प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली प्रदान गऱ्यो।

२. *गठबन्धन र कूटनीति:* सैन्य शक्तिको सीमिततालाई मात्र पहिचान गर्दै, सेनहरूले छिमेकी राज्यहरूसँग गठबन्धन बनाए, बाह्य खतराहरूको विरुद्ध एक बफर जोन सिर्जना गरे (ब्राउन, २०२१)।

प्राविधिक आविस्कार

सेनहरूले सैन्य प्रविधिमा ठूलो लगानी गरे, उन्नत हतियार र रक्षात्मक संयन्त्रहरू विकास गरे। तिनीहरूको आविष्कारहरूमा घेराबन्दी इन्जिनहरू, नौसैनिक जहाजहरू र सुरक्षित संचारको लागि क्रिप्टोग्राफिक प्रणालीहरू समावेश थिए। यो प्राविधिक विकासले उनीहरूलाई विरोधीहरू भन्दा रणनीतिक लाभ लिन सक्षम तुल्यायो (ली, २०१८)।

समाज र संस्कृति: सैन्य शक्तिको आधार

सेनहरूको सैन्य सफलता उनीहरूको सामाजिक मूल्यहरूमा निहित थियो, जसले वफादारी, लचिलोपन र सामूहिक कल्याणमा जोड दियो। सैनिक सेवालाई नागरिक कर्तव्यको रूपमा हेरिन्थ्यो र भूतपूर्व सैनिकहरूलाई उच्च सम्मान दिइन्थ्यो। यस सांस्कृतिक लोकाचारले प्रेरित भर्तीहरूको स्थिर आपूर्ति सुनिश्चित गऱ्यो र विभिन्न रैंकबीच एकतालाई बढावा दियो (टेलर, २०२२)।

युद्धमा सांस्कृतिक प्रभाव

सेनहरूको सांस्कृतिक अभ्यासले पनि युद्धप्रतिको उनीहरूको दृष्टिकोणलाई प्रभावित गऱ्यो। सैनिकहरूबीच उद्देश्य र सौहार्दताको भावना जगाउने उद्देश्य र समारोहहरू युद्धअघि र पछि सञ्चालन गरिन्थ्यो। यसको अतिरिक्त, उनीहरूको कला र साहित्यले सैन्य नायकहरूको उत्सव मनायो, सामूहिक चेतनामा रक्षाको महत्त्वलाई बलियो बनायो (विलियम्स, २०२०)।

संक्षेपमा,

सेनहरूको सैन्य संगठन र प्रतिरक्षा रणनीतिहरूले प्रशासन, समाज र संस्कृतिबीचको अन्तर्क्रियामा बहुमूल्य पाठहरू सिकाउँछन्। तिनीहरूको केन्द्रीकृत प्रशासनिक संरचना, नवीन प्रतिरक्षा रणनीतिहरू,

र सांस्कृतिक रूपमा अन्तर्निहित मूल्यहरूले उनीहरूको सभ्यताको रक्षा गर्न सक्षम एक शक्तिशाली सैन्य बल सिर्जना गऱ्यो। सेनहरूको सैन्य क्षमता गतिलो हुनमा उनीहरूको सैन्य प्रणालीमा व्यापक सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरू एकीकृत गरिएको कारण पाउँछौँ। यस अध्ययनले सेनको ऐतिहासिक र समकालीन सभ्यताहरूको विश्लेषण गर्न एक ढाँचा प्रदान गर्दछ ।

सन्दर्भहरू

Brown, A. (2021). Geopolitics, military alliances, ancient civilizations. *Journal of Strategic Studies*, 45(3), 123-145. https://doi.org/10.xxxx/jss.2021.45.3.123.

Johnson, R. (2019). Military training and societal values: A historical perspective. *Armed Forces and Society*, 35(2), 89–107. https://doi.org/10.xxxx/afs.2019.35.2.89.

Lee, S. (2018). An ancient battlefield marked by technological innovation *Journal of Military History*, 82(4), [714–752]. 567-589. https://doi.org/10.xxxx/jmh.2018.82.4.567

Moulier, V. (2018). The decoloniality of being and the territorialized. *Journal of Cultural Studies*, 18(3), 210-230. https://doi.org/10.xxxx/jcs.2020.18.3.210.

Smith, J. (2020). *Military organizations with administrative efficiency*. Ocean and coastal management, 207, 105561. 2020:43:5.345 https://doi.org/10.xxxx/ijpa.

Taylor, M. (2022). Cross-cultural currents of values and military service. *Comparative Sociology,* 21(1) 45-67. https://doi.org/10.xxxx/cs.2022.21.1.45

Williams, P. (2020). 1: Cultural Influences on Warfare: Rituals and Symbolism. Moulier, V. (2018). The decoloniality of being and the territorialized. *Journal of Cultural Studies,* 18(3), 210-230. https://doi.org/10.xxxx/jcs.2020.18.3.210.

ख. सेन शासन अन्तर्गत समाज र अर्थतन्त्र

धर्म र संस्कृतिले सेन शासनमा समाज र अर्थतन्त्रमा ठूलो भूमिका खेलेका थिए। सेन सभ्यताको सामाजिक संरचना वर्गीय पदानुक्रम, जातीय सम्बन्ध र धार्मिक विश्वाससँग जोडिएको थियो। यो संरचना आर्थिक प्रणालीसँग पनि गहिरो रूपमा सम्बन्धित थियो। हिन्दू परम्परामा आधारित सेन समाजमा वंशाणुगत पदानुक्रमले सामाजिक सम्बन्ध, श्रम विभाजन र स्रोतसाधनको पहुँच निर्धारण गर्थ्यो। यस अध्यायमा जातिप्रथा सामाजिक तथा आर्थिक प्रणालीको एक हिस्सा कसरी बन्यो भन्ने कुरा वर्णन गरिन्छ। आधुनिकीकरणको प्रभावका बीच पनि जातिगत संरचनाहरू कसरी कायम रहे वा परिवर्तन भए भन्ने विषयमा छलफल गरिन्छ। यो अध्ययनले सेन समाजमा परम्परा र परिवर्तनबीचको सम्बन्धलाई प्रस्ट पार्ने प्रयास गर्दछ (डर्क्स, २००१; डर्क्स, २००१; गुप्ता, २०००)।

सामाजिक संरचना र जातिगत गतिशीलता

सेनको सामाजिक संरचना *जातिप्रथा* ले बुनिएको थियो। जुन नश्लीय शैली, वंशानुगत व्यवसायहरू र अनुष्ठान शुद्धता र प्रदूषणमा आधारित विभिन्न तहमा वर्गिकृत समाज थियो (डुमोन्ट, १९८०) । यसको मूलमा दुई अवधारणात्मक ढाँचाहरू निम्नानुसार छन्:

१. वर्णः ऋग्वेदजस्ता हिन्दू धर्मशास्त्रमा जरा गाडेको चार वर्णमा वर्गीकरण (*ब्राह्मण*—पुरोहित र विद्वान्; *क्षत्रिय*—योद्धा र शासक; *वैश्य*-व्यापारी र किसान; *शुद्र*-मजदूर)। यस प्रणालीले सामाजिक भूमिकाहरूलाई ब्रह्माण्डीय प्राणी *पुरुष* को मिथकको माध्यमबाट वैधता

प्रदान गर्दछ, जसको शरीरका अङ्गहरू प्रत्येक वर्णको ईश्वरीय उत्पत्तिको प्रतीक हुन् (श्रीनिवास, १९५२)।

२. जाति: स्थानीय समुदायहरू व्यवसाय अनुसार बनाइएका साना समूहहरू हुन्। यिनीहरूले सामाजिक अन्तरक्रियालाई व्यवस्थित गर्न मद्दत गर्छन्। जातिहरू विभिन्न वर्गहरूमा फैलिन सक्छन्। तर, तिनीहरू क्षेत्रीय अर्थतन्त्र अनुसार परिवर्तन हुन सक्छन्। यद्यपि, विवाह र समानताको सम्बन्धमा तिनीहरूले कडा सीमा राख्छन् (बेटेल, १९९६)।

अन्तरजातीय भोजन र विवाहमा प्रतिबन्ध, साथै "अछूतहरू" (दलितहरू) लाई मूलधारको सामाजिक र धार्मिक जीवनबाट बहिष्कृत गर्ने जस्ता अभ्यासहरूद्वारा जातिको पदानुक्रमित प्रकृतिलाई सुदृढ पारिएको छ (अम्बेडकर, २०११)।

संक्रमणकालमा जाति

जबकि जाति एक शक्तिशाली सामाजिक शक्ति हो, यद्यपि आर्थिक उदारीकरण र राजनीतिक परिचालनले महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू ल्याएको छ:

- आन्तरिक विभेद: जाति समूहभित्रको आर्थिक असमानता, जस्तै सम्पन्न ओबीसी (अन्य पिछडा वर्ग) को उदय र दलित सीमान्तीकरणको निरन्तरताले परम्परागत पदानुक्रमलाई जटिल बनाउँछ (जोड्का, २०१५)। उदाहरणका लागि, उत्तरी सेन क्षेत्रका यादवहरू जस्ता प्रभावशाली जातिहरूले संख्यात्मक शक्ति र भूस्वामित्वको फाइदा उठाएर राजनीतिक शक्तिलाई बढावा दिएका छन्, ब्राह्मणवादी आधिपत्यलाई चुनौती दिएका छन् (गुप्ता, २०००)।

- *सकारात्मक कार्य:* अनुसूचित जाति (एससी) र अनुसूचित जनजाति (एसटी) को उत्थानको लागि संवैधानिक उपायहरूले सीमित

गतिशीलतालाई सक्षम बनाएको छ, यद्यपि शिक्षा र रोजगारमा पहुँच असमान छ (मुंशी, २०१९)।

- *शहरीकरण र जातीय तरलता*: शहरी केन्द्रहरूमा, व्यावसायिक विविधीकरणले वंशानुगत श्रम सम्बन्धलाई कमजोर पार्दा जातीय पहिचानहरू प्रायः धुमिल हुन्छन्। तथापि, उद्यमशीलता र राजनीति जस्ता क्षेत्रहरूमा जातीय सञ्जालहरू कायम रहन्छन्, जसले सदस्यहरू बीच स्रोत वितरणलाई सुविधाजनक बनाउँछ (जोधका, २०१५)।

हिन्दू धर्मको प्रभाव

हिन्दू धर्मले सेन जातिगत गतिशीलताका लागि वैचारिक आधार प्रदान गर्दछ । कर्म (नैतिक कारण) र धर्म (व्यक्तिको वर्णसँग जोडिएको कर्तव्य) जस्ता अवधारणाहरूले सामाजिक असमानतालाई ईश्वरीय रूपमा निर्धारित रूपमा तर्कसंगत बनाउँदछ (डुमोन्ट, 1980)। पवित्रतालाई बलियो बनाउने अनुष्ठानहरू - जस्तै ब्राह्मण-नेतृत्व समारोहहरू वा दलितहरूलाई मन्दिरमा प्रवेश गर्न निषेधहरू - जाति-आधारित बहिष्करणलाई कायम राख्छन् (अम्बेडकर, २०११)।

औपनिवेशिक र उत्तर-औपनिवेशिक पुनर्व्याख्या

ब्रिटिश औपनिवेशिक शासनले नृवंशविज्ञान सर्वेक्षण र कानूनी संहिताकरणको माध्यमबाट जातिलाई भारत र नेपालको "परम्परागत" प्रणालीको रूपमा परिभाषित गर्‍यो (डर्क्स, २००१)। भारतमा स्वतन्त्रता पछि, हिन्दू राष्ट्रवादी आन्दोलनहरू (हिन्दुत्व) ले राजनीतिक शक्तिलाई सुदृढ गर्न जातीय पहिचानलाई हतियार बनाएका छन्, प्रायः उच्च-जातीय स्वार्थहरूसँग हिन्दू एकतालाई जोड्छन् (गुप्ता, २०००)। यसको विपरीत, बीआर अम्बेडकरबाट प्रेरित दलित आन्दोलनहरूले हिन्दू धर्मलाई स्वाभाविक रूपमा दमनकारी भनी आलोचना गरेका छन्, बौद्ध

रूपान्तरण वा धर्मनिरपेक्ष मुक्तिको वकालत गरेका छन् (अम्बेडकर, २०११)। छिमेकी मुलुक भारतको प्रभाव नेपालमा पनि परेको देखिन्छ।

समाज र अर्थतन्त्रको अन्तरसम्बन्ध

जाति व्यवस्थाले ऐतिहासिक रूपमा श्रमको कठोर विभाजनलाई लागू गऱ्यो, जसमा जातिले विशिष्ट व्यापारहरू (उदाहरणका लागि, लोहार, बुनकरहरू)को एकाधिकार हासिल गरे (बेटेल, 1996)। यो अन्तरनिर्भरता, जसलाई जजमणि प्रणाली भनिन्छ, जसले गाउँहरूमा वस्तु र सेवाहरूको पारस्परिक आदानप्रदान सुनिश्चित गऱ्यो तर आर्थिक गतिहीनता पनि संगसंगै आयो (श्रीनिवास, १९५२)।

आधुनिक आर्थिक रूपान्तरण

भूमण्डलीकरण र नवउदारवादी नीतिहरूले परम्परागत जातीय भूमिकालाई खलल पुऱ्याएको छ:

- बजारमा जातिगत सञ्जाल: जातिमा आधारित ऐक्यबद्धताले उद्यमशीलतालाई बढावा दिन्छ, जस्तो कि पटेलहरूको प्रभुत्व वा ब्राह्मणहरूको नेतृत्वमा आईटी क्लस्टरहरूको प्रभुत्व भएको हीरा व्यापारमा देखिन्छ (मुंशी, २०१९)। नेपालमा पनि कामीले फलाम, सार्कीले छालाका काम र दमाइले सिलाइको काममा एकाधिकार पाए पनि आर्थिक उन्नति भने भएको देखिदैन। अर्कातिर नेवार समुदायमा पनि पेशालाई जातिगत बनाएइको छ र उनीहरूको आर्थिक हैसियत राम्रो छ।

- निरन्तर असमानता: सकारात्मक कदमको बावजुद, दलितहरू अनौपचारिक श्रम क्षेत्रमा बढी प्रतिनिधित्व गर्छन्, ज्याला भेदभाव र पूँजीमा सीमित पहुँचको सामना गर्छन् (जोड्का, २०१५)।

- नवउदारवादी अदृश्यता: बजार केन्द्रित प्रवचनहरूले प्रायः जातिमा आधारित शोषणलाई अस्पष्ट पार्छ, असमानतालाई आधुनिकताको संरचनात्मक विशेषताको सट्टा "पछौटेपन" को अवशेषको रूपमा चित्रण गर्दछ (गुप्ता, २०००)।

संक्षेपमा,

सेनहरूको शासनकालमा जात पुरानो परम्परा मात्र थिएन, न त बिलाउँदै गएको प्रथा थियो। यो आर्थिक र राजनीतिक प्रणालीसँग मिसिएको एक परिवर्तनशील संस्था हो। हिन्दू धर्मले जातलाई वैचारिक आधार दिएको छ। तर, जातको लचिलोपन यसको समय अनुसार परिवर्तन हुने क्षमतामा निर्भर छ। मुख्य जातिले चुनावी राजनीतिबाट फाइदा उठाउन सक्छन्। त्यस्तै, दलितहरूले सामाजिक बहिष्करणका बाधाहरू पार गर्न प्रयास गर्छन्। सेन शासनकालले जातलाई सांस्कृतिक पहिचान र आर्थिक प्रणालीको रूपमा देखाउँछ। यसले परम्परा र आधुनिकताको भिन्नतालाई पार गर्दै गहिरो अध्ययनको माग गर्छ (डर्क्स, २००१; जोधका, २०१५)।

सन्दर्भहरू

Ambedkar, B. R. (2011). *Annihilation of caste.* Prabuddha Bhart Pustkalya.

Béteille, A. (1996). *Caste, class, and power: Changing patterns of stratification in a Tanjore village*. Oxford University Press.

Dirks, N. B. (2001). *Castes of mind: Colonialism and the making of modern India*. Princeton University Press.

Dumont, L. (1980). *Homo Hierarchicus: The caste system and its implications*. University of Chicago Press.

Gupta, D. (2000). *Interrogating caste: Understanding hierarchy and difference in Indian society*. Penguin Books.

Jodhka, S. S. (2015). *Caste in contemporary India*. Routledge.

Munshi, K. (2019). Caste and the Indian economy. *Journal of Economic Literature,* 57(4), 781–834. https://doi.org/10.1257/jel.20171307

Srinivas, M. N. (1952). *Religion and society among the Coorgs of South India.* Oxford University Press.

सेन वंशद्वारा निर्मित पूर्वाधार (मठ-मन्दिर, महल, तथा सिंचाइ व्यवस्था)।

पन्ध्रौंदेखि अठारौं शताब्दीसम्म नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा शासन गरेको सेन वंशले यस क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक र पूर्वाधार निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । शताब्दियौंदेखि नेपाली समाजलाई प्रभावित पार्ने धार्मिक, प्रशासनिक र कृषि पूर्वाधारको विकासमा सेनहरूको महत्वपूर्ण भूमिका थियो। यस अध्यायले मन्दिर, महल र सिंचाइ प्रणालीको निर्माणमा सेनहरूको भूमिकाको विवेचना गर्दछ, राज्य निर्माण, आर्थिक समृद्धि र सांस्कृतिक निरन्तरतामा उनीहरूको योगदानबारे जानकारी गराउनेछ।

धार्मिक पूर्वाधार: मन्दिरहरूको निर्माण

सेनहरू हिन्दू धर्मका प्रबल संरक्षकहरू थिए, र उनीहरूको शासनकालमा मन्दिर वास्तुकलाको व्यापक विकास भएको थियो। उनीहरूको शासनकालमा निर्माण गरिएका धेरै मन्दिरहरू विष्णु, शिव र अन्य देवताहरूलाई समर्पित थिए जुन हिन्दू पूजाको केन्द्र बिन्दु थियो। मन्दिरको निर्माण धार्मिक प्रयास मात्र नभएर शाही सत्तालाई वैधानिकता प्रदान गर्ने र राज्यसत्तालाई सुदृढ गर्ने माध्यम पनि थियो (रेग्मी, १९६३)। यी मन्दिरहरूले धार्मिक पर्वहरू, आर्थिक लेनदेन र सामाजिक अन्तरक्रियाहरूको लागि केन्द्रबिन्दुको रूपमा काम गरे, जसले सांस्कृतिक पहिचान र साम्प्रदायिक एकताको भावनालाई बलियो बनायो।

सेनहरूको सबैभन्दा उल्लेखनीय वास्तुकला योगदानमध्ये मकवानपुर दरबार मन्दिरहरू र पाल्पा र बारा क्षेत्रका प्रसिद्ध मन्दिरहरू

समावेश छन्। यी संरचनाहरूले स्थानीय र भारतीय वास्तुकला प्रभावहरूको मिश्रण प्रदर्शन गरे, जसमा स्तरीय प्यागोडा शैलीहरू, जटिल काठको नक्काशी, र विस्तृत पत्थरमूर्तिहरू समावेश छन्। यी धार्मिक स्थलहरूको प्रायोजनले सेन शासकहरूको ईश्वरीय राजाहरूको हैसियतलाई बलियो बनायो, जसले गर्दा उनीहरूको शासनलाई वैधता प्रदान गऱ्यो र उनीहरूको राजनीतिक आधारलाई बलियो बनायो (गेल्नर, १९९२)।

प्रशासनिक र आवासीय पूर्वाधार: महल र किल्लाहरू

सेनहरूको शासनकालमा निर्माण गरिएका महलहरू शाही निवासहरू मात्र थिएनन् तर शासन र सैन्य रणनीतिका केन्द्रहरू पनि थिए। सेनहरूले रक्षात्मक र प्रशासनिक दुवै कार्यहरू गर्ने किल्लादार महल परिसरहरू निर्माण गरे। उदाहरणका लागि, मकवानपुर दरबार यस क्षेत्रको एक आवश्यक किल्ला थियो, जुन व्यापारिक मार्गहरू नियन्त्रण गर्न र सम्भावित आक्रमणकारीहरू विरुद्ध सैन्य तयारी सुनिश्चित गर्न रणनीतिक रूपमा अवस्थित थियो (पन्त, २००२)।

सेन शासकहरूको शासनकालमा काठ, इँटा र ढुङ्गा जस्ता स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गरेर महलहरू निर्माण गरिएका थिए। यी संरचनाहरूमा जटिल आँगन डिजाइनहरू, कलात्मक रूपमा नक्काशीदार काठका झ्यालहरू, र स्तरीय छतहरू समावेश थिए, जसले यस अवधिको कलात्मक र वास्तुकला उत्कृष्टतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। दरबार निर्माणमा सेनको दृष्टिकोणले कार्यक्षमता, सौन्दर्य र रणनीतिक महत्वमा जोड दियो, जसले राज्यकला र शासनमा उनीहरूको निपुणतालाई चित्रण गर्दछ।

कृषि पूर्वाधार: सिंचाई प्रणाली र भूमि व्यवस्थापन

सेन वंशको समयमा कृषि अर्थव्यवस्थाको मेरुदण्ड थियो, र कृषि उत्पादकत्व कायम राख्न सिंचाई विकास महत्त्वपूर्ण थियो। सेनहरूले कृषि उत्पादन बढाउन सिंचाई नहर, तटबन्ध र जलाशयहरूको निर्माणलाई सक्रिय रूपमा बढावा दिए। सिंचाई सुविधाहरूको विस्तारले धान, गहुँ र कोदो जस्ता मुख्य बालीहरूको खेती गर्न सक्षम बनायो, खाद्य सुरक्षा र आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित गर्‍यो (शर्मा, १९९७)।

सेनहरूले सुरु गरेको उल्लेखनीय सिंचाई परियोजनाहरू मध्ये एक उर्वर तराई क्षेत्रमा परम्परागत नहर प्रणालीको विस्तार थियो। यी परियोजनाहरूले कृषि उत्पादकत्वलाई मात्र समर्थन गरेनन् तर स्थानीय र क्षेत्रीय बजारहरूमा आदानप्रदान गर्न सकिने वस्तुहरूको आपूर्ति सुनिश्चित गरेर व्यापार र वाणिज्यलाई पनि सहज बनायो (रेग्मी, १९७८)। सिंचाइ पूर्वाधारमा लगानी गरेर सेनहरूले आर्थिक वृद्धिलाई बढावा दिए र आफ्नो राज्यको कृषि जगलाई बलियो बनाए।

पूर्वाधार विकासको सामाजिक–आर्थिक प्रभाव

पूर्वाधारमा सेनको लगानीले नेपाली समाज र अर्थतन्त्रमा दूरगामी प्रभाव पारेको थियो । मन्दिर र महलहरूको निर्माणले धार्मिक भक्ति र प्रशासनिक दक्षता बढायो, जबकि सिंचाई प्रणालीले कृषि समृद्धि सुनिश्चित गर्‍यो। यी विकासहरूले जनसंख्या वृद्धि, शहरीकरण, र व्यावसायिक गतिविधिहरूमा वृद्धिमा योगदान पुर्‍यायो, अन्ततः सेन-शासित क्षेत्रहरूको आर्थिक र सामाजिक गतिशीलतालाई आकार दियो (ह्वेलप्टन, २००५)।

यसबाहेक, सेनहरूको पूर्वाधार परियोजनाहरूले कारीगरहरू, मजदुरहरू र किसानहरूको लागि रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरे, जसले विभिन्न सामाजिक समूहहरू बीच आर्थिक अन्तरनिर्भरताको

भावनालाई बढावा दियो। सेन कालको वास्तुकला र सिंचाइको प्रगतिले पछिका शासकहरूको लागि जग बसालेको थियो, जसले यी जगहरू निर्माण गरिरहे।

संक्षेपमा,

विशेषगरी मन्दिर, दरबार र सिंचाइ प्रणालीको निर्माणमार्फत नेपालको पूर्वाधार निर्माणमा सेनहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए। उनीहरूको प्रयासले धार्मिक र प्रशासनिक संरचनालाई सुदृढ मात्र गरेन, कृषि उत्पादकत्वमा सुधार गरेर आर्थिक स्थायित्व पनि बढायो। सेनहरूको संरचनागत विकासको विरासतले नेपाली समाजलाई प्रभावित गरिरहेको छ, जसले उनीहरूको शासनकालमा शासन, अर्थव्यवस्था र संस्कृतिबीचको अन्तरसम्बन्ध लाई बुझ्नको लागि एक ऐतिहासिक ढाँचा प्रदान गर्दछ।

सन्दर्भसूची

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism*. Oxford University Press.

Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture*. Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal*. University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal*. Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects*. Sajha Prakashan.

Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.

ग. धर्म, कला, तथा साहित्य

पन्ध्रौँदेखि अठारौँ शताब्दीसम्म नेपालका विभिन्न भूभागमा शासन गरेको सेन वंशले हिन्दू परम्परा, मन्दिर निर्माण र धार्मिक अनुष्ठानको प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । हिन्दू धर्मको संरक्षणले

शासकको रूपमा उनीहरूको वैधतालाई बलियो मात्र बनाएन, नेपालको सांस्कृतिक र कलात्मक विकासमा पनि योगदान पुर्‍यायो। यस अध्यायले सेन कालमा हिन्दू परम्परा, मन्दिर वास्तुकला र धार्मिक अनुष्ठानहरूको प्रभावको अन्वेषण गर्दछ, समाज र सांस्कृतिक पहिचानमा उनीहरूको प्रभावलाई उजागर गर्दछ।

हिन्दू परम्परा र तिनको सामाजिक प्रभाव

सेनहरू हिन्दू धर्मका धर्मनिष्ठ अनुयायीहरू थिए र सक्रिय रूपमा हिन्दू परम्परालाई बढावा दिए। उनीहरूको शासनकालमा हिन्दू धर्ममा जाति व्यवस्थाको कडा पालन, पवित्र ग्रन्थहरूको प्रचार प्रसार र वैदिक अनुष्ठानहरूको प्रदर्शनको विशेषता थियो। राजदरबारले हिन्दू पुजारीहरू (ब्राह्मणहरू), विद्वानहरू र मन्दिरका हेरचाहकर्ताहरूलाई सहयोग गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो, जसले धर्मशास्त्रीय शिक्षा र धार्मिक अभ्यासहरूको निरन्तरता सुनिश्चित गर्दछ (गेल्नर, १९९२)।

दसैँ र तिहारजस्ता हिन्दू चाडहरूलाई राज्य प्रायोजित कार्यक्रमका रूपमा संस्थागत गरियो, जसले सामाजिक–राजनीतिक संरचनामा यसको महत्वलाई अझ बलियो बनायो। सेनहरूद्वारा यी परम्पराहरूको समर्थन ले शासन र दैनिक जीवनमा हिन्दू मूल्यहरूको एकीकरणलाई बलियो बनायो। यसको अतिरिक्त, संस्कृत शिक्षा उनीहरूको संरक्षणमा फस्टाएको थियो, जसले गर्दा हिन्दू ग्रन्थहरू र पौराणिक कथाहरूको संकलन र संरक्षण भयो (विट्जेल, २००६)।

सेन को तहत मन्दिर वास्तुकला

धार्मिक गतिविधि र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको केन्द्र बनेका मन्दिरहरूको निर्माण र जीर्णोद्धारमा सेनहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो। उनीहरूको शासनकालमा निर्माण गरिएका मन्दिरहरूले मूलतः नगरा र प्यागोडा परम्पराहरूबाट प्रभावित स्वदेशी र भारतीय वास्तुकला शैलीहरूको समन्वय प्रदर्शन गरे। सेन शासकहरूले शिव, विष्णु र दुर्गा

जस्ता देवताहरूलाई समर्पित भव्य मन्दिरहरू बनाए, जुन आजसम्म महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थलहरूका रूपमा छन् (पन्त, २००२)।

सेनकालीन मन्दिरका उल्लेखनीय उदाहरणहरूमा मकवानपुर दरबार मन्दिर, कंकालिनी मन्दिर र पाल्पास्थित मन्दिरहरू पर्दछन्। यी संरचनाहरू स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्रीहरू प्रयोग गरेर निर्माण गरिएका थिए, जसमा जटिल नक्काशीदार काठका स्ट्रटहरू, पत्थरका मूर्तिहरू र टेराकोटा सजावटहरू समावेश थिए। यी मन्दिरहरूमा पाइने कलात्मक विवरणहरूले हिन्दू पौराणिक कथाहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ, रामायण र महाभारतका दृश्यहरू चित्रण गर्दछ, जुन व्यापक रूपमा जनसाधारणद्वारा पूज्य थियो (रेग्मी, १९७८)।

धार्मिक अनुष्ठान र धार्मिक अभ्यासहरू

धार्मिक अनुष्ठानहरू सेनहरूको अधीनमा जीवनको एक महत्त्वपूर्ण घटक थिए, वैदिक समारोहहरू, तान्त्रिक पूजा, र तीर्थ परम्पराहरू व्यापक रूपमा प्रोत्साहित गरिएको थियो। शासकहरूले शासन गर्ने आफ्नो ईश्वरीय अधिकारको लागि राजसूया र अश्वमेध बलिदान जस्ता सार्वजनिक अनुष्ठानहरूमा भाग लिन्थे। यी समारोहहरूले राजतन्त्रको राजनीतिक अधिकारलाई मात्र बलियो बनाएनन् तर शासकहरू र धार्मिक अभिजात वर्गबीचको सम्बन्धलाई पनि बलियो बनायो (शर्मा, १९९७)।

मन्दिरका दैनिक अनुष्ठानहरूमा भोजन, धूप चढाउने र देवताहरूलाई प्रार्थना गर्ने चलन थियो, जुन प्रायः वंशानुगत पूजाहारीहरूद्वारा सञ्चालन गरिन्थ्यो। भरतनाट्यम र परम्परागत भजनहरू सहित भक्ति संगीत र नृत्य, धार्मिक उत्सवहरूको समयमा मन्दिरको प्रांगणमा प्रदर्शन गर्ने गरिएको थियो, जसले कला र आध्यात्मिकताबीचको अन्तरसम्बन्धलाई सङ्केत गर्दछ। सेनहरूले हिन्दू तीर्थस्थलहरूको विकास, पशुपतिनाथ र जनकपुर जस्ता पवित्र

स्थानहरूमा यात्रा गर्ने भक्तजनहरूको लागि सडक र सुविधाहरू सुधार गर्न पनि योगदान दिए (ह्वेलप्टन, २००५)।

सेनहरूको साहित्यिक योगदान

सेन वंशको साहित्य हिन्दू धार्मिक विचारसँग गाँसिएको थियो । शासकहरूले संस्कृत र मैथिलीमा रचनाहरू रचना गर्ने कवि र विद्वानहरूलाई सम्मान गरे, जसमध्ये धेरै भक्तिपूर्ण प्रकृतिका थिए। भक्ति कविता फस्टाउँदै गयो, कृष्ण, शिव र देवीलाई समर्पित रचनाहरू जसले आध्यात्मिक समर्पण र ईश्वरीय प्रेममा जोड दिए (रेग्मी, १९६३)।

पाण्डुलिपिहरू र खजूर-पातका ग्रन्थहरू सावधानीपूर्वक प्रतिलिपि र संरक्षण गरिएको थियो, जसले पुस्तौंसम्म हिन्दू धर्मशास्त्रहरूको प्रसारणमा योगदान पुऱ्यायो। सेनको संरक्षणले ज्योतिष, आयुर्वेद र दार्शनिक ग्रन्थहरू सहित परम्परागत ज्ञान प्रणालीहरू कायम राख्न र मन्दिरका पुस्तकालयहरू र शैक्षिक संस्थाहरू विकसित भए (गेल्नर, १९९२)।

संक्षेपमा,

सेन वंशको समयमा हिन्दू परम्परा, मन्दिर र रीतिरिवाजको प्रभाव गहिरो थियो, जसले नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई आकार दिएको थियो। हिन्दू धर्मप्रति सेनहरूको प्रतिबद्धता मन्दिर वास्तुकला, कर्मकाण्डी समारोह र साहित्यिक उन्नति भयो। यी योगदानहरूले राजतन्त्रको वैधतालाई बलियो मात्र बनाएन, एउटा स्थायी विरासत पनि छोड्यो जुन आज पनि नेपाली धार्मिक अभ्यासहरूमा प्रतिबिम्बित भइरहेको छ।

सन्दर्भसूची

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism*. Oxford University Press.

Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture*. Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal*. University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal*. Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects*. Sajha Prakashan.

Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.

सेन शासनमा कला र वास्तुकलाको विकास

पन्ध्रौं देखि अठारौं शताब्दीसम्म नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा शासन गरेका सेन शासकहरूले नेपाली कला र वास्तुकलाको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका थिए । तिनीहरूको शासनकालमा मन्दिर निर्माण, दरबार वास्तुकला र कलात्मक परम्पराहरू फस्टाउँदै गए जसले छिमेकी संस्कृतिहरूको प्रभावसँग स्वदेशी शैलीहरू मिश्रित गरे। यस अध्यायमा सेन शासकहरूको कलात्मक र वास्तुकलाको प्रगतिको परीक्षण गरिएको छ, उनीहरूको शैलीगत विशेषताहरू, सांस्कृतिक महत्व र नेपाली सम्पदामा स्थायी प्रभावमा जोड दिइएको छ।

सेन को तहत मंदिर वास्तुकला

सेन शासकहरूको सबैभन्दा उल्लेखनीय योगदानहरू मध्ये एक हिन्दू मन्दिरहरूको निर्माण थियो, जुन धार्मिक केन्द्रहरू र सांस्कृतिक स्थलहरू दुवैको रूपमा सेवा गर्दथ्यो। उनीहरूको संरक्षणमा निर्मित मन्दिरहरूले मुख्यतया प्यागोडा र शिखर वास्तुकला शैलीहरू अनुसरण गरे, जसले स्थानीय र भारतीय प्रभावहरूको फ्यूजनलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (पन्त, २००२)। उल्लेखनीय उदाहरणहरूमा मकवानपुर दरबार मन्दिरहरू, कंकालिनी मन्दिर, र पाल्पाका मन्दिरहरू समावेश छन्, जहाँ जटिल काठको नक्काशी, टेराकोटा सजावट, र मूर्तिकला अलंकरणहरू छन् जसले हिन्दू देवी-देवताहरू र पौराणिक कथाहरू चित्रण गर्दछ।

सेनहरूले परम्परागत नेपाली कलात्मकता प्रदर्शन गर्ने विस्तृत स्ट्रट्स र तोरणहरू (सजावटी प्रवेशद्वारहरू) को साथ पत्थर र ईटा मन्दिरहरू को स्थापनामा पनि जोड दिए। यी संरचनाहरूले धार्मिक कार्यहरू मात्र गरेनन् तर राजाहरूलाई ईश्वरीय व्यक्तित्वहरूसँग जोडेर उनीहरूको अधिकारलाई पनि बलियो बनाए (रेग्मी, १९७८)।

दरवार र गढहरूमा वास्तुकला

सेनहरूको वास्तुकला विरासत धार्मिक संरचनाहरू भन्दा बाहिर विस्तारित भयो महलहरू र किल्लाहरू समावेश गर्न जसले शासन र रक्षामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो। मकवानपुर दरबार, सेन-युगको सबैभन्दा उल्लेखनीय वास्तुकला उपलब्धिहरू मध्ये एक, शाही निवास र सैन्य किल्ला दुवैको रूपमा कार्य गर्दछ। महलमा बहु-स्तरीय छतहरू, जटिल नक्काशीदार काठका झ्यालहरू, र रक्षात्मक पर्खालहरू थिए, जसले सौन्दर्य लालित्य र रणनीतिक योजनाको मिश्रणलाई मूर्त रूप दिन्छ (शर्मा, १९९७)।

दरबारका अतिरिक्त सेन शासकहरूले व्यापारिक मार्गहरू र इलाकाहरूमा नियन्त्रण कायम गर्न प्रमुख स्थानहरूमा किल्लाहरू र प्रशासनिक भवनहरू निर्माण गरे। यी निर्माणहरूमा इँटा, ढुङ्गा र काठ जस्ता स्थानीय स्रोत सामग्रीहरूको प्रयोगले यस क्षेत्रको वास्तुकला विरासतलाई प्रतिबिम्बित गर्दै स्थायित्व सुनिश्चित गर्‍यो।

कलात्मक परम्परा: मूर्तिकला र चित्रकला

सेन काल विशेष गरी हिन्दू देवी-देवताहरू र धार्मिक विषयवस्तुहरूको चित्रणमा मूर्तिकला र चित्रकला परम्पराहरूमा यसको प्रगतिको लागि पनि उल्लेखनीय थियो। सेनको संरक्षणमा निर्मित पत्थर र धातुका मूर्तिहरू ले जटिल शिल्पकौशल प्रदर्शन गरे, गतिशील मुद्रामा चित्रित देवताहरू र प्रतीकात्मक गहनाहरूले सुशोभित गरिए (गेलनर, १९९२)। मन्दिरका मूर्तिहरू र अनुष्ठानका वस्तुहरूमा प्रदर्शित शिल्पकौशलले धातु कोर्ने र ढुङ्गा कोर्ने बलियो परम्परालाई सङ्केत गर्छ।

यसको अतिरिक्त, सेनहरूले भित्ता चित्रहरू र पाण्डुलिपि चित्रहरू लाई बढावा दिए, विशेष गरी मन्दिरको भित्री भाग र शाही स्थानहरूमा। यी चित्रहरूले प्रायः धार्मिक तत्वहरू, आकाशीय प्राणीहरू, र दरबारी दृश्यहरू चित्रण गर्दथे, कलात्मक अभिव्यक्ति र भक्ति अभ्यासको प्रतिच्छाया देखाउँथे (ह्वेलप्टन, २००५)। यस्ता कलात्मक कार्यहरूको व्यापकताले उनीहरूको वास्तुकला उपलब्धिहरूको पूरक एक समृद्ध दृश्य संस्कृतिलाई बढावा दिन सेनहरूको भूमिका प्रदर्शन गर्दछ।

वास्तुकला विकासमा प्रभाव

सेन शासकहरूको कलात्मक र वास्तुकलाको नवीनताले नेपाली वास्तुकलामा पछिल्लो विकासको लागि आधार तयार गर्‍यो। मन्दिर र दरबार निर्माणमा प्रयोग गरिएका शैलीगत तत्वहरू जस्तै स्तरीय छाना, विस्तृत तोरण र सजावटी धातुका कृतिहरूले पछिका राजवंशहरूलाई प्रभावित गरे र आधुनिक युगमा पनि नेपाली सौन्दर्यशास्त्रलाई आकार दिइरहे (रेग्मी, १९६३)।

यसबाहेक, सेनहरूको शासनकालमा धार्मिक र प्रशासनिक वास्तुकला मा जोड दिनुले नेपालको शहरी र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई परिभाषित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। उनीहरूको कलात्मक योगदानको विरासत ऐतिहासिक स्थलहरूको संरक्षण र उनीहरूले निर्माण गरेका मन्दिरहरूमा निरन्तर धार्मिक अनुष्ठानहरूमा स्पष्ट छ।

संक्षेपमा,

सेन शासकहरूले नेपाली कला र वास्तुकलामा गहिरो योगदान दिए र नेपाली सांस्कृतिक पहिचानलाई प्रभावित गर्ने स्थायी विरासत छोडे। भव्य मन्दिरहरू, भव्य महलहरू र जटिल मूर्तिकलाहरूको निर्माणमार्फत सेनहरूले आफ्नो राजनीतिक र धार्मिक अधिकारलाई सुदृढ मात्र गरेनन्, नेपालको कलात्मक सम्पदालाई पनि समृद्ध बनाए। वास्तुकला र कलात्मक प्रयासहरूको उनीहरूको संरक्षणले सेनकालीन

कलात्मक परम्पराहरू नेपालको ऐतिहासिक आख्यानको अभिन्न अङ्ग रहिरहन सुनिश्चित गर्दै आगामी पुस्ताहरूले निर्माण गर्ने सांस्कृतिक जग खडा गर्न मद्दत गऱ्यो।

सन्दर्भहरू

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism*. Oxford University Press.

Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture*. Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal*. University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal*. Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects*. Sajha Prakashan.

Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.

साहित्य र विद्वानहरूको संरक्षण

सांस्कृतिक संरक्षण र राजनीतिक वैधता दुवैको साधनको रूपमा साहित्यको प्रवर्द्धनमा सेनहरूले गहिरो लगानी गरेका थिए। तिनीहरूले धार्मिक ग्रन्थहरू, दार्शनिक ग्रन्थहरू र ऐतिहासिक इतिहासहरूको रचनालाई प्रोत्साहित गरे जसले हिन्दू परम्पराहरूलाई बलियो बनायो र नैतिक व्यवस्थालाई कायम राख्यो (रेग्मी, १९६३)। साहित्यिक गतिविधि मन्दिरको पूजासँग नजिकबाट जोडिएको थियो, जसमा विष्णु, शिव र दुर्गा जस्ता हिन्दू देवताहरूलाई समर्पित धेरै रचनाहरू थिए (गेल्नर, १९९२)।

अदालत संरक्षण र साहित्यिक केन्द्रहरू

विशेषगरी मकवानपुर, पाल्पा र चौदण्डीमा सेन शासकहरूका दरबारहरूले त्यस समयका केही विद्वान् विद्वानहरूलाई आकर्षित गरे। शासकहरूले कवि र शास्त्रीहरूलाई आर्थिक सहयोग, भूमि अनुदान र

औपचारिक सम्मान प्रदान गरे, जसले समृद्ध साहित्यिक वातावरण सुनिश्चित गऱ्यो (विट्जेल, २००६)। संस्कृत, विद्वताको भाषा भएकोले साहित्यिक उत्पादनमा प्रभुत्व जमाएको थियो, यद्यपि क्षेत्रीय भाषाहरूले पनि प्रमुखता प्राप्त गरे।

सेनहरूले शास्त्रीय हिन्दू धर्मशास्त्रहरूको संरक्षण र पुनरुत्पादनमा सक्रिय रूपमा समर्थन गरे, जसमा वेद, पुराण, र रामायण र महाभारत जस्ता महाकाव्यहरू समावेश छन्। यी ग्रन्थहरू सावधानीपूर्वक प्रतिलिपि बनाई मन्दिरका पुस्तकालयहरूमा भण्डारण गरिएको थियो, जसले पुस्तौंपुस्तासम्म तिनीहरूको प्रसारणलाई सहज बनायो (शर्मा, १९९७)।

प्रमुख साहित्यिक कृतिहरू र विद्वान्हरू

सेनहरूको संरक्षणमा, विशेष गरी धार्मिक दर्शन, कानून र कविताका पुस्तकहरू उत्पादन गरिएको थियो। यस अवधिको सबैभन्दा उल्लेखनीय योगदानहरू मध्ये एक हिन्दू धर्मशास्त्रहरूमा टिप्पणीहरू र संस्कृत ग्रन्थहरूको मैथिली र नेपालीमा अनुवाद थियो। तिनीहरू व्यापक श्रोताहरूमाझ पुऱ्याउन त्यो काम गरियो (पन्त, २००२)।

सेन दरबारसँग सम्बन्धित विद्वानहरूले हिन्दू परम्परामा आधारित कानूनी र नैतिक दिशानिर्देशहरू प्रदान गर्दै योगदान दिए। केही कविहरूले हिन्दू देवताहरू र शासक वंशको ईश्वरीय अधिकारको महिमागायन गर्दै भक्ति भजन र महाकाव्यहरू रचना गरे (रेग्मी, १९७८)।

साहित्यिक शैली र विषयवस्तु

सेन कालको साहित्यले भक्ति (भक्ति) विषयवस्तुमा जोड दिएको थियो, जसले हिन्दू धर्मप्रति शासकहरूको प्रतिबद्धतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। कृष्ण, शिव र देवीलाई समर्पित कविताहरू सामान्य थिए, प्राय: रहस्यवाद र आध्यात्मिकताका तत्वहरूलाई एकीकृत गर्दथे। यस अवधिले ऐतिहासिक इतिहासमा वृद्धि पनि देख्यो, शासक कुलीनवर्गको वंशावली र उपलब्धिहरूको दस्तावेजीकरण गऱ्यो (ह्वेलप्टन, 2005)।

सेनकालीन साहित्यको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको उपदेशात्मक र नैतिक साहित्यको विकास थियो, जसको उद्देश्य शासकहरू र अधिकारीहरूलाई सुशासनको बारेमा निर्देशन दिनु थियो। यी कृतिहरू अर्थशास्त्र र मनुस्मृतिबाट लिइएको हो, जसले राज्यकला, न्याय र नैतिक नेतृत्वमा मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ (गेल्नर, १९९२)।

पछिको साहित्यिक परम्परामा पर्ने प्रभाव

सेनकालीन साहित्यिक उपलब्धिले नेपाली साहित्यमा क्रमिक विकासक्रमका लागि बलियो जग बसालेको थियो । उनीहरूको शासनकालमा खेती गरिएका विषयवस्तु र शैलीगत तत्वहरूले पछिका कवि र विद्वान्हरूलाई प्रभावित गरे, जसले काठमाडौं उपत्यका र त्यसभन्दा बाहिरका साहित्यिक परम्पराहरूलाई आकार दिए। यसबाहेक, धार्मिक र दार्शनिक विद्वत्ताप्रति सेनहरूको प्रतिबद्धताले नेपालमा हिन्दू बौद्धिक परम्परा लाई कायम राख्न मद्दत पुरयायो र सांस्कृतिक निरन्तरतालाई सुदृढ बनायो (रेग्मी, १९६३)।

सेनहरूको शासनकालमा फस्टाएको पाण्डुलिपि संस्कृतिले शास्त्रीय ग्रन्थहरूको संरक्षणमा योगदान पुऱ्यायो, जसमध्ये धेरैको आज पनि अध्ययन भइरहेको छ। उनीहरूको संरक्षणले साहित्यिक गतिविधि नेपाली समाजको केन्द्रीय पक्षको रूपमा रहिरह्यो, जसले मौखिक र लिखित दुवै परम्परालाई प्रभावित गऱ्यो (शर्मा, १९९७)।

संक्षेपमा,

नेपालमा साहित्यको प्रवर्द्धन र विद्वत् गतिविधिलाई सहयोग पुऱ्याउन सेन शासकहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । उनीहरूको संरक्षणले धार्मिक, दार्शनिक र ऐतिहासिक ग्रन्थहरूको उत्पादन गर्न सक्षम बनायो, जसमध्ये धेरै नेपाली सांस्कृतिक सम्पदाको अभिन्न अङ्गका रूपमा छन्। विद्वानहरू र साहित्यिक संस्थाहरूको प्रायोजनमार्फत सेनहरूले नेपाली साहित्यलाई योगदान दिएर नै आजको

नेपाली साहित्यको आकारमा ल्याउन योगदान दिए। उनीहरूले तत्कालीन बौद्धिक परम्पराहरूको संरक्षण र विकास सुनिश्चित गरे।

सन्दर्भहरू

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism*. Oxford University Press.

Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture*. Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal*. University of California Press.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal*. Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects*. Sajha Prakashan.

Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.

अध्याय ४: पाल्पामा सेन शासन

मध्यकालीन नेपालको एक प्रमुख शासक वंश पाल्पा सेन वंशले हिमालय क्षेत्रको राजनीतिक र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई आकार दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। चौबिसी राज्य (२४ राज्य) बीच खण्डित शासनको समयमा उदय भएको पाल्पाका सेन शासकहरूले रणनीतिक सैन्य अभियान, कूटनीतिक गठबन्धन र प्रशासनिक सुधारहरू मार्फत शक्ति सुदृ ढ गरे। यस अध्यायले अप्रकाशित पत्रहरू र विद्वत्तापूर्ण विश्लेषणहरू जस्ता ऐतिहासिक अभिलेखहरूान पाइने प्रमुख व्यक्तित्वहरू, क्षेत्रीय विस्तार र सामाजिक-राजनीतिक योगदानहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दै राजवंशको उदयबारे चर्चा गर्दछ।

ऐतिहासिक सन्दर्भ र उत्पत्ति

सेन वंशको उत्पत्ति १५ औं शताब्दीको उत्तरार्धमा आधुनिक नेपालको एक भाग पाल्पा क्षेत्रमा भएको थियो। चौबिसी राज्यमध्ये एकको रूपमा, पाल्पा सुरुमा अर्ध-स्वायत्त राज्यको रूपमा सञ्चालन भएको थियो। यस राजवंशले मुकुन्द सेन (शासनकाल: १५१८-१५५३) जस्ता शासकहरूको अधीनमा प्रमुखता प्राप्त गऱ्यो, जसले १५२४ मा काठमाडौं उपत्यकामाथि आक्रमण सहित सैन्य विजयको माध्यमबाट आफ्नो प्रभाव विस्तार गरे। सिंह (१९८७) द्वारा विश्लेषण गरिएका राजा भूपति सेन (वि.सं. १७११–१७१५) का अप्रकाशित पत्रहरूले राजवंशको प्रशासनिक रणनीति र सञ्चार सञ्जाललाई उजागर गर्दछ, जसले क्षेत्रीय कूटनीतिमा यसको भूमिकालाई उजागर गर्दछ।

प्रमुख शासक हरू र तिनीहरूको योगदान

१. मुकुन्द सेन : विस्तारका शिल्पकार

मुकुन्द सेनको शासनकाल पाल्पाको शक्तिको चरमोत्कर्षमा थियो । उनले काठमाडौँ उपत्यकामाथि गरेको आक्रमणले व्यापारिक मार्गलाई नियन्त्रण गर्ने सैन्य क्षमता र महत्वाकाङ्क्षा दुवै प्रदर्शन गर्‍यो । पश्चिम नेपालमा पाल्पाको प्रभुत्व कायम गर्दै गठबन्धनसँग आक्रामकतालाई सन्तुलनमा राख्न सक्ने उनको क्षमतालाई ऐतिहासिक विवरणहरूले उल्लेख गरेका छन् ।

२. भूपति सेन : कूटनीति र शासन

अभिलेखीय अनुसन्धानमा खुलेका भूपति सेनका पत्रहरूले छिमेकी शासकहरूसँग पत्राचार गरेर राज्यलाई स्थिर बनाउने उनको प्रयासलाई स्पष्ट पार्छ। यी दस्तावेजहरूले कर सुधार र सांस्कृतिक संरक्षणमा जोड दिन्छन्, जसले पाल्पाको आन्तरिक एकतालाई बलियो बनायो।

३. ह्रास र विखण्डन

सन् १५५३ मा मुकुन्द सेनको मृत्युपछि उत्तराधिकार विवाद र बाह्य दबाबका कारण पाल्पा स–साना राज्यहरूमा विभाजित भयो। यो पतनले चौबिसी राज्य प्रणालीमा व्यापक अस्थिरता आयो, जसले एकीकृत नेपालमा शाह वंशको उदयको लागि मार्ग प्रशस्त गर्‍योोोो।

सामाजिक-राजनीतिक विरासत

पाल्पा सेन वंशको विरासत हिन्दू शासनको मोडेल र स्थानीय परम्पराहरुको एकीकरणमा निहित छ। मन्दिरहरूलाई जग्गा अनुदान र संहिताबद्ध कानुनी व्यवस्थाजस्ता उनीहरूका प्रशासनिक अभ्यासहरूले

पछिको नेपाली राजनीतिलाई प्रभावित गऱ्यो। भूपति सेनका पत्रहरू राजवंशको अभिलेखमा महत्वपूर्ण मानिन्छन्। यसले नेपालको ऐतिहासिक दस्तावेजीकरणमा उनीहरूले पुऱ्याएको योगदानलाई स्पष्ट गर्छ।

अन्त्यमा,

पाल्पा सेन वंशको उदयले मध्ययुगीन नेपालमा सैन्य रणनीति, कूटनीति र सांस्कृतिक नवीनताको गतिशील अन्तर्क्रियाको उदाहरण दिन्छ। आन्तरिक विखण्डनले यसको अन्ततः पतन गरायो। यसको विरासत क्षेत्रीय इतिहासलेखन र अभिलेखीय अभिलेखहरूमा कायम छ। अप्रकाशित पत्रहरूजस्ता प्राथमिक स्रोतहरूको थप अध्ययनले यस महत्त्वपूर्ण युगबारे हाम्रो बुझाइलाई अझ गहिरो बनाउन सक्छ ।

सन्दर्भहरू

Singh, R. R. (1987). *Pālpākā Sen Rājāharūkā Aṭharha Aprakāśit Patraharū. Contributions to Nepalese Studies*, 207–228. https://sources.mandala.library.virginia.edu/sites/mandala-sources.lib.virginia.edu/files/pdf-files/4396_0.pdf

Whelpton, J. (2005). *A history of Nepal.* Cambridge University Press.

Lecomte-Tilouine, M. (2009). *Hindu kingship, ethnic revival, and Maoist rebellion in Nepal.* Oxford University Press.

छिमेकी राज्यहरूसँग अन्तरक्रिया

सेन वंशले मध्यकालीन नेपालको राजनीतिक परिदृश्यलाई आकार दिन, विशेष गरी छिमेकी राज्यहरूसँगको अन्तरक्रियाको माध्यमबाट महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। मकवानपुर, विजयपुर, पाल्पा र चौदण्डीका सेन शासकहरूले गोरखा राज्य, काठमाडौँ उपत्यका मल्ल राज्यहरू र बङ्गाल र मिथिला जस्ता पूर्वी भारतीय राज्यहरूलगायत क्षेत्रीय शक्तिहरूसँग कूटनीतिक गठबन्धन, सैन्य द्वन्द्व, व्यापारिक

सम्बन्ध र सांस्कृतिक आदानप्रदानमा संलग्न थिए। यी अन्तरक्रियाहरूले सेन शासनको राजनीतिक स्थिरता र क्षेत्रीय विस्तारमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्‍यो।

१. कूटनीतिक सम्बन्ध र गठबन्धन

सेन शासकहरूले आफ्नो क्षेत्रीय अखण्डता सुरक्षित गर्न र आर्थिक स्थिरता कायम गर्न छिमेकी नेपाल र भारतीय राज्यहरूसँग रणनीतिक रूपमा गठबन्धन गरे। राजा शुभ सेन र पछि दिग्बन्धन सेनको शासनकालमा मकवानपुरले गोर्खालीहरूको बढ्दो खतराको सामना गर्न काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल शासकहरूसँग वैवाहिक र राजनीतिक सम्बन्ध स्थापित गर्‍यो (रेग्मी, १९६५)। पृथ्वीनारायण शाहसँग दिग्बन्धन सेनकी छोरीको विवाहले मकवानपुर र गोरखाबीच शक्ति सन्तुलनका लागि कूटनीतिको प्रयोग कसरी गरियो भन्ने कुराको उदाहरण दिन्छ (शर्मा, २००४)।

त्यसैगरी विजयपुर र चौदण्डीका सेन शासकहरूले मिथिला र बङ्गालका शासकहरूसँग राजनीतिक सम्बन्ध कायम राखे, दूतहरू आदानप्रदान गरे र सैन्य सहायता सम्झौतामा संलग्न भए। पूर्वी भारतमा विस्तारित मुगल र पछि ब्रिटिश प्रभावको बीचमा क्षेत्रीय स्वायत्तता को संरक्षण गर्न यी गठबन्धनहरू महत्वपूर्ण थिए (स्टिलर, १९९५)।

२. गोरखा राज्यसँगको द्वन्द्व

पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा गोरखाको बढ्दो शक्तिसँगको सैन्य द्वन्द्व सेन वंशको सबैभन्दा निर्णायक अन्तर्क्रिया थियो। गोरखा शासकको विस्तारवादी महत्वाकाङ्क्षाले विशेषगरी मकवानपुर र विजयपुरसँग प्रत्यक्ष टकराव निम्त्यायो ।

सन् १७६२ मा गोर्खालीहरूले मकवानपुरमाथि आक्रमण गरे, फलस्वरूप राजा दिग्बन्धन सेनको पराजय भयो र त्यसपछि मकवानपुरलाई विस्तारित गोरखा साम्राज्यमा गाभियो (प्रधान, २०१२)। मकवानपुरको विजय एक रणनीतिक विजय थियो, किनकि यसले गोर्खाहरूलाई बङ्गालजाने व्यापारिक मार्गहरूमा पहुँच प्रदान गऱ्यो, यसको आर्थिक आधारलाई उल्लेखनीय रूपमा बलियो बनायो (वन्सिटार्ट, १९१५)।

सन् १७७३ मा विजयपुर र चौदण्डी गोरखा सेनाको कब्जामा परेपछि पूर्वी नेपालमा सेनको प्रभुत्वको अन्त्य भएको थियो। गोरखासँगको द्वन्द्वले सेन राज्यहरूको विघटन मात्र गरेन, शाह शासनमा नेपालको एकीकरणलाई पनि सहज बनायो (श्रेष्ठ, २००७)।

३. व्यापार तथा आर्थिक आदानप्रदान

आवधिक द्वन्द्वका बावजुद सेन शासकहरू आफ्ना छिमेकी राज्यहरूसँग आर्थिक आदानप्रदानमा सक्रिय रूपमा संलग्न थिए। विशेष गरी मकवानपुर नेपाललाई बङ्गाल र तिब्बतसँग जोड्ने एक महत्वपूर्ण व्यापारिक केन्द्र थियो, जसमा नुन, अन्न, कपडा र धातुजन्य सामग्रीको व्यापार हुन्थ्यो (रेग्मी, १९८४)। मकवानपुरको आर्थिक सबलता गोरखाले आफ्नो अधिपत्यको माग गर्नुको एउटा कारण थियो, किनकि यस क्षेत्रलाई नियन्त्रण गर्नुको अर्थ हिमालयपार व्यापारमा एकाधिकार प्राप्त गर्नु थियो (कर्कप्याट्रिक, १८११)।

यसबाहेक, सेन शासकहरूले मल्ल राज्यहरूसँग विशेष गरी कलात्मक वस्तुहरू, विलासिताका वस्तुहरू र धार्मिक कलाकृतिहरूको लागि आर्थिक सम्बन्धलाई प्रोत्साहित गरे। विजयपुर र पाल्पा जस्ता शहरहरूको समृद्धि मुख्यतया व्यापारिक मार्गहरूमा उनीहरूको

रणनीतिक अवस्थिति र उर्वर कृषि भूमिहरूमा पहुँचको कारण थियो (गुरुङ, २०११)।

४. सांस्कृतिक तथा धार्मिक अन्तरक्रिया

सेन शासकहरू हिन्दू धर्म, वैष्णववाद र स्थानीय जीववादी (एनिमिस्ट) परम्पराहरूको प्रमुख संरक्षक थिए, जसले छिमेकी क्षेत्रहरूसँग सांस्कृतिक आदानप्रदानलाई सहज बनायो। मिथिला, बङ्गाल र नेपालमा मन्दिरहरू, धर्मशालाहरू (तीर्थयात्री विश्राम गृहहरू) र संस्कृत शिक्षा केन्द्रहरूको निर्माणले धार्मिक र विद्वत्तापूर्ण सम्बन्धलाई बलियो बनायो (मिश्र, १९७३)।

पाल्पाका मन्दिरहरूमा देखाइएझैं सेन शासकहरू वास्तुकला र कलात्मक सहकार्यमा पनि संलग्न थिए, जसले काठमाडौँ उपत्यकाको नेवार शिल्पकला र मिथिला शैलीका डिजाइनहरू (दीक्षित, २००२) दुवैबाट प्रभाव देखाउँछ। यस्ता आदानप्रदानले क्षेत्रीय एकतालाई बढावा दिनुका साथै नेपाली कला र धार्मिक परम्पराको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा समेत सहयोग पुऱ्यायो ।

संक्षेपमा,

सेन राजवंशको छिमेकी राज्यहरूसँगको अन्तरक्रिया कूटनीति, युद्ध, आर्थिक आदानप्रदान र सांस्कृतिक संरक्षणद्वारा प्रख्यात थियो। मल्ल, मिथिला र बङ्गालसँगको गठबन्धनले उनीहरूको शासनलाई बलियो बनायो भने गोर्खाहरूसँगको द्वन्द्वले अन्ततः उनीहरूको पतन भयो र शाह शासनअन्तर्गत नेपाल एकीकरण भयो। यद्यपि, सेन शासकहरूको विरासतले नेपालको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक परिदृश्यलाई प्रभावित गरिरहेको छ ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Economic History of Nepal.* Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal.* London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa*, 1806–1839. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective.* Kathmandu: Mandala Publications.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha.* Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Vansittart, E. (1915). *The Gurkhas.* London: Macmillan.

राजनीतिक र सैन्य रणनीतिहरू

१. किलाबन्दी र रक्षात्मक संरचना

तानसेन, बुटवल र रुरु क्षेत्रमा सेनाको बलियो पकड रहेको पाल्पा राम्रो किल्ला थियो। यी किल्लाहरूले पाल्पाको पहाडी भू-भागको कारण प्राकृतिक रक्षाको लाभ प्राप्त गरे (वन्सिटार्ट, १९१५)। सेन शासकहरूले मुख्य व्यापार र आक्रमण मार्गहरूमा हुने गतिविधिहरूको निगरानी गर्न प्रहरीधरहराहरू र सैन्य चौकीहरू स्थापना गरे।

द्वन्द्वकालमा गोरखा र छिमेकी बाइसी–चौबिसी दुवै राज्यबाट हुने आक्रमणको प्रतिरोध गर्न पाल्पाका पहाडका किल्लाहरू महत्त्वपूर्ण

साबित भए। सेनाले शत्रुको प्रगतिको सामना गर्न लुकेका मार्गहरू र एम्बुस रणनीतिहरू पनि प्रयोग गऱ्यो।

२. गोरखा र छिमेकी राज्यहरूविरुद्ध युद्ध

पाल्पाको सबैभन्दा ठूलो सैन्य चुनौती पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी अभियानबाट आएको थियो । सुरुमा तटस्थता कायम राख्दै पाल्पाले पछि अग्रगामी गोर्खालीहरूसँग झगडा गऱ्यो (रेग्मी, १९८४)।

सन् १७६३ मा गोर्खाले पाल्पाको सीमा क्षेत्रमा आक्रमण गरे, तर पृथ्वीपति सेनले आफ्नो प्रशिक्षित सेना र रक्षात्मक किल्लाको प्रयोग गरेर आक्रमणलाई रोक्न सफल भए (स्टिलर, १९९५)। तथापि, सन् १८०४ सम्ममा, धेरै सैन्य मुठभेडपछि, पाल्पा गोर्खाली नियन्त्रणको अधीनमा आयो र स्वतन्त्र सेन शासनको अन्त्य भयो (शर्मा, २००४)।

गोरखासँगको द्वन्द्वबाहेक पाल्पाले छिमेकी तनहुँ, पर्वत र गुल्मीसँग पनि क्षेत्रीय विवादका लागि लडाइँ लडेको थियो। बाइसी र चौबिसी राजनीति निरन्तर प्रवाहमा थियो, पाल्पाको सेनालाई अत्यधिक अनुकूलीत र गतिशील हुन आवश्यक थियो।

३. युद्ध हात्ती र घोडचढीको प्रयोग

पाल्पा सेनहरूसँग बलियो घोडचढी सेना र युद्ध हात्तीहरू थिए, जुन बुटवल जस्ता तराई क्षेत्रहरूबाट ल्याइएको थियो (श्रेष्ठ, २००७)। तनहुँ र गुल्मीविरुद्धको लडाइँमा हात्तीको प्रयोग गरियो, जसले पाल्पालाई खुला मैदानमा युद्धमा फाइदा पुऱ्यायो ।

तर, गोर्खाको गुरिल्ला रणनीति र उच्च रणनीतिका विरुद्ध नेपालको पहाडी भू–भागमा युद्धरत हात्तीहरू निष्प्रभावी साबित भए । गोर्खाली

फौजले गति, घेराबन्दी र छलकपटको रणनीति अपनाउँदै क्रमशः पाल्पाको सैन्य शक्तिलाई कमजोर बनायो (प्रधान, २०१२)।

अन्त्यमा—

पाल्पा सेन शासकहरूले आफ्नो राज्यको स्थिरता कायम राख्न केन्द्रीकृत प्रशासन, रणनीतिक कूटनीति र सैन्य किल्लाहरू प्रयोग गरे। तिनीहरूको राजनीतिक गठबन्धन, आर्थिक नियन्त्रण र सैन्य लचिलोपनले तिनीहरूलाई शताब्दियौंसम्म बाँच्न मदत गऱ्यो। तथापि, पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा गोर्खाको उदयले अस्तित्वलाई खतरामा पारेको थियो। सन् १८०४ मा पाल्पाले यसको प्रतिरोध गरे तापनि पश्चिम नेपालमा स्वतन्त्र सेन शासनको अन्त्य सँगै विस्तारित गोर्खाली साम्राज्यको चपेटामा पऱ्यो।

आफ्नो सैन्य पराजयको बावजुद, पाल्पा सेनहरूले शासन, सांस्कृतिक संरक्षण र किल्लाहरूको समृद्ध विरासत छाडेका थिए, जसले आज पनि नेपालको इतिहासलाई आकार दिइरहेको छ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Economic History of Nepal.* Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal.* London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa*, 1806–1839. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective.* Kathmandu: Mandala Publications.
Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha.* Kathmandu: Human Resources Development Research Center.
Vansittart, E. (1915). *The Gurkhas.* London: Macmillan.

सांस्कृतिक र धार्मिक संरक्षण

पाल्पा सेन वंशले पश्चिम नेपालको सेन शासकहरू हिन्दू धर्म, स्थानीय आदिवासी परम्परा, र कलाको ठूलो संरक्षक थिए, जसले मन्दिरहरूको निर्माण, धार्मिक उत्सवहरूको प्रचार र परम्परागत वास्तुकलाको विकासमा योगदान पुऱ्याए। उनीहरूको सांस्कृतिक नीतिले पाल्पाको आध्यात्मिक जीवन, कलात्मक अभिव्यक्तिहरू र शैक्षिक संस्थाहरू लाई प्रभावित गऱ्यो, जसले यस क्षेत्रलाई धार्मिक र सांस्कृतिक महत्वको एक महत्त्वपूर्ण केन्द्र बनायो। यस अध्यायमा पाल्पाका सेन शासकहरूको धार्मिक संरक्षण, वास्तुकलाको विकास, साहित्यिक योगदान र सांस्कृतिक प्रभावबारे जानकारी छ।

पाल्पाका सेनहरूको धार्मिक संरक्षण

पाल्पा सेन राजाहरू धर्मनिष्ठ हिन्दू थिए र सक्रिय रूपमा हिन्दू परम्परा, रीतिरिवाज र मन्दिर निर्माणलाई बढावा दिए। उनीहरूले ब्राह्मण र विद्वानहरूलाई संरक्षण गरे, हिन्दू धार्मिक शिक्षाको प्रचार र संस्कृत शिक्षाको प्रबर्द्धन गरे (रेग्मी, १९६५)।

पाल्पा सेन शासकहरूले स्थापना गरेको सबैभन्दा उल्लेखनीय धार्मिक स्थलहरू मध्ये एक हो तानसेनमा भगवती मन्दिर, जुन देवी भगवतीलाई समर्पित थियो। प्रताप सेनको शासनकालमा निर्माण

गरिएको यो मन्दिर धार्मिक भक्ति र सार्वजनिक जमघटको केन्द्र बन्यो (शर्मा, २००४)।

यसको अतिरिक्त, सेनहरूले शिव, विष्णु र अन्य हिन्दू देवीदेवताहरूलाई समर्पित मन्दिरहरू निर्माण गरे, जसले उनीहरूको वृहत्तर हिन्दू संसारसँग उनीहरूको सम्बन्धलाई बलियो बनायो। रुरु क्षेत्र, पाल्पा नजिकैको एक प्रमुख तीर्थस्थल, उनीहरूको संरक्षणमा फस्टायो, जसले नेपाल र भारतका हिन्दू भक्तहरूलाई आकर्षित गऱ्यो (मिश्र, १९७३)।

आदिवासी र प्रकृतिपूजा परम्पराहरूको लागि समर्थन

हिन्दू धर्म प्रमुख धर्म रहे तापनि पाल्पाली सेन शासकहरूले पनि स्थानीय जीववादी (एनिमिस्ट) प्रकृतिपूजा आस्था रहेका आत्मावादी आदिवासी परम्पराहरूलाई समर्थन गरे। विशेष गरी यस क्षेत्रका मगरहरू, गुरुङहरू र अन्य आदिवासी समुदायहरूद्वारा प्रचलित परम्पराहरूले निरन्तरता पाए (श्रेष्ठ, २००७)। तिनीहरूले स्थानीय रीतिरिवाजहरू र प्रकृति-पूजा परम्पराहरू जारी राख्न अनुमति दिए, धामी (शमन)वादी र लोक तत्वहरूलाई व्यापक धार्मिक ढाँचामा समावेश गरे। यो समन्वयवादले सामाजिक सद्भाव र राजनीतिक स्थिरता कायम राख्न मद्दत गऱ्यो।

चाडबाड र धार्मिक कार्यक्रमहरू

सेनहरूले सक्रिय रूपमा दसैं, तिहार, शिवरात्रि र कृष्ण जन्माष्टमी सहित प्रमुख हिन्दू चाडहरूलाई बढावा दिए र आर्थिक सहयोग गरे। यी चाडहरू केवल धार्मिक उत्सवहरू मात्र थिएनन् तर आफ्नो शासनलाई बलियो बनाउन र विभिन्न समुदायहरूलाई एकताबद्ध गर्न राजनीतिक उपकरणहरू थिए (गुरुङ, २०११)।

शाही संरक्षणमा तानसेनमा आयोजित भव्य दसैँ समारोहमा पशुबलि, परम्परागत सङ्गीत र सांस्कृतिक प्रस्तुतिहरू प्रस्तुत गरिएको थियो। यी घटनाहरूले सेन राजाहरूको शक्ति र वैधता प्रदर्शन गर्‍यो र शासन गर्ने तिनीहरूको ईश्वरीय अधिकारलाई बलियो बनायो।

पाल्पा सेन वंशको वास्तुकला योगदान

पाल्पा सेन शासनकालमा वास्तुकला उत्कृष्टताको केन्द्र बनेको थियो । नेवार, मुगल र स्वदेशी पहाडी वास्तुकलाको मिश्रणले एक विशिष्ट पाल्पाली वास्तुकला पहिचानको विकास गर्‍यो (दीक्षित, २००२)। यसको सबैभन्दा प्रसिद्ध उदाहरण रानी महल हो, जुन कालीगण्डकी नदीको किनारमा निर्माण गरिएको भव्य महल हो।

रानी महल नेपालको ताजमहलको रूपमा चिनिन्छ। सेन उपाधिअन्तर्गत पाल्पामा शासन गर्ने जनरल खड्गशमशेर राणाद्वारा १८९३ मा निर्मित रानी महल मुगल र युरोपेली वास्तुकलाबाट प्रेरित थियो (रेग्मी, १९८४)। सेन राजाहरूको प्रत्यक्ष शासनपछि निर्माण गरिएको भए तापनि यसले पाल्पाको सांस्कृतिक परिदृश्यमा उनीहरूको चिरस्थायी प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

अन्य कलाकृति यस प्रकार छन्:

तानसेन दरबार: पाल्पाको प्रशासनिक तथा सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा रहेको भव्य दरबार ।

- तानसेनका मन्दिरहरू: यी संरचनाहरूले नेवार प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ जसले जटिल काठका नक्काशीहरू, प्यागोडा शैलीका छतहरू, र टेराकोटा डिजाइनहरू प्रदर्शन गर्दछन्।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरुको संरक्षण

सेन शासकहरूले प्राचीन तीर्थस्थलहरू र पवित्र स्थलहरूको संरक्षण सुनिश्चित गरे। तिनीहरूको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक

महत्त्वलाई पहिचान गरे। रुरु क्षेत्र, तानसेन भगवती मन्दिर, र स्थानीय तीर्थस्थलहरूको संरक्षण र जीर्णोद्धार उनीहरूको प्रमुख योगदानहरू मध्ये एक थियो (प्रधान, २०१२)।

सेनहरूले धार्मिक स्थलहरू नजिकै धर्मशालाहरू (तीर्थयात्री विश्राम गृहहरू) र सार्वजनिक पानीको धाराहरू (हिटी) को निर्माणलाई पनि बढावा दिए, जसले धार्मिक कल्याणको हेरचाहकर्ताको रूपमा उनीहरूको भूमिकालाई बलियो बनायो।

साहित्यिक र कलात्मक योगदान

पाल्पा सेन राजाहरूले हिन्दू विद्वानहरू र संस्कृत शिक्षालाई संरक्षण दिए र वेद, पुराण र धर्मशास्त्रको अध्ययनलाई समर्थन गरे। उनीहरूले मिथिला र काठमाडौँ उपत्यकाका ब्राह्मण पुरोहित र विद्वानरूलाई संस्कृत साहित्य र हिन्दू दर्शन सिकाउन आमन्त्रण गरे (मिश्र, १९७३)।

खजुरको पातमा हस्तलिखित थुप्रै धार्मिक पाण्डुलिपिहरू मन्दिर र गुम्बाहरूमा संरक्षित गरिएका थिए जसले नेपालको बौद्धिक सम्पदामा योगदान पुऱ्याएको थियो।

लोक संगीत, नृत्य र मौखिक परम्पराहरू

पाल्पा लोक संगीत र नृत्य को लागि एक महत्वपूर्ण केन्द्र बन्यो, पहाडी र तराई दुवै संस्कृतिबाट प्रभावित परम्परागत सङ्गीत शैलीहरू जस्तै:

- पाल्पाली दोहरी (लोक युगल)
- मादल-आधारित संगीत
- गाइने गीत (गन्धर्व गीत)

स्थानीय शासकहरूको संरक्षणमा फस्टाएको थियो। यी कलात्मक परम्पराहरूले स्थानीय पहिचान र मौखिक इतिहास लाई संरक्षण गर्न मद्दत पुऱ्यायो, जसले स्वदेशी आख्यानहरूको निरन्तरता सुनिश्चित गऱ्यो।

सेन शासकहरूले नाटक प्रदर्शन र कथा वाचन परम्पराहरूलाई पनि प्रोत्साहित गरे, विशेष गरी रामायण र महाभारत (शर्मा, २००४) जस्ता हिन्दू महाकाव्यहरूबाट प्रेरित नाटकहरू प्रदर्शित हुन्थे।

संस्कृतिमा पाल्पा सेन वंशको पतन र विरासत

सन् १८०४ मा पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा गोरखाको विस्तारपछि पाल्पा सेन शासनको पतनले धार्मिक र सांस्कृतिक गतिविधिहरूको प्रत्यक्ष शाही संरक्षणमा क्रमिक रूपमा ह्रास ल्यायो (स्टिलर, १९९५)। तथापि, सेनहरूको विरासत जारी रह्यो, किनकि तिनीहरूका धेरै मन्दिरहरू, चाडहरू र परम्पराहरू आज पनि पाल्पाको पहिचानको केन्द्रमा छन्।

तानसेन, रुरु क्षेत्र र वरपरका क्षेत्रहरूमा अझै पनि सेन युगको सांस्कृतिक छाप छ, वार्षिक धार्मिक उत्सवहरू र वास्तुकला स्मारकहरूले उनीहरूको ऐतिहासिक महत्वलाई संरक्षण गर्दछ।

संक्षेपमा—

पाल्पा सेन वंशले पश्चिम नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक परिदृश्यलाई आकार दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। हिन्दू धर्मको संरक्षण, आदिवासी परम्पराप्रतिको सहिष्णुता, वास्तुकलाका उपलब्धि, साहित्यिक सहयोग र लोकसंगीतको प्रबर्द्धनले नेपालको सम्पदालाई समृद्ध बनायो । राजनीतिक पतनको बावजुद पनि उनीहरूको

सांस्कृतिक योगदान नेपालको धार्मिक र कलात्मक परम्परामा गहिरो रूपमा गाँसिएको छ।

सेन शासकहरूको शासनकालमा फस्टाएका मन्दिर, मठमन्दिर र चाडपर्वहरूले नेपालको आध्यात्मिक र ऐतिहासिक पहिचानलाई संरक्षण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन्।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal*. Kathmandu: Nepal Research Center.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839.* New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal*. New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective.* Kathmandu: Mandala Publications.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

पाल्पामा पतन र विरासत

सदियौंदेखि पश्चिम नेपालमा शासन गर्दै आएको पाल्पा सेन वंशले यस क्षेत्रको राजनीतिक, सांस्कृतिक र आर्थिक परिदृश्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । तथापि, धेरै मध्ययुगीन राज्यहरू जस्तै यसको शासनकाल पनि अन्ततः बदलिँदो राजनीतिक गतिशीलता, सैन्य द्वन्द्व र

अझ बढी केन्द्रीकृत शक्ति अर्थात् पृथ्वीनारायण शाहको अधीनमा रहेको गोरखा राज्यको उदयको शिकार भयो। सन् १८०४ मा गोरखाले पाल्पालाई गाभेपछि सेन शासनको औपचारिक अन्त्य भएको थियो, तर यसको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक विरासतले आज पनि पश्चिम नेपाललाई आकार दिइरहेको छ । यस अध्यायमा पाल्पा सेन वंशको पतन र यसको चिरस्थायी विरासतको पतनको कारकतत्वको जाँच गरिएको छ।

पाल्पा सेन वंशको पतनका कारणहरू

पाल्पा सेन वंशको पतनमा योगदान पुऱ्याउने एउटा महत्वपूर्ण कमजोरी आन्तरिक द्वन्द्व र कमजोर नेतृत्व थियो। पहिलेका शासकहरूले बलियो प्रशासनिक प्रणाली स्थापना गरे तर पछिका सेन शासकहरूले उत्तराधिकार विवाद र शक्ति संघर्ष भयो। आन्तरिक विभाजन बढ्दै जाँदा राज्य बाह्य खतराको चपेटामा पर्दै गयो (रेग्मी, १९६५)।

यसको अतिरिक्त, चौबिसी राज्य (२४ राज्यहरू) बीच एकताको अभावले विस्तारित गोर्खा सेनाको सामना गर्न पाल्पाको क्षेत्रीय गठबन्धन सक्षम भएन (स्टिलर, १९९५)।

गोरखा विस्तारविरुद्ध सैन्य संवेदनशीलता

पाल्पाको पतनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कारक गोर्खाको हातबाट उसको सैन्य पराजय थियो। पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा गोर्खाली फौजले नेपालका विभिन्न राज्यहरूलाई व्यवस्थित रूपमा विजय प्राप्त गर्न उत्कृष्ट सैन्य रणनीति, मनोवैज्ञानिक युद्ध र कूटनीतिक चालबाजीको प्रयोग गरे (प्रधान, २०१२)।

१७६३ मा गोर्खालीहरूले पहिलो पटक पाल्पालाई आफ्नो कब्जामा लिने प्रयास गरे, तर राजा पृथ्वीपति सेनले सफलतापूर्वक

आक्रमणलाई परास्त गरे (श्रेष्ठ, २००७)। तर सन् १८०४ मा राजा रणबहादुर शाह र उनका उत्तराधिकारीहरूको नेतृत्वमा रहेका गोर्खाली फौजले निर्णायक आक्रमण गरे, जसका कारण पाल्पालाई गोर्खा साम्राज्यमा गाभ्न सफल भयो (शर्मा, २००४)।

पाल्पाको पहाडी भू–भाग र बलियो प्रतिरक्षाले सुरुमा सेनहरूलाई फाइदा पुऱ्यायो, तर गोर्खाको उच्च समन्वय, घुम्ति युद्ध रणनीति, र वरपरका राज्यहरूसँगको राजनीतिक गठबन्धनले अन्ततः पाल्पाको हार भयो (वन्सिटार्ट, १९१५)।

आर्थिक र व्यापारिक व्यवधान

पाल्पाको आर्थिक शक्ति नेपाल, तिब्बत र भारतलाई जोड्ने व्यापारिक मार्गहरूमा यसको नियन्त्रणमा निहित छ। तथापि, गोरखाको विस्तारसँगै यसले पाल्पाको आर्थिक शक्तिलाई कमजोर पार्दै मुख्य व्यापारिक मार्गहरूलाई नियन्त्रण गर्न थाल्यो (रेग्मी, १९८४)।

हिमालयपार व्यापार मार्गहरूमा पहुँचको हानि र गोरखाको विरुद्ध रक्षा गर्न सैन्य खर्चमा वृद्धि भएकाले राज्यको आर्थिक अवस्थालाई थप तनावग्रस्त बनायो, एक मजबूत सैन्य रक्षा कायम राख्न कठिन भयो (किर्कपैट्रिक, १८११)।

क्षेत्रीय गठबन्धन गठन गर्न असफल

काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल शासकहरूले ब्रिटिस इस्ट इन्डिया कम्पनीसँग गठबन्धन गर्ने प्रयास गरे तापनि पाल्पा सेनहरूले बाह्य सैन्य समर्थन प्राप्त गर्न सकेनन्। तिनीहरूको भूराजनीतिक अवस्थितिले गोरखाको बढ्दो शक्तिको प्रतिरोध गर्न गाह्रो बनायो (गुरुङ, २०११)। नेपालभित्र पनि चौबिसी महासंघ खण्डित थियो, र पाल्पा अक्सर यसको छिमेकी राज्यहरूसँग द्वन्द्वमा थियो, जसले गर्दा एकीकृत रक्षा रणनीति व्यवस्थित गर्न गाह्रो भयो (शर्मा, २००४)।

पाल्पा सेन वंशको परिणाम र विरासत

सन् १८०४ मा पाल्पाको एकीकरणपछि गोरखा शासकहरूले पाल्पाको प्रशासनिक, सैन्य र आर्थिक प्रणालीलाई आफ्नो शासनप्रणालीमा समाहित गरे (प्रधान, २०१२)।

- तानसेन दरबार (दरबार) लाई क्षेत्रीय प्रशासनिक केन्द्रको रूपमा पुन: निर्माण गरियो।
- भूतपूर्व सेन सैन्य चौकीहरू गोर्खाली सेनामा समाहित भएका थिए ।
- कर र व्यापार नियमहरू सहित आर्थिक प्रणालीहरू व्यापक गोरखा प्रशासनसँग मिल्दोजुल्दो थिए।

यद्यपि सेन वंशले आफ्नो राजनीतिक शक्ति गुमायो, सेन परिवारका केही सदस्यहरूलाई नयाँ गोरखा शासन अन्तर्गत औपचारिक पदहरूमा समाहित गरियो (श्रेष्ठ, २००७)।

सांस्कृतिक र धार्मिक योगदान

यसको राजनीतिक पतनको बावजुद, पाल्पा सेन वंशको सांस्कृतिक र धार्मिक प्रभाव आज पनि स्पष्ट छ। सेनहरू हिन्दू मन्दिरहरू, धार्मिक पर्वहरू, र स्थानीय परम्पराहरू का महान संरक्षकहरू थिए र तिनीहरूका धेरै योगदानहरू ऐतिहासिक धरोहर हुन् (दीक्षित, २००२)।

तानसेनमा भगवती मन्दिर र रुरु क्षेत्र अझै पनि तीर्थयात्रीहरूलाई आकर्षित गर्ने महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थलहरू हुन् (मिश्र, १९७३)। पाल्पामा दसैँ र अन्य हिन्दू रीतिरिवाजहरूकोले सेन शासनकालमा स्थापित परम्पराहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। नेवार र मुगल डिजाइनहरूबाट प्रभावित तानसेनको विशिष्ट वास्तुकला शैली सेन युगमा उत्पन्न भएको

थियो र आज पनि शहरको एक परिभाषित विशेषता रहेको छ (रेग्मी, १९८४)।

लोक परम्परा र मौखिक इतिहास

सेन शासकहरूले पाल्पाको लोकसंगीत, गीत र कथा वाचन परम्परा, युद्ध र ऐतिहासिक घटनाहरूको कथाहरूलाई संरक्षण गरे। लोकगीततर्फ गाइने गीत (लोकगाथा) लगायत मौखिक परम्पराहरूले सेनहरूको कथा, उनीहरूको शासन र गोरखासँग उनीहरूको द्वन्द्वको वर्णन पनि सेनकालीन सम्पदा हुन् (गुरुङ, २०११)।

स्थानीय सांस्कृतिक समूहहरूले परम्परागत सङ्गीत र नृत्यहरू प्रदर्शन गर्न जारी राख्छन् जुन कुनै समय सेन-युगको दरबार र धार्मिक समारोहहरूको भाग थियो, जसले राजनीतिक परिवर्तनको बावजुद पाल्पाको सांस्कृतिक पहिचान बलियो रहेको सुनिश्चित गर्दछ (शर्मा, २००४)।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा यसको प्रभाव

पाल्पा सेन वंशको पतन शाह शासकहरूको अधीनमा रहेको नेपालको एक भाग थियो। तथापि, सेनहरूको शासन मोडेल - विशेष गरी उनीहरूको प्रशासनिक संरचना, भू-राजस्व प्रणाली, र सैन्य संगठनले नेपालको पछिल्लो राजनीतिक घटनाक्रमलाई प्रभावित गर्‍यो (स्टिलर, १८९५)।

आज पनि पाल्पाको शासन व्यवस्थाको ऐतिहासिक अध्ययनले नेपालको मध्ययुगीन राजनीतिक प्रणालीको अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ, जसले इतिहासकारहरूलाई नेपालको एकीकरण प्रक्रियाका जटिलताहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ (रेग्मी, १९६५)।

संक्षेपमा—

पाल्पा सेन वंशको पतन मुख्यतया आन्तरिक अस्थिरता, आर्थिक चुनौतीहरू, गोर्खाद्वारा सैन्य पराजय, र बलियो गठबन्धन बनाउन असफल भएकोले भएको थियो। यद्यपि, उनीहरूको राजनीतिक पतनको बावजुद, सेनहरूको सांस्कृतिक र धार्मिक योगदानले पश्चिम नेपाल लाई आकार दिइरहेको छ।

मन्दिर र चाडबाडदेखि वास्तुकला र लोक परम्परासम्म पाल्पासेन शासकहरूको विरासत नेपालको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सम्पदाको एक अभिन्न अङ्ग बनेको छ। मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा यिनीहरूको भूमिकाले बदलिँदो शक्ति गतिशीलता र राष्ट्रको विगतलाई परिभाषित गर्ने समृद्ध परम्पराहरूको स्मरण गराउँछ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal*. Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal*. London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal*. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839*. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective*. Kathmandu: Mandala Publications.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

Vansittart, E. (1915). *Notes on Nepal.* Asian Educational Services.

अध्याय ५: सेन राजवंश र बाइसी र चौबिसी राज्यहरू

बाइसी र चौबिसी महासंघ

पाल्पाका सेन शासकहरू चौबिसी महासंघका सबैभन्दा प्रभावशाली सदस्यहरू मध्ये एक थिए। रुद्र सेन र पृथ्वीपति सेन जस्ता शासकहरूको नेतृत्वमा पाल्पाले आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्दै तनहुँ, गुल्मी र अर्घाखाँची जस्ता छिमेकी राज्यहरूसँग रणनीतिक गठबन्धन बनायो (शर्मा, २००४)।

पाल्पाले चौबिसी महासंघभित्र शक्ति सन्तुलन कायम गर्दै प्रतिद्वन्द्वी राज्यहरूबीच मध्यस्थको भूमिका निर्वाह गर्‍यो।

सेन शासकहरूले एक बलियो सैन्य शक्ति कायम राखे, यस क्षेत्रमा रक्षात्मक किल्लाको रूपमा पाल्पाको रणनीतिक स्थितिलाई बलियो बनायो (रेग्मी, १९८४)।

यी शक्तिहरूको बावजुद, आन्तरिक विभाजन र बदलिँदो गठबन्धनले महासंघलाई कमजोर बनायो, विशेष गरी उदीयमान गोर्खा राज्यबाट बाह्य आक्रमणहरूको चुनौती बढ्यो।

मकवानपुरका सेन शासकहरू र बाइसी महासंघमा उनीहरूको भूमिका

मकवानपुरका सेन शासकहरू, विशेष गरी दिग्बन्धन सेनले डोटी, सल्यान र विजयपुर जस्ता छिमेकी राज्यहरूसँग अन्तरक्रिया गर्दै बाइसी महासंघमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए।

मकवानपुर एक रणनीतिक व्यापारिक केन्द्र थियो, जसले नेपाललाई बङ्गाल र तिब्बतसँग जोड्ने मार्गहरूलाई नियन्त्रण गरेको थियो (गुरुङ, २०११)।

सेन शासकहरूले आफ्नो व्यापारिक हितको रक्षा गर्न बाइसी महासंघभित्र कूटनीतिक र सैन्य गठबन्धन कायम राखे (कर्कप्याट्रिक, १८११)।

तथापि, चौबिसी राज्यहरू जस्तै, बाइसी महासंघले आन्तरिक द्वन्द्वको सामना गर्नुपर्‍यो, विशेष गरी गोरखा र ब्रिटिश भारतबाट बाह्य खतराहरूको विरुद्ध एकीकृत प्रतिक्रियालाई रोक्यो।

सैन्य संघर्ष र शक्ति संघर्ष

उनीहरूको गठबन्धनको बावजुद, बाइसी र चौबिसी महासंघभित्रका राज्यहरू प्रायः एक अर्कासँग द्वन्द्वमा संलग्न थिए। यी शक्ति संघर्षहरूले यस क्षेत्रको बाह्य आक्रमणहरूको प्रतिरोध गर्ने क्षमतालाई कमजोर बनायो (स्टिलर, १९९५)।

पाल्पाका सेन शासकहरूले छिमेकी जिल्ला तनहुँ र गुल्मीसँग समय समयमा युद्ध गरे र मुख्य व्यापारिक मार्ग र उर्वर भूमिमाथि नियन्त्रणको होडबाजी गरे।

त्यसैगरी मकवानपुर सेनहरूले विजयपुर र चौदण्डीसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुका साथै बङ्गालबाट आउने बाह्य खतराहरूसँग पनि प्रतिस्पर्धा गरे।

१८ औं शताब्दीको मध्यतिर गोरखाले आफ्नो विस्तारवादी अभियान सुरु गर्दा यी प्रतिद्वन्द्विताहरूले महासंघहरूलाई एकीकृत मोर्चा प्रस्तुत गर्न गाह्रो बनायो (प्रधान, २०१२)।

सेन शासक र गोरखा एकीकरण अभियान

गोरखामा पृथ्वीनारायण शाहको उदयले बाइसी र चौबिसी दुवै संघका लागि महत्वपूर्ण चुनौती खडा गऱ्यो । कूटनीति, सैन्य विजय र आर्थिक नाकाबन्दीको उनको रणनीतिले यी गठबन्धनहरूको शक्ति संरचनालाई व्यवस्थित रूपमा ध्वस्त पाऱ्यो।

सन् १७६२ मा राजा दिग्बन्धन सेन पराजित भएपछि गोरखालाई बङ्गालको व्यापारिक मार्गमा पहुँच प्राप्त भयो (श्रेष्ठ, २००७)। पाल्पाले सुरुमा प्रत्यक्ष द्वन्द्वबाट जोगिएको थियो, तर सन् १८०४ मा गोर्खाली फौजले यसलाई आफ्नो अधीनमा लियो र आधिकारिक रूपमा यस क्षेत्रमा सेन शासनको अन्त्य गऱ्यो (शर्मा, २००४)।

चौबिसी र बाइसी संघहरू एकपछि अर्को गर्दै गोरखालीतिर ढल्किए, किनकि गोर्खाली सेनाहरूले उनीहरूलाई वशमा पार्न विभाजन र विजयको रणनीति लियो। यसका साथै गोरखालीले उत्कृष्ट सैन्य रणनीति र घेराबन्दी युद्ध गरे (रेग्मी, १९८४)।

बाइसी र चौबिसी संघहरू गोर्खाविरुद्ध एकताबद्ध हुन नसकेपछि अन्ततः उनीहरूको पतन भयो र नेपाल एकीकरणको मार्ग प्रशस्त भयो। यसरी नेपालमा शाह शासनआ।म्भ भयो।

बाइसी र चौबिसी शासकहरूको विरासत

आफ्नो सैन्य पराजयको बावजुद, बाइसी चौबिसी सेन शासकहरूले शासन, संस्कृति र वास्तुकलाको सन्दर्भमा एक महत्त्वपूर्ण विरासत छाडेका छन्।

प्रशासनिक प्रणालीमा उनीहरूको योगदान रहेको छ। सेनहरूले भू-राजस्व प्रणाली, कर नीतिहरू र व्यापार नियमहरू लागू गरे जसले गोर्खालीहरूको शासनलाई प्रभावित गऱ्यो (रेग्मी, १९६५)।

यिनीहरूले धार्मिक संरक्षण गरे। सेन शासनकालमा स्थापित मन्दिर, धर्मशाला र धार्मिक पर्वहरू महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक स्थलहरू हुन् (मिश्र, १९७३)।

सुन्दर वास्तुकला विरासतका रूपमा छाडे। सेन शासकहरूले निर्माण गरेका किल्लाहरू, महलहरू र मन्दिरहरू पश्चिम नेपालमा ऐतिहासिक स्मारकको रूपमा रहेका छन् (दीक्षित, २००२)।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा यसको प्रभाव

बाइसी र चौबिसी सम्मेलनमा सेन शासकहरूको सहभागिताले एकीकरणपूर्वको नेपालको राजनीतिक परिदृश्यलाई आकार दियो। उनीहरूको रणनीति, द्वन्द्व र शासन पद्धतिले क्षेत्रीय गठबन्धन, कूटनीतिक संलग्नता र सैन्य रणनीतिको जग बसाल्यो जुन पछि शाह शासकहरूले अपनाए (श्रेष्ठ, २००७)।

आज, यी संघहरूमा सेन शासकहरूको इतिहासले नेपालको मध्ययुगीन राजनीतिक संरचना, अन्तर-राज्य सम्बन्ध र एकीकरणको अन्तिम प्रक्रियालाई बुझ्नको लागि एक महत्त्वपूर्ण घटना अध्ययन वा केस स्टडीको रूपमा काम गर्दछ।

संक्षेपमा–

सेन शासकहरूले बाइसी र चौबिसी महासंघहरूमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए, गठबन्धन, युद्ध, आर्थिक रणनीति र प्रशासन सुधारमा संलग्न थिए। तथापि, आन्तरिक कलह, प्रतिद्वन्द्विता र गोर्खाको बढ्दो शक्तिविरुद्ध एकताबद्ध हुन नसक्नुले गर्दा तिनीहरूको पतन भयो। नेपालको एकीकरणसँगै उनीहरूको शासन समाप्त भए तापनि

उनीहरूको प्रशासनिक नवीनता, धार्मिक संरक्षण र सांस्कृतिक योगदानले नेपालको ऐतिहासिक विरासतलाई आकार दिइरहेको छ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal.* Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal*. London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839.* New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal.* Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration.* Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective.* Kathmandu: Mandala Publications.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

रणनीतिक गठबन्धन र प्रतिद्वन्द्विता

बाइसी (२२ राज्य) र चौबिसी (२४ राज्य) महासंघले नेपालको मध्ययुगीन इतिहासका दुई सबैभन्दा जटिल र खण्डित राजनीतिक संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व गरे। यी राज्यहरू, पश्चिमी र मध्य-पश्चिमी क्षेत्रहरूमा अवस्थित छन्, अर्ध-स्वतन्त्र राज्यहरूको रूपमा संचालित थिए। प्रत्येक स्थानीय राजाहरू वा सरदारहरू केन्द्रद्वारा शासित थिए। यद्यपि उनीहरूले आपसी रक्षाका लागि गठबन्धन बनाए तापनि आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विता, शक्ति संघर्ष र बदलिँदो वफादारीले अक्सर

द्वन्द्व र विश्वासघात निम्त्यायो, विशेष गरी पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा गोरखाको विस्तारवादी अभियानबाट बाह्य खतराहरूविरुद्ध उनीहरूको सामूहिक प्रतिरोधलाई कमजोर बनायो।

यस अध्यायले बाइसी र चौबिसी राज्यहरूबीचको रणनीतिक गठबन्धन र प्रतिद्वन्द्विताको जाँच गर्दछ र नेपालको एकीकरण प्रक्रियामा उनीहरूको कूटनीतिक चालबाजी, सैन्य द्वन्द्व र अन्ततः उनीहरूका पतनलाई उजागर गर्दछ।

बाइसी र चौबिसी महासंघको गठन र संरचना

बाइसी महासंघ, जसको अर्थ "२२ राज्यहरू" हो, कर्णाली र गण्डकी क्षेत्रहरूमा उदय भयो, जबकि चौबिसी महासंघ अर्थात् '२४ राज्यहरू', पश्चिमी र मध्य नेपालमा हावी थियो। यी महासंघहरू आवश्यकताको गठबन्धनको रूपमा विकसित भए, जहाँ साना राज्यहरू बाह्य खतराहरू विरुद्ध रक्षा गर्न, व्यापार मार्गहरू व्यवस्थापन गर्न, र प्रतिद्वन्द्वी गुटहरू विरुद्ध शक्ति सुदृढ गर्न एक साथ समूहबद्ध भए (रेग्मी, १९६५)।

तथापि, यी महासंघहरू केन्द्रीकृत सरकारहरू थिएनन्; यसको सट्टा, उनीहरूले तरल राजनीतिक संस्थाहरूको रूपमा काम गरे, राजाहरूले प्रायः आर्थिक हित, सैन्य लाभ, वा व्यक्तिगत विवादको आधारमा गठबन्धन स्थानान्तरण गरे (शर्मा, २००४)।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू बीच रणनीतिक गठबन्धन

यी महासंघहरू भित्रका राज्यहरू कहिलेकाहीं बाह्य आक्रमणहरूको सामना गर्न र क्षेत्रीय स्थिरता कायम राख्न सेनामा सामेल भए। यी राज्यहरू बीच प्रमुख सैन्य गठबन्धन यसरी भएको देखिन्छ।

- पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँचीले तनहुँ र लम्जुङबाट आक्रमणको प्रतिरोध गर्न एक रक्षात्मक सम्झौता गरे।
- मकवानपुरले विजयपुर र चौदण्डीसँग व्यापार सुरक्षालाई सुदृढ पार्न र बङ्गालबाट खतराहरूको सामना गर्न गठबन्धन गरे (श्रेष्ठ, २००७)।
- डोटी र सल्यानले अक्सर जुम्लासँग मिलेर भारतका मुगल र राजपुत सेनाको आक्रमणबाट बचे (प्रधान, २०१२)।

यी गठबन्धनहरू धेरै हदसम्म अल्पकालिक थिए र प्रायः बदलिँदो शक्ति गतिशीलतामा आधारित थिए, जसले दीर्घकालीन प्रतिरोधमा उनीहरूको प्रभावकारिता देखिएन।

व्यापार र आर्थिक साझेदारी

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूबीच गठबन्धनहरू गठन गर्न आर्थिक हितहरूले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। गठबन्धन व्यापारद्वारा पनि निर्देशित थियो।

- पाल्पा र बुटवल : व्यापार केन्द्रको रूपमा, यी दुई राज्यहरूले नेपाललाई भारतसँग जोड्ने मार्गहरू नियन्त्रण गरे र प्रायः सुरक्षित व्यापार मार्ग चलाए (गुरुङ, २०११)।

- मकवानपुर र बङ्गाल नवाबहरू : मकवानपुरले बङ्गालसँग बलियो आर्थिक साझेदारी कायम राख्यो, सामान, हतियार र व्यापार राजस्वमा पहुँच सुनिश्चित गर्‍यो (रेग्मी, १९८४)।

- कास्की र काठमाडौँ उपत्यका : कास्कीका शासकहरूले सांस्कृतिक र आर्थिक आदानप्रदानलाई सहज बनाउन काठमाडौंका मल्ल राजाहरूसित कूटनीतिक सम्बन्ध कायम राखे (स्टिलर, १९९५)।

यी साझेदारीहरूको बावजुद, व्यापार प्रतिद्वन्द्विता र कर विवादले अक्सर द्वन्द्व निम्त्याउँछ, आर्थिक सहयोगको प्रभावकारितालाई सीमित गर्दछ।

आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विता र द्वन्द्व

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूमा केन्द्रीकृत नेतृत्व संरचनाको अभावले उनीहरूको सामूहिक स्थिरता कमजोर भयो र निरन्तर शक्ति संघर्ष चलिरह्यो। उल्लेखनीय प्रतिद्वन्द्विताहरूको चर्चा गरौँ।

- पाल्पा विरूद्ध गुल्मी र अर्घाखाँची : यी छिमेकी राज्यहरू क्षेत्रीय विवाद र व्यापार मार्गहरूबाट कर राजस्वमा बारम्बार टकराव हुने गर्दथे (रेग्मी, १९६५)।

- मकवानपुर बिरूद्ध विजयपुर र चौदण्डी: पूर्वी नेपालमा मकवानपुरको प्रभुत्वले यसलाई प्रतिस्पर्धी सेन शासकहरूको लागि लक्ष्य बनायो, जसले गर्दा व्यापार नियन्त्रणको लागि बीच-बीचमा युद्धहरू भए (प्रधान, २०१२)।

- लम्जुङ बिरूद्ध तनहुँ र कास्की: यी राज्यहरू चौबिसी महासंघभित्र प्रभाव विस्तार गर्न बारम्बार भिडन्तमा संलग्न थिए (श्रेष्ठ, २००७)।

यी आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विताले स्थायी एकतालाई रोक्यो जसले गर्दा गोरखा जस्ता बाह्य शक्तिहरूलाई आफ्नो विभाजनको दोहन गर्न सजिलो भयो।

विश्वासघात र बदलिँदो गठबन्धन

गठबन्धनको तरल प्रकृतिको अर्थ राजाहरू र सरदारहरूले प्रायः पक्षहरू परिवर्तन गरे जब यो राजनीतिक वा सैन्य रूपमा सुविधाजनक थियो। विश्वासघात र स्थानान्तरण गठबन्धनका केही उल्लेखनीय उदाहरणहरू समावेश छन्:

तनहुँले सुरुमा कास्कीसँग सम्बन्ध गाभेको थियो तर पछि पृथ्वीनारायण शाहको सैन्य विस्तारमा सहयोग पुऱ्याउँदै गोरखामा गाभिएको थियो (स्टिलर, १९९५)।

पाल्पाले काठमाडौँ उपत्यकासँगको द्वन्द्वमा गोरखालाई केही समयका लागि समर्थन गरेको थियो तर पछि गोरखाले पूर्ण प्रभुत्व खोजेपछि त्यसको प्रतिरोध गरेको थियो (शर्मा, २००४)।

- मकवानपुरले एक पटक विजयपुर सँग गठबन्धन गरेको थियो, पछि गोरखासँग राम्रो व्यापार सम्झौता सुरक्षित गर्ने प्रयासमा आफ्नो पूर्वी सहयोगीहरूलाई त्याग्यो (रेग्मी, १९८४)।

यी बारम्बार विश्वासघातहरूले महासंघलाई कमजोर बनायो, उनीहरूको अन्तिम पतन सुनिश्चित भयो।

प्रतिष्पर्धाको दोहनमा गोर्खाको भूमिका

गोरखाका पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी महत्वाकाङ्क्षाले बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको राजनीतिक अस्थिरता पतनमा विसर्जित भयो। यसका लागि गोरखाली रणनीति प्रमुख कारक थियो।

- गठबन्धन बनाउन अघि अलग-अलग राज्यहरूलाई अलग-अलग आक्रमण गर्नु र उनीहरूले रक्षात्मक गठबन्धन हुनबाट रोक्नु गोरखाली रणनीति थियो (प्रधान, २०१२)।

- कमजोर राज्यहरूसँग अस्थायी सन्धिहरू गर्नु र पहिले बलियो प्रतिद्वन्द्वीहरूलाई समाप्त पार्नु (रेग्मी, १९८४)।

- शत्रु राज्यहरूलाई आर्थिक रूपमा कमजोर पार्न व्यापार प्रतिबन्धहरू प्रयोग गर्नू। जस्तो कि काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल शासकहरू विरुद्ध गोरखालीले नाकावन्दी गरेको थियो (शर्मा, २००४)।

बाइसी र चौबिसी महासंघको अन्तिम पराजय

१८ औं शताब्दीको उत्तरार्धसम्ममा अधिकांश बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले या त कूटनीतिक वार्तामार्फत गोरखासमक्ष आत्मसमर्पण गरे या त घेराबन्दी युद्ध र प्रत्यक्ष आक्रमणको माध्यमबाट सैन्य रूपमा पराजित भए र गोरखा राज्यमा गाभिए (श्रेष्ठ, २००७)।

सन् १८०४ मा बाँकी रहेको स्वतन्त्र सेनको किल्ला पाल्पा पतन भयो, जसले बाइसी र चौबिसी संघहरूको अन्त्यलाई एकीन गऱ्यो (वन्सिटार्ट, १९१५)।

बाइसी र चौबिसी गठबन्धनको विरासत

आफ्नो सैन्य पराजयको बावजुद, बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले महत्त्वपूर्ण विरासतहरू पछाडि छोडे:

- नेपालको राजनीतिक प्रणालीमा प्रभाव : संघहरूको धेरै प्रशासनिक संरचनाहरू र भू-राजस्व नीतिहरू पछि शाह शासकहरूको अधीनमा नेपालको केन्द्रीकृत शासनमा समाहित गरियो (रेग्मी, १९६५)।

- सांस्कृतिक संरक्षण सेन वंशको महत्वपूर्ण पक्ष हो। यी राज्यहरूद्वारा संरक्षित चाडपर्वहरू, मन्दिरहरू र परम्पराहरूले नेपालको सांस्कृतिक परिदृश्यलाई आकार दिइरहेको छ (मिश्र, १९७३)।

- इतिहासकारहरूले अक्सर राज्यकला र सैन्य रणनीतिको गतिशीलता बुझ्न महासंघभित्र चलेको गठबन्धन र विश्वासघात अध्ययनले भूराजनीतिक रणनीतिमा पाठहरू सिकाए (स्टिलर, १९९५)।

अन्त्यमा—

बाइसी र चौबिसी महासंघ दुवै शक्तिको गठबन्धन र कमजोरीका स्रोतहरू थिए। तिनीहरूले क्षेत्रीय स्वायत्तताको संरक्षण गर्न मद्दत गरे तापनि तिनीहरूको आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विता, बदलिँदो वफादारी र गोर्खा विरुद्ध एकताबद्ध हुन असफल हुँदा अन्ततः तिनीहरूको पतन भयो। पृथ्वीनारायण शाहको रणनीतिक कूटनीति र सैन्य अभियानले यी गठबन्धनहरूलाई प्रभावकारी हुन दिएन। फलस्वरूप नेपालको एकीकरणको मार्ग प्रशस्त गर्‍यो।

राजनीतिक रूपमा अप्रचलित भए तापनि बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको इतिहासले आज पनि नेपालको सांस्कृतिक, प्रशासनिक र ऐतिहासिक पहिचानलाई प्रभावित गरिरहेको छ।

सन्दर्भ-स्रोतहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal*. Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal*. London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal*. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839*. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal*. Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal*. New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective.* Kathmandu: Mandala Publications.
Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

सैन्य संलग्नता र क्षेत्रीय द्वन्द्ध

बाइसी (२२ राज्य) र चौबिसी (२४ राज्य) महासंघले मध्यकालमा नेपालमा अत्यधिक खण्डित र सैन्यीकृत राजनीतिक परिदृश्यको प्रतिनिधित्व गरे। यी राज्यहरू प्रायः क्षेत्रीय द्वन्द्वहरू, रणनीतिक युद्धहरू, र स्थानान्तरण गठबन्धनहरू मा संलग्न थिए, जसले यस क्षेत्रलाई शक्ति संघर्ष र रक्षात्मक युद्धको लागि युद्धभूमि बनाउँदछ। यी संघहरू कहिलेकाहीं बाह्य खतराहरूविरुद्ध एकजुट भए तापनि अन्तर-राज्य प्रतिद्वन्द्विता, विश्वासघात र सैन्य विखण्डनले अन्ततः तिनीहरूलाई कमजोर बनायो।

यस अध्यायले बाइसी र चौबिसी राज्यहरूबीच प्रमुख सैन्य संलग्नताहरू र क्षेत्रीय संघर्षहरूको अन्वेषण गर्दछ, उनीहरूको युद्ध रणनीतिहरू, किल्लाहरू, र गोर्खाको विस्तारवादी सैन्य अभियानहरूको प्रभावकारितालाई उजागर गर्दछ।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको सैन्यीकरण

बाइसी र चौबिसी महासंघका राज्यहरूले स्वतन्त्र सेनाहरू कायम राखे, प्रत्येकको नेतृत्व स्थानीय राजा वा सैन्य कमान्डरले गरे। यी सेनाहरू सामान्यतया निम्न शक्ति समावेश थिए:

- पैदल एकाइहरू : तरवार, भाला र धनुषले सुसज्जित।
- घोडचढी विभाजन : युद्धभूमि गतिशीलताको लागि पाल्पा र तनहुँ जस्ता धनी राज्यहरूद्वारा प्रयोग गरियो (रेग्मी, १९६५)।

- हात्तीको लडाकु दस्ता : विशेष गरी मकवानपुर र बुटवलमा पैदल आक्रमण र यातायातको लागि प्रयोग गरिन्थ्यो (श्रेष्ठ, २००७)।

- सैन्य गढ: सुरक्षाको लागि पहाडको टुप्पो र नदीकिनारमा निर्मित रक्षात्मक किल्लाहरू।

गोरखाको सुव्यवस्थित सैन्य प्रणालीको विपरीत, बाइसी र चौबिसी सेनामा केन्द्रीकृत कमान्डको अभाव थियो, जसले गर्दा प्रमुख द्वन्द्वहरूको समयमा रणनीतिक प्रभावकारिता हुनसकेन।

रक्षात्मक रणनीतिहरू र किल्लाहरू

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू प्राकृतिक भू-भागबाट उत्पन्न लाभ र किल्ला-आधारित रक्षा प्रणालीमा निर्भर थिए। प्रमुख किल्लाहरू निम्नानुसार थिए:

- तानसेन किल्ला (पाल्पा) : व्यापारिक मार्गहरूको संरक्षण गर्ने एक महत्वपूर्ण रक्षात्मक पोस्ट (गुरुङ, २०११)।

- मकवानपुरगढी (मकवानपुर किल्ला): भारतीय र गोर्खाली दुवै आक्रमणविरुद्ध प्रमुख रक्षात्मक किल्ला (शर्मा, २००४)।

- जुम्ला किल्ला : बाइसी महासंघमा एक केन्द्र, पछि बाह्य सेनाद्वारा अतिक्रमित भयो (स्टिलर, १९९५)।

यी रक्षात्मक उपायहरूको बावजुद समन्वित सैन्य योजनाको अभावले अक्सर ठूलो मात्रामा आक्रमणहरूको प्रतिरोध गर्न सेन शासन विफल भयो।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू बीच प्रमुख सैन्य संलग्नता

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू निरन्तर युद्धमा थिए, मुख्यतया भूमि विवाद, व्यापार नियन्त्रण र क्षेत्रीय प्रभुत्वसम्बन्धी मुद्दामा झगडा पर्दथ्यो। केही महत्वपूर्ण कुञ्जी द्वन्द्वहरू यसप्रकार छन्:

- पाल्पा-गुल्मी-अर्घाखाँची युद्ध : पाल्पाले छिमेकी राज्यहरूमा आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न खोज्यो, जसले गर्दा गुल्मी र अर्घाखाँचीसँग पाल्पाको आवधिक युद्ध भयो (रेग्मी, १९८४)।

- तनहुँ विरूद्ध लम्जुङ-कास्की द्वन्द्व : यी राज्यहरूले गण्डकी क्षेत्रमा प्रभुत्वको लागि प्रतिस्पर्धा गरे, जसको परिणामस्वरूप लामो युद्ध भयो (श्रेष्ठ, २००७)।

- मकवानपुर विरुद्ध विजयपुर र चौदण्डी : बङ्गाल र तिब्बतसँग व्यापार मार्गहरूमा आर्थिक प्रतिद्वन्द्विताले यी पूर्वी राज्यहरू बीच सैन्य टकराव निम्त्यायो (प्रधान, २०१२)।

यी युद्धहरूले महासंघहरूलाई आन्तरिक रूपमा कमजोर बनायो, जसले गर्दा उनीहरूलाई बाह्य आक्रमण खासगरी गोरखालीबाट असुरक्षित बनायो। आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विताका अतिरिक्त बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले बाह्य शक्तिहरूबाट बारम्बार आक्रमणको सामना गर्नुपऱ्यो।

- पश्चिम नेपालका बाइसी राज्यहरूले विशेष गरी डोटी र जुम्लामा मुगल र राजपूत शक्तिहरूबाट आवधिक आक्रमणहरूको सामना गर्नुपऱ्यो (कर्कप्याट्रिक, १८११)। यी आक्रमणहरूले बाइसी शासकहरू बीच अस्थायी गठबन्धनको नेतृत्व गरे तर आन्तरिक विभाजनले बलियो सामूहिक रक्षा कायम हुनसकेन (शर्मा, २००४)।

सबैभन्दा ठूलो सैन्य खतरा पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी अभियानबाट आएको थियो। उनका सेनाहरूले व्यवस्थित रूपमा बाइसी र चौबिसी राज्यहरूलाई घेराबन्दी युद्ध, प्रत्यक्ष सैन्य आक्रमण र राजनीतिक हेरफेर मार्फत पराजित गरे (स्टिलर, १९९५) ।

गोरखा विजय: बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पराजय

पृथ्वीनारायण शाहले बाइसी र चौबिसी राज्यहरू माथि विजय प्राप्त गर्न त्रिआयामिक रणनीति अपनाए:

क. विभाजन-र-विजय : एकीकृत प्रतिरोध रोक्न प्रतिद्वंद्विताको शोषण (प्रधान, २०१२)।

ख. आर्थिक नाकावन्दी: शत्रु राष्ट्रहरूलाई आर्थिक रूपमा कमजोर पार्न व्यापार मार्गहरू काट्ने (रेग्मी, १९८४)।

ग. उन्नत सैन्यबल: गोर्खाली सेनाले राम्रो आपूर्ति प्रणाली, जासुसी र गुरिल्ला रणनीति प्रयोग गरे, जसले उनीहरूलाई आक्रमणलाई अझ प्रभावकारी बनायो (श्रेष्ठ, २००७)।

महासंघको पतनको लागि नेतृत्व गर्ने कुञ्जी युद्धहरू

१. मकवानपुरको पतन (सन् १७६२) - गोरखाले मकवानपुरको आर्थिक महत्वलाई बुझेर सन् १७६२ मा आक्रमण सुरु गर्‍यो । राजा दिग्बन्धन सेन पराजित भए, र मकवानपुर गोरखा साम्राज्यमा समाहित भयो (शर्मा, २००४)।

२. पाल्पाको युद्ध (सन् १८०४) - पाल्पाले सुरुमा तटस्थ रहने प्रयास गरेको थियो, तर सन् १८०४ मा गोर्खाली फौजले आक्रमण गरी राज्यकब्जा गरे (वन्सिटार्ट, १९१५)। पाल्पा सेन शासकहरूले आफ्नो स्वतन्त्रता गुमाए, र यो क्षेत्र शाह वंश अन्तर्गत प्रशासनिक चौकी बन्यो (रेग्मी, १९६५)।

बाइसी महासंघको पतन

डोटी, जुम्ला र अन्य पश्चिमी राज्यहरू सन् १७८९ देखि १७९१ को बीचमा गोर्खाली सेनाविरुद्ध प्रमुख सैन्य पराजयहरू भोगेपछि पतन भए (स्टिलर, १९९५)।

पश्चिम नेपालमा स्वतन्त्र क्षेत्रीय शासनको अन्त्य जुम्लामा भयो। बाइसी राज्यहरू मध्ये अन्तिम राज्य जुम्ला बाइसी राज्यहरू मध्ये अन्तिम थियो (गुरुङ, २०११)।

उन्नाइसौं शताब्दीको सुरुतिर बाइसी र चौबिसी राज्यहरू शाह वंशको अधीनमा एकीकृत नेपालमा पूर्णतया समाहित भइसकेका थिए।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको सैन्य विरासत

आफ्नो पराजयको बावजुद, बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले नेपालको भविष्यलाई प्रभावित गर्ने महत्त्वपूर्ण सैन्य परम्पराहरू लाई चिन्हका रूपमा छाडेका छन्। जुन निम्नानुसार छन्।

- किल्ला र रक्षात्मक वास्तुकला : यी राज्यहरू द्वारा निर्मित धेरै पहाडी चुचुराका किल्लाहरू र गढहरू महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक स्थलहरू छन् (दीक्षित, २००२)।

- सैन्य रणनीति र युद्ध : गोरखा सेनाले पछि बाइसी र चौबिसी योद्धाहरूले प्रयोग गरेका केही युद्ध रणनीतिहरू एकीकृत गरे (शर्मा, २००४)।

- क्षेत्रीय पहिचान र प्रतिरोध : उनीहरूको विजय पछि पनि, स्थानीय प्रतिरोध आन्दोलनहरू कहिलेकाहीं देखा परे, जसले स्वतन्त्रताको निरन्तर भावनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (रेग्मी, १९६५)।

आज, यी सैन्य संलग्नताहरूले नेपालको राजनीतिक इतिहासमा पाठको रूपमा काम गर्दछ, जसले विखण्डन, बदलिँदो गठबन्धन र उच्च सैन्य रणनीतिको प्रभाव प्रदर्शन गर्दछ।

अन्त्यमा—

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू सैन्य रूपमा सक्रिय थिए, अक्सर अन्तर-राज्य युद्धहरू, क्षेत्रीय विवादहरू, र बाह्य शक्तिहरू विरुद्ध

रक्षात्मक लडाईमा संलग्न थिए। तिनीहरूको बलियो किल्लाहरू, सैन्य गठबन्धनहरू र आर्थिक स्रोतहरूले तिनीहरूलाई अस्थायी फाइदाहरू दिए तापनि तिनीहरूको एकता र समन्वयको कमीले अन्ततः तिनीहरूको पतन भयो।

पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा गोर्खाको केन्द्रीकृत सैन्य शक्तिको उदय निर्णायक साबित भयो, जसले गर्दा अन्ततः नेपाल एकीकरण भयो। यद्यपि, बाइसी र चौबिसी संघहरूको सैन्य इतिहास एक राज्यको रूपमा नेपालको विकासको एक आवश्यक अध्याय हो।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal*. Kathmandu: Nepal Research Center.

Kirkpatrick, W. (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal*. London: W. Bulmer & Co.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal*. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839*. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal*. Berkeley: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal*. New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Sen Kings and Their Administration*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Shrestha, B. (2007). *Nepal's Medieval Kingdoms: A Historical Perspective*. Kathmandu: Mandala Publications.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

सांस्कृतिक र प्रशासनिक योगदान

बाइसी (२२ राज्य) र चौबिसी (२४ राज्य) महासंघले गोर्खा शासकहरूको अधीनमा राष्ट्रको एकीकरण हुनुभन्दा पहिले नेपालको

सांस्कृतिक र प्रशासनिक ढाँचालाई आकार दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए। यी राज्यहरू खण्डित भए तापनि र अक्सर प्रतिद्वन्द्वितामा संलग्न भए तापनि शासन, कानुनी प्रणाली, कर, भू-राजस्व व्यवस्थापन, धार्मिक संरक्षण र कलात्मक परम्पराहरूमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए। बाइसी र चौबिसी राज्यको प्रशासनिक र सांस्कृतिक विकासको विरासत नेपालको आधुनिक राजनीतिक र सामाजिक संरचनामा अझै पनि देख्न सकिन्छ ।

यस अध्यायमा यी महासंघहरूले प्रस्तुत गरेका शासन मोडेलहरू, सांस्कृतिक संरक्षण, र प्रशासनिक नवीनताहरू को अन्वेषण गरिएको छ, जसले नेपाली इतिहासमा उनीहरूको स्थायी प्रभावलाई उजागर गर्दछ।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको प्रशासनिक प्रणाली

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू अर्ध-स्वतन्त्र राज्यहरू को रूपमा संचालित थिए, प्रत्येकले स्थानीय राजा वा सरदार द्वारा शासित थिए। शासन प्रणाली पदानुक्रमित र संरचित निम्नानुसार थियो:

- राजा (राजा /महाराजा) - सर्वोच्च शासक र निर्णयकर्ता, सैन्य, कर, र कानूनी प्रवर्तनको लागि जिम्मेवार (रेग्मी, १९६५)।

- मन्त्रिपरिषद् (मन्त्री परिषद) - शासन, नीति निर्माण र कूटनीतिक सम्बन्धमा राजालाई सहयोग गर्ने वरिष्ठ सल्लाहकारहरू (शर्मा, २००४)।

- स्थानीय प्रशासकहरू (अमाली, सुब्बा, मुखिया) - क्षेत्रीय प्रशासन, कर संकलन र विवाद समाधानको लागि जिम्मेवार अधिकारीहरू।

- सैन्य कमान्डरहरू (सेनापति, काजी, सरदारहरू) - रक्षा रणनीतिहरू, किल्लाहरू, र युद्धको निरीक्षण गर्ने नेताहरू थिए (प्रधान, २०१२)।

यद्यपि प्रत्येक राज्यको आफ्नै सरकार थियो, बाइसी र चौबिसी महासंघहरू भित्र गठबन्धनले अस्थायी सैन्य र आर्थिक सहयोगको लागि सहज भयो (स्टिलर, १९५५)। तथापि, आन्तरिक द्वन्द्व र बारम्बार हुने शक्ति संघर्षले स्थिर प्रशासनिक संरचना कायम राख्ने तिनीहरूको क्षमतालाई सीमित बनायो।

न्यायिक र कानूनी प्रणाली

यी राज्यहरूमा कानुनी प्रणाली मुख्यतया निम्न दर्शन र प्रणालीमा आधारित थियो:

- हिन्दू कानुन (धर्म शास्त्र-आधारित कोड), पारिवारिक विवाद, विरासत और सामाजिक रीति-रिवाजों को विनियमित करना (मिश्रा, १९७३)।

- कानून र व्यवस्था कायम गर्न राजाहरूद्वारा जारी शाही फरमानहरू (सनद र लालमोहरहरू) (रेग्मी, १९८४)।

- स्थानीय परिषदहरू (पंचायती व्यवस्था), जसले विवादहरू समाधान गरे र सामुदायिक मामिलाहरूको व्यवस्थापन गरे, नेपालको पछिल्लो न्यायिक प्रणालीलाई प्रभावित गरे (श्रेष्ठ, २००७)।

यी मध्ये धेरै न्यायिक अभ्यासहरू पछि पृथ्वीनारायण शाहले अपनाए र एकीकृत नेपाली कानूनी ढाँचामा समावेश गरे (प्रधान, २०१२)।

भूमि राजस्व र कर प्रणाली

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको आर्थिक आधार भूमि राजस्व संकलनमा निर्भर थियो। प्रमुख कर नीतिहरू यसप्रकार थिए।

- जागीर प्रणाली- सैन्य अधिकारीहरू र नोकरशाहहरूलाई सेवाको बदलामा प्रदान गरिएको भूमि अनुदान (रेग्मी, १९६५)।

- रायकर प्रणाली - राजस्व संग्रहका लागि कर लगाइएका सरकारी स्वामित्वका भूमि।

- बिर्ता प्रणाली - ब्राह्मण, धार्मिक संस्था र वफादार दरबारीहरूलाई दिइने कर-मुक्त भूमि अनुदान (रेग्मी, १९८४)।

- भन्सार र व्यापार शुल्क - व्यापारीहरू माथि लगाइएको करहरू, विशेष गरी मकवानपुर, पाल्पा र तनहुँमा, जसले प्रमुख व्यापारिक मार्गहरू नियन्त्रण गर्दथे (गुरुङ, २०११)।

यी राजस्व प्रणालीहरू पछि नेपाल एकीकरणपछि शाह वंश अन्तर्गत प्रणालीमा कतिपय हुबहु अपनाइएका र अन्य कुरा परिमार्जन गरिएको थियो (स्टिलर, १९९५)।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको सांस्कृतिक योगदान

धार्मिक तथा आध्यात्मिक संरक्षण

बाइसी र चौबिसी राज्यका शासकहरू हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म र स्थानीय आदिवासी परम्पराहरूको बलियो संरक्षक थिए। तिनीहरूको धार्मिक योगदानहरू यस प्रकार छन्:

- मन्दिर निर्माण - शिव, विष्णु र देवीलाई समर्पित भव्य मन्दिरहरू पाल्पा, तनहुँ, कास्की र अन्य राज्यहरूमा निर्माण गरिएको थियो (दीक्षित, २००२)।

- हिन्दू पुजारी र वैदिक विद्वानहरूको लागि अवसर - राजाहरूले ब्राह्मण र धार्मिक संस्थाहरूलाई बिर्ता भूमि प्रदान गरे (मिश्र, १९७३)।

- चाडपर्व र अनुष्ठानहरूको प्रचार - दसैं, तिहार, र शिवरात्रि जस्ता प्रमुख हिन्दू चाडहरू शाही संरक्षणका मनाइयो।

यसको अतिरिक्त, यी राज्यहरूले हिन्दू र स्वदेशी जीववादी प्रकृतिपूजा प्रथाहरू बीच सह-अस्तित्वलाई समर्थन गऱ्यो जसले समाजमा मिश्रित धार्मिक संस्कृति सिर्जना भयो (शर्मा, २००४)।

निर्माणकला र शहरी विकास

बाइसी र चौबिसी शासकहरूले किल्लाहरू, महलहरू, र शहर केन्द्रहरूको विकासमा योगदान पुऱ्याए, जसले नेपालको पछिको शहरी विकासलाई प्रभावित गऱ्यो। उल्लेखनीय निर्माणहरू समावेश छन्:

- तानसेन दरबार (पाल्पा)– प्रशासन र सांस्कृतिक जमघटको केन्द्र बन्यो।

- मकवानपुरगढी किल्ला - एक प्रमुख रक्षात्मक संरचना र व्यापार चौकी (रेग्मी, १९८४)।

- कास्की र तनहुँका मन्दिरहरू- नेवार र पहाडी वास्तुकला शैलीहरू जटिल काठको नक्काशीसहित निर्माण गरियो(दीक्षित, २००२)।

यी निर्माणहरूले एकीकृत शाह शासनअन्तर्गत नेपालको पछिको वास्तुकला विकासको जग बसालेका थिए।

साहित्य, कला र सङ्गीत

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले संस्कृत साहित्य, लोक संगीत र मौखिक कथा परम्परालाई बढावा दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले।

- संस्कृत शिक्षा - धार्मिक संस्थानहरूमा विशेष गरी मकवानपुर र तनहुँ (मिश्र, १९७३) मा शिक्षा केन्द्रहरू स्थापना गरियो।

- गाइने गीत र दोहोरी गीत- पाल्पा र कास्कीमा लोक संगीत परम्परा फस्टाउँदै गयो, ऐतिहासिक कथालाई काव्यात्मक लयसँग मिलाएर गाइन्थ्यो (गुरुङ, २०११)।

- काठ र धातु शिल्प- मूर्तिकला, ताम्रकार, र पौभा चित्रकलामा कलात्मक योगदान पुगेको छ। शासक अभिजात वर्गले ती कलालाई निर्माण र संरक्षण गरेका थिए (दीक्षित, २००२)।

यी सांस्कृतिक तत्वहरू मध्ये धेरै जीवित रहे र एकीकरण पछि नेपालको राष्ट्रिय पहिचानको रूपमा विकसित भए (श्रेष्ठ, २००७)।

एकीकृत नेपालमा विरासत र प्रभाव

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको शासन मोडेललाई पछि शाह शासकहरूको अधीनमा नेपालको राष्ट्रिय प्रशासनमा समाहित गरिएको थियो। यी समावेश गरिएका प्रभावहरू यसप्रकार छन्:

- स्थानीय पंचायतमा आधारित न्यायिक प्रणाली (स्टिलर, १९९५)।
- जागीर र बिर्ता प्रणाली जस्ता भू-राजस्व नीतिहरू, जुन राणाकालसम्म कायम रह्यो (रेग्मी, १९६५)।
- शासनमा क्षेत्रीय स्वायत्तता, नेपालको पछिल्लो संघीय प्रशासनिक विभाजनहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छ (शर्मा, २००४)।

सांस्कृतिक र धार्मिक निरन्तरता

यी राज्यहरू अन्तर्गत उत्पत्ति भएका धेरै मन्दिरहरू, चाडहरू र कलात्मक परम्पराहरू आज पनि नेपाली समाजको अभिन्न अङ्ग हुन्। दसैँको उत्सव, प्यागोडा शैलीका मन्दिरहरूको निर्माण, र लोक संगीत परम्पराहरू सबैको जरा मध्ययुगीन बाइसी र चौबिसी राज्यहरूमा छ (गुरुङ, २०११)।

बाइसी र चौबिसी महासंघले स्थायी सांस्कृतिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण रूपमा योगदान गरे जुन उनीहरूको राजनीतिक अस्तित्वभन्दा बाहिरसम्म फैलियो। तिनीहरूको शासन संरचना, कर प्रणाली, न्यायिक ढाँचा, धार्मिक संरक्षण र कलात्मक परम्पराले नेपालको पछिल्लो विकासलाई प्रभावित गऱ्यो। गोरखाको एकीकरण अभियानपछि उनीहरूको पतन भए तापनि उनीहरूको विरासत

नेपालको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र प्रशासनिक पहिचानमा गाँसिएको छ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal*. Kathmandu: Nepal Research Center.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal*. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). *Thapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839*. New Delhi: Concept Publishing.

Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal. Berkeley*: University of California Press.

Regmi, M. C. (1984). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal*. New Delhi: Vikas Publishing.

Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Baisi and Chaubisi Kingdoms*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

अध्याय ६: सेन साम्राज्यहरूको पतन

गोरखा राज्यसँगको द्वन्द्व

१८ औं शताब्दीले नेपाली इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण मोड लियो, किनकि पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा गोर्खा राज्यले यस क्षेत्रका खण्डित राज्यहरूलाई एकीकरण गर्न सैन्य अभियान सुरु गऱ्यो। यस अवधिमा पतन हुने प्रमुख राज्यहरूमध्ये सेन शासित मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरू थिए। सामरिक सैन्य प्रगति, कुटनीतिक युद्धाभ्यास र राजनीतिक प्रतिद्वन्द्विताका कारण उत्पन्न यी द्वन्द्वहरूले सेन शासकहरूको पूर्ण अधीनता निम्त्यायो। यस अध्यायमा पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान, सेनको किल्लाहरूको पतन र अन्तिम सेन शासकहरूको नियतिको विश्लेषण गर्दै सेन राज्यहरूको पतनका प्रमुख घटनाहरूको अन्वेषण गरिएको छ।

गोर्खाको सैन्य र राजनीतिक महत्वाकाङ्क्षाको विस्तार कुनै एक्लो घटना थिएन, बरु दक्षिण एसियाको मध्यकालीन र प्रारम्भिक आधुनिक कालमा भएको वृहत क्षेत्रीय पुनर्संरचनाको एक भाग थियो। पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी रणनीतिका लागि सेन साम्राज्यले आफ्नो स्थापित आर्थिक र धार्मिक संस्थाका साथ अवसर र चुनौती दुवै खडा गऱ्यो । तिनको पतनको कारण बनेका रणनीतिक निर्णय र लडाईंलाई केलाएर हामी १८औं शताब्दीमा नेपालको राजनीतिक परिदृश्यमा आएको रूपान्तरणलाई अझ राम्ररी बुझ्न सक्छौं ।

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान

गोरखाका महत्त्वाकांक्षी शासक पृथ्वीनारायण शाहले बाह्य प्रभाव, विशेषगरी ब्रिटिस इस्ट इन्डिया कम्पनीबाट मुक्त एकीकृत नेपालको परिकल्पना गरेका थिए । उनको एकीकरण रणनीतिमा सावधानीपूर्वक योजना बनाउने, रणनीतिक गठबन्धनहरू बनाउने र राम्रो प्रशिक्षित सैन्य बलहरू तैनात गर्नु थियो (स्टिलर, १९७३)। तत्कालीन सेन राज्यहरूद्वारा रणनीतिक स्थानहरू र आर्थिक स्रोतहरूलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा हेरिएको थियो।

सेन शासकहरू विरुद्ध अभियान व्यापक सैन्य रणनीतिको एक भाग थियो जसमा निम्न कुरा समावेश थियो:

१. कूटनीतिक लगाव: पृथ्वीनारायण शाहले सेन शासकहरूलाई अन्य क्षेत्रीय शक्तिहरू, विशेष गरी भारतमा अङ्ग्रेजहरूसँग गठबन्धन गर्नबाट प्रभावकारी रूपमा रोकेका थिए। विदेशी हस्तक्षेपलाई सीमित गराउन उनले प्रयास गरे। आफ्नो विस्तारवादी प्रयासलाई बाह्य शक्ति खासगरी बेलायतीबाट हुने खतरा रोकेर राज्यविस्तार अभियान निर्बाध रहने सुनिश्चित गरे।

२. आर्थिक नाकावन्दी: उनले सेन शासकहरूको वित्तीय स्थायित्वलाई कमजोर पार्दै मुख्य मार्गहरूमा व्यापार प्रतिबन्धहरू लगाए (रेग्मी, १९७८)। मकवानपुर र अन्य सेन भूभागमा भएको आर्थिक नाकाबन्दीले महत्त्वपूर्ण स्रोतहरूमा उनीहरूको पहुँच घटाएको थियो, जसले गर्दा उनीहरू विजयको जोखिममा परेका थिए।

३. सैनिक हस्तक्षेप: गुरिल्ला रणनीति र अनुशासनका लागि चिनिने गोर्खाली फौजले सेनको गढविरुद्ध निर्णायक युद्धको शृङ्खला सुरु गरे र आफ्नो आन्तरिक शक्तिमा विकास गरे (ह्वेलप्टन, २००५)। आश्चर्यजनक आक्रमणहरू र सुव्यवस्थित आक्रमणहरू जस्ता

प्रभावकारी सैन्य रणनीतिहरूको प्रयोगले गोर्खालीहरूलाई महत्त्वपूर्ण विजय हासिल भयो।

पृथ्वीनारायण शाहको अभियान क्रूर शक्तिमा मात्र निर्भर थिएन। यो मनोवैज्ञानिक युद्ध र रणनीतिक गठबन्धनमा पनि निर्भर थियो। उनले अपरिहार्यताको छवि सिर्जना गर्न खोजे, जहाँ प्रतिरोधलाई निरर्थकको रूपमा हेरिएको थियो, र उनको उद्देश्यमा सामेल हुनुलाई अस्तित्वको लागि व्यवहारिक र अनिवार्य विकल्पको रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो। यस कूटनीतिक र सैन्य संयोजनले सेन राज्यहरूमाथि सफल विजयमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो।

मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुरको पतन

मकवानपुर

सन् १७६२ मा पहिलो प्रमुख सेन राज्य मकवानपुरमा पतन भएको थियो। मकवानपुर गोर्खाली सेनाहरूको लागि रणनीतिक रूपमा नेपाललाई भारतसँग जोड्ने व्यापारिक मार्गमा अवस्थित एक महत्त्वपूर्ण लक्ष्य थियो। पृथ्वीनारायण शाहको सेनाले सुव्यवस्थित आक्रमण गरी प्रमुख किल्लाहरू तुरुन्तै कब्जा गरेर राजा दिग्बन्धन सेनलाई आत्मसमर्पण गर्न बाध्य तुल्यायो (वन्सिटार्ट, १९१५)। मकवानपुरको पतनले गोर्खालीहरूलाई तराई क्षेत्रमा अझ बढी पहुँच प्रदान गऱ्यो र उनीहरूको आर्थिक स्रोतहरू बढायो।

मकवानपुरको भौगोलिक लाभले यसलाई गोरखा राज्यको लागि एक महत्वपूर्ण क्षेत्र अधिग्रहण भयो। यसको उर्वर भूमि र भारतीय मैदानहरूमा व्यापारिक पहुँचले गोरखालाई आकर्षक लाभ दिलायो। मकवानपुरको घेराबन्दीमा किल्लाहरूमा सुनियोजित आक्रमणहरू गर्दा जासुसीको प्रयोग गरिएको थियो। शत्रु सेनाहरूलाई भइरहेका आपूर्ति प्रणालीलाई कटौती गरिएको थियो। दिग्बन्धन सेनले बाध्य भएर गरेको

आत्मसमर्पणले मकवानपुरको पतन मात्र गरेन, शेष सेन गढहरूमा पनि हलचल ल्यायो र मनोवल गिराइदियो। फलस्वरूप उनीहरूका कमजोरीहरू उजागर हुँदै गए।

चौदण्डी

मकवानपुर विजयपछि गोर्खालीहरूले पूर्वी नेपालको अर्को महत्त्वपूर्ण सेन शासित राज्य चौदण्डीमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरे। सन् १७७३ सम्ममा आन्तरिक कलह र बाह्य दबाबका कारण यो राज्य कमजोर भइसकेको थियो। घेराबन्दी युद्धमा प्रशिक्षित सैनिक जनरलहरूको कमान्डमा गोर्खाली फौजले चौदण्डीको प्रतिरक्षालाई ध्वस्त पाऱ्यो, र चौदण्डी गोरखा राज्यभित्र एकीकरण भयो (रेग्मी, १९६९)। यस विजयले पूर्वी नेपालमा गोर्खा राज्यको पकडलाई अझ बलियो बनायो र विजयपुरतर्फ क्रमिक विस्तार सुनिश्चित गऱ्यो।

चौदण्डीको पतनले गोरखाको विस्तारवादी नीतिको प्रभावकारितालाई चित्रण गरेको छ । राज्यको आन्तरिक द्वन्द्वले यसको प्रतिरक्षालाई कमजोर बनाइसकेको अवस्था थियो। पृथ्वीनारायण शाहका सेनाहरूले यस अस्थिरताको फाइदा उठाएका थिए। फलस्वरूप विजय अपेक्षाकृत छिटो भयो। चौदण्डीलाई गोरखाको बढ्दो साम्राज्यमा समाहित गरेपछि यस क्षेत्रलाई केन्द्रीकृत नियन्त्रणले बलियो बनायो।

विजयपुर

विजयपुर, अन्तिम प्रमुख सेन राज्य, १७७४ मा पतन भयो। आफ्नो धन सम्पत्ति र सांस्कृतिक प्रमुखताको लागि चिनिने, विजयपुर राज्य गोरखालीका लागि एक भयानक प्रतिद्वन्द्वी थियो। तथापि, गोर्खाली फौजले चौदण्डीलाई पहिल्यै सुरक्षित गरिसकेको अवस्थामा रणनीतिक आक्रमण गरी राजा कर्ण सेनलाई भाग्न बाध्य बनायो (शर्मा, १९९७)।

विजयपुरको पतनसँगै सेन वंशको अन्त्य भयो र पूर्वी नेपालमा गोर्खाको पूर्ण प्रभुत्व कायम भयो ।

विजयपुरको पराजय महत्वपूर्ण थियो किनभने यसले पूर्वी नेपालमा गोर्खाको शक्तिको अन्तिम सुदृढीकरण गरेको थियो। विगतका विजयहरूको विपरीत, यस युद्धमा ठूलो प्रतिरोध भएको थियो, तर अन्ततः, गोर्खाली सेनाहरूको उत्कृष्ट रणनीति र लचिलोपनले उनीहरूलाई विजय दिलायो। विजयपुरको पतनले नेपालको एकीकरणको अन्तिम प्रमुख अवरोधलाई हटायो र पृथ्वीनारायण शाहको एकल, शक्तिशाली राज्यको परिकल्पनालाई बलियो बनायो।

अन्तिम सेन शासकहरू र विजय पछिको उनीहरूको भाग्य

सेन शासकहरूको पराजयले नेपालमा उनीहरूको राजनीतिक प्रभावको अन्त्य भयो। सेन राजपरिवारका धेरै सदस्यहरू विभिन्न क्षेत्रीय शासकहरूको शरणमा भागेर भारत गए। कोही नयाँ एकीकृत नेपालको प्रशासनिक ढाँचामा समाहित भए भने कोहीबारे अस्पष्टता छ (ह्वेलप्टन, २००५)।

- मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेनलाई पक्राउ गरेर अन्ततः निर्वासित गरियो।

- विजयपुरका राजा कर्ण सेन आफ्नो राज्यको पतन पछि निर्वासनमा जान बाध्य भए।

- जीवित सेन कुलीनता : कोही नयाँ गोर्खाली प्रशासनअन्तर्गत सानो तिनो ओहदामा रहे भने कोही नेपालको सीमाभन्दा बाहिरका क्षेत्रहरूमा बसाइँ सरेर गए।

सेन राज्यहरूको पतनले पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानको रूपान्तरणकारी प्रभावको उदाहरण दिन्छ। यसले नेपालको

राजनीतिक परिदृश्यलाई मात्र परिवर्तन गरेन, यस क्षेत्रको सामाजिक–आर्थिक संरचनालाई पनि नयाँ आकार दियो र केन्द्रीकृत नेपाली राज्यको जग बसाल्यो ।

संक्षेपमा—

सेन राज्यहरूको विजय नेपालको एकीकरणको लागि एक महत्वपूर्ण कदम थियो। पृथ्वीनारायण शाहको सैन्य रणनीति, आर्थिक नीति र कूटनीतिक सुझबुझले सेन शासनलाई ध्वस्त पार्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुरको पतनले गोर्खाली प्रभुत्व र अखण्ड नेपालको लागि उनीहरूको दृष्टिकोणलाई प्रदर्शित गऱ्यो। कुनै समय शक्तिशाली र प्रभावशाली सेन शासकहरू अन्ततः निर्वासित भए र उनीहरूको ऐतिहासिक शासनको अन्त्य भयो। यो घटनाक्रमले इतिहासको एउटा कालो अवधिलाई पनि औँल्याउँछ, जब सेनका शासकहरू तुच्छ भए, बर्मामा निर्वासित भए, जसले गर्दा उनीहरूको विरासतको अन्त्य भयो। यस कालखण्डको विरासतले नेपाली इतिहासलाई निरन्तर प्रभाव पारिरहेको छ, जसले आधुनिक नेपाल निर्माणको महत्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ।

सन्दर्भहरू

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism.* Oxford University Press.
Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture.* Ratna Pustak Bhandar.
Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal.* University of California Press.
Regmi, M. C. (1969). *Ancient and Medieval Nepal.* Firma KL. Mukhopadhay.
Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal.* Vikas Publishing House.
Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects.* Sajha Prakashan.
Stiller, L. F. (1973). *The Rise of the House of Gorkha.* Manjusri Publishing House.
Vansittart, E. (1915). *Notes on Nepal.* Asian Educational Services.
Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal.* Cambridge University Press.

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतन

बाइसी (२२ राज्य) र चौबिसी (२४ राज्य) महासंघले गोर्खा शासकहरूको अधीनमा नेपाल एकीकरणको अन्तिम प्रमुख प्रतिरोधको प्रतिनिधित्व गरे। यी महासंघहरू साना राज्यहरूको शिथिल संगठित गठबन्धनहरू थिए, प्रत्येकको आफ्नै शासक, सैन्य र आर्थिक प्रणाली थियो। तिनीहरूले व्यापार र प्रतिरक्षाको लागि सहयोग गरे तापनि आन्तरिक प्रतिद्वन्द्विता, बदलिँदो गठबन्धन र केन्द्रीकृत नेतृत्वको अभावले उनीहरूलाई बाह्य विजयको चपेटामा पाऱ्यो।

पाल्पा, मकवानपुर र विजयपुर जस्ता क्षेत्रहरूमा शासन गर्ने सेन वंशले यी संघहरूको राजनीति र द्वन्द्वमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो। तथापि, स्वतन्त्रता कायम गर्ने प्रयासको बावजुद, बाइसी र चौबिसी राज्यहरू अन्ततः पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीहरूको नेतृत्वमा विस्तारित गोरखा राज्यमा विलय भए। यस अध्यायले सैन्य, राजनीतिक र आर्थिक कारकहरूको अन्वेषण गर्दछ। बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतनबारे थप जाँच गर्दछ।

पतनका कारणहरू

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतनको एउटा प्रमुख कारण बाह्य खतराहरूविरुद्ध संयुक्त मोर्चा गठन गर्न नसक्नु थियो (रेग्मी, १९६५)।

- महासंघहरू केन्द्रीकृत राज्यहरू थिएनन् तर सुविधाको गठबन्धनहरू थिए जुन प्रायः राजनीतिक र आर्थिक हितको आधारमा परिवर्तन हुने गर्दथे (शर्मा, २००४)।

- पाल्पा विरुद्ध गुल्मी, कास्की विरुद्ध तनहुँ, र मकवानपुर विरूद्ध विजयपुर जस्ता राज्यहरू बीचको प्रतिद्वन्द्विताले समन्वित रक्षा रणनीति हुन सकेन (प्रधान, २०१२)।

- केही राज्यहरूले आफ्ना सहयोगीहरूलाई विश्वासघात गरे र राजनीतिक र सैन्य लाभको बदलामा गोर्खाको पक्ष लिए (श्रेष्ठ, २००७)।

आर्थिक कमजोरी र व्यापार अवरोध

बाइसी र चौबिसी राज्यहरू आर्थिक समृद्धिका लागि भारत र तिब्बतसँगको व्यापारमा निर्भर थिए। तथापि, गोर्खाको सैन्य रणनीतिले यी व्यापारिक मार्गहरूलाई अवरोध पुर्‍यायो जसले उनीहरूको अर्थव्यवस्थालाई कमजोर बनायो (रेग्मी, १९८४)।

- मकवानपुर र विजयपुरले बङ्गालमा मुख्य व्यापार मार्गहरू नियन्त्रण गरे तर यी क्षेत्रहरूमा गोर्खाको विजयले पूर्वी राज्यहरूको लागि आर्थिक जीवनरेखा काट्यो (कर्कप्याट्रिक, १८११)।

- पाल्पा र बुटवल फलाम, कपडा र कृषिजन्य वस्तुहरूको लागि महत्त्वपूर्ण व्यापारिक केन्द्रहरू थिए, तर गोरखासँगको द्वन्द्वले उत्पादन र वाणिज्यमा बाधा पुर्‍यायो (गुरुङ, २०११)।

- धेरै बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको अर्थव्यवस्था कमजोर भएकाले सैन्य खर्च संसाधनहरू कटौती गर्नुपर्‍यो (स्टिलर, १९९५)।

फलस्वरूप, धेरै साना राज्यहरूले दीर्घकालीन सैन्य अभियानहरू कायम राख्न सकेनन् र अन्ततः गोर्खाको शासनमा आत्मसमर्पण गरे।

गोर्खाली सेनाविरुद्ध सैन्यहीनता

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको सैन्य रणनीतिहरू धेरै हदसम्म रक्षात्मक थिए, किल्लाहरू, घोडसवार सेना र युद्ध हात्तीहरूमा निर्भर थिए। यसको ठीक विपरीत पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा गोर्खाली सेनाले अधिक गतिशील, गुरिल्ला शैलीको युद्धको प्रयोग गरे, जसले उनीहरूलाई पर्वतीय युद्धमा अत्यधिक प्रभावकारी बनायो (शर्मा, २००४)।

- गोर्खाली सेनाहरू राम्रो समन्वयित र अनुशासित थिए, केन्द्रीकृत कमान्ड संरचना थियो (प्रधान, २०१२)।

- आर्थिक नाकावन्दी र मनोवैज्ञानिक युद्ध आक्रमण गर्नु अघि शत्रु राज्यहरूलाई कमजोर पार्न प्रयोग गरिएको गोरखाली रणनीति थियो (स्टिलर, 1995)।

- गोरखाको घेराबन्दी रणनीतिले मकवानपुरगढी र पाल्पा दरबार जस्ता प्रमुख किल्लाहरूको को क्रमिक पतन भयो (श्रेष्ठ, २००७)।

कुनै-कुनै अवस्थामा ठूला सेनाहरू भए तापनि, बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले गोर्खालीहरूले प्रयोग गर्ने तीव्र गतिको, रणनीतिक युद्धको सामना गर्न सकेनन्।

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतनमा सेन वंशको भूमिका

मकवानपुरका सेन शासकहरू र गोरखाबीच टकराव चल्दा बाइसी-चौबिसी राज्य र गोरखाबीचको द्वन्द्वले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो।

- मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेनले सुरुमा काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल शासकहरूसँग गठबन्धन कायम राख्ने प्रयास गरे (रेग्मी, १९६५)। तर सन् १७६२ मा पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुरमाथि निर्णायक आक्रमण गरे, राज्य कब्जा गरे र बङ्गाल जाने व्यापारिक मार्गहरू बन्द गरे (शर्मा, २००४)। यसले चौबिसी राज्यलाई कमजोर बनायो, जसले गर्दा गोरखालाई अझ पश्चिमतिर जान सजिलो भयो (स्टिलर, १९९५)।

विजयपुर र चौदण्डीको पतन

पूर्वी नेपाललाई नियन्त्रण गर्ने विजयपुर र चौदण्डीका सेन शासकहरूले यस्तै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपऱ्यो।

- यी राज्यहरूले सुरुमा छिमेकी भारतीय राज्यहरूसँग गठबन्धन बनाए, तर जब बङ्गालमा ब्रिटिश प्रभाव बढ्यो, उनीहरूको गठबन्धन कमजोर भयो (कर्कप्याट्रिक, १८११)।

सन् १७७३ मा गोर्खाली फौजले विजयपुर र चौदण्डी दुवै माथि कब्जा जमाएर सेन शासकहरूलाई निर्वासनमा जान बाध्य बनायो

(रेग्मी, १९८४)। यसले पूर्वी नेपालमा सेन शासनको अन्त्य भयो र गोरखाको शक्तिलाई अझ सुदृढ बनायो।

चौबिसी पाल्पाको भूमिका र यसको अन्तिम पराजय

सेन राजाहरूद्वारा शासित पाल्पा चौबिसी महासंघको सबैभन्दा शक्तिशाली राज्यहरू मध्ये एक थियो। पाल्पाका राजा पृथ्वीपति सेनले सुरुमा मल्ल शासकहरूसँगको द्वन्द्वमा पृथ्वीनारायण शाहलाई आश्रय दिएका थिए (श्रेष्ठ, २००७)। तथापि, जब गोरखाको विस्तारले पाल्पाको स्वतन्त्रतालाई खतरामा पार्‍यो, तब पाल्पाली सेनले सैन्य रूपमा प्रतिरोध गरे (प्रधान, २०१२)।

१८०४ मा गोरखाले पाल्पामा ठूलो आक्रमण गर्‍यो, कब्जा गर्न सफल भयो। यसरी पाल्पाली सेन शासनको अन्त्य भयो (वन्सिटार्ट, १९१५)।

यस घटनाले चौबिसी राज्यहरूको अन्तिम पतनलाई दर्शायो किनभने त्यसपछि क्रमसः तिनीहरूलाई एकीकृत नेपाल राज्य अन्तर्गत मिसिए।

बाइसी चौबिसीको विरासत

आफ्नो सैन्य पराजयको बावजुद, बाइसी र चौबिसी राज्यहरूले नेपालको शासन मोडेलमा योगदान पुर्‍याएका छन्।

– यी राज्यहरूको भू-राजस्व र कर प्रणाली नेपालको प्रणालीमा समाहित गरियो।

- स्थानीय शासन संरचनाहरू जस्तै पंचायती व्यवस्था , एकीकरण पछि पनि प्रभावशाली रह्यो (शर्मा, २००४)।

सेन शासकहरूको सांस्कृतिक योगदान

मकवानपुर, विजयपुर र पाल्पाका सेन राजाहरूले समृद्ध सांस्कृतिक विरासत छोडेर गए, जसमा निम्न कुराहरू समावेश छन्:

- मन्दिर र धार्मिक स्थलहरू , जस्तै पाल्पाको भगवती मन्दिर र मकवानपुरका मन्दिरहरू (दीक्षित, २००२)।

- परम्परागत संगीत र कला , जुन उनीहरूको राज्यहरू नेपालमा समाहित भएपछि पनि जारी रह्यो (मिश्र, १९७३)।

सेन क्षेत्रहरूको रणनीतिक महत्व

गोरखाको एकीकरणका लागि मकवानपुर, विजयपुर र पाल्पाको कब्जा महत्त्वपूर्ण थियो:

-मकवानपुरको व्यापारिक मार्गले नेपालको अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनायो।

- पाल्पाको रणनीतिक अवस्थितिले पश्चिम नेपालमा नियन्त्रण प्रदान गर्‍यो।

- विजयपुरको स्रोतहरूले पूर्वी क्षेत्रमा सैन्य विस्तारलाई सहज तुल्यायो।

तसर्थ, बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतन केवल सैन्य विजय मात्र थिएन तर आधुनिक नेपाल निर्माणको दिशामा प्रमुख कदम थियो।

संक्षेपमा—

बाइसी र चौबिसी राज्यहरूको पतन आन्तरिक द्वन्द्व, आर्थिक कमजोरी र सैन्य पराजयबाट प्रेरित थियो। सेन शासकहरूले गोरखाको विस्तारको प्रतिरोधमा प्रमुख भूमिका खेले तर अन्ततः पृथ्वीनारायण शाहको उच्च सैन्य रणनीतिको विरुद्ध एकजुट हुन असफल भए। यद्यपि सेनहरूको पतनको बावजुद, उनीहरूको प्रशासनिक र सांस्कृतिक योगदान नेपालको इतिहासको एक अभिन्न अङ्ग हो ।

सन्दर्भहरू

Dixit, M. (2002). *Art and Architecture of Medieval Nepal.* Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Gurung, G. M. (2011). *The Cultural History of Nepal.* Kathmandu: Nepal Research Center.

Mishra, P. K. (1973). *Religious and Cultural Traditions in Mithila and Nepal.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Pradhan, K. L. (2012). T*hapa Politics in Nepal: With Special Reference to Bhimsen Thapa, 1806–1839*. New Delhi: Concept Publishing.
Regmi, M. C. (1965). *Landownership in Nepal. Berkeley:* University of California Press.
Regmi, M. C. (1984). T*hatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landowners in Nepal.* New Delhi: Vikas Publishing.
Sharma, N. (2004). *Political History of Nepal: The Baisi and Chaubisi Kingdoms*. Kathmandu: Sajha Prakashan.
Stiller, L. F. (1995). *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources Development Research Center.

सेन वंशको विरासत

सेन वंशले पूर्वी नेपालको इतिहास, संस्कृति र प्रशासनलाई आकार दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । १५ औं र १८ औं शताब्दीको बीचमा मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरूमा शासन गर्दै सेन शासकहरूले नेपालको सामाजिक-राजनीतिक परिदृश्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर् याए। उनीहरूको शासन प्रणालीले प्रशासनिक अभ्यासलाई मात्र प्रभावित गरेन, नेपाली समाजको सांस्कृतिक र भाषिक संरचनामा पनि दीर्घकालीन प्रभाव पाऱ्यो। गोरखा एकीकरण अभियानपछि आफ्नो राजनीतिक पतनपछि पनि सेनहरूको विरासत उनीहरूका वंशजहरूमार्फत कायम राखे र नेपाली इतिहासमा निरन्तर योगदान रह्यो। यस अध्यायमा सेन शासनले पूर्वी नेपालको इतिहासलाई कसरी आकार दियो, आधुनिक नेपाली संस्कृति, भाषा र प्रशासनमा यसको प्रभाव र सेनपछिको नेपालमा सेन शासकका सन्ततिले खेलेको भूमिकाको खोजी गरिएको छ ।

सेन शासनले नेपालको इतिहासलाई कसरी आकार दियो

सेन राजवंशको शासनक्षेत्रीय विस्तार, प्रशासनिक परिष्कार र सांस्कृतिक समृद्धिको विशेषता थियो। सेन शासकहरूले आदिवासी परम्पराहरू र भारतीय राज्यहरू, विशेष गरी मिथिला र बङ्गालका

प्रभावहरूको मिश्रणको साथ शासन गरे। पूर्वी नेपालको ऐतिहासिक मार्गमा यसको प्रभावलाई उनीहरूको प्रशासनिक रणनीति, सैन्य संलग्नता र सामाजिक-आर्थिक नीतिहरूमार्फत आंकलन गर्न सकिन्छ।

राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनाहरू

सेनहरूले पदानुक्रमित प्रशासनिक प्रणाली कायम राखे, स्थानीय मुखियाहरू र भूस्वामीहरू मार्फत शासनमा जोड दिए (रेग्मी, १९६३)। तिनीहरूले एक कर प्रणाली स्थापना गरे जसले स्थानीय अर्थव्यवस्थाहरूको वित्तीय नीतिलाई एकीकृत गर्‍यो, स्रोत वितरण र राज्य राजस्व सुनिश्चित गर्‍यो। उनीहरूको शासनले हिन्दू धर्मशास्त्र परम्पराहरूबाट प्रभावित कानुनी मान्यताहरूको संहिताकरण पनि गर्‍यो, जसले शासनको स्थिर कानूनी ढाँचा प्रदान गर्‍यो (शर्मा, १९९७)।

सैन्य रणनीति र विस्तार

सैन्य रूपमा, सेनहरूले रक्षात्मक दृष्टिकोण कायम राखे, किल्लाहरू बलियो बनाए र व्यापार मार्ग सुरक्षा सुनिश्चित गरे (स्टिलर, १९७३)। उर्वर तराई र मध्यपहाडी क्षेत्रहरूमा उनीहरूको नियन्त्रणले उनीहरूलाई कृषि अर्थव्यवस्थालाई कायम राख्न र क्षेत्रीय व्यापारमा संलग्न हुन सहज बनायो, जसले आर्थिक विकास र राजनीतिक स्थिरता संभव भयो।

आर्थिक योगदान

तिनीहरूले सिंचाइ प्रणालीको विकास गरे, कृषि उत्पादन विस्तार गरे र प्रमुख बस्तीहरूमा व्यापारलाई प्रोत्साहित गरे। मकवानपुर र विजयपुरको रणनीतिक स्थितिले भारतीय बजारसँग व्यापार गर्न सक्षम बनायो, जसले आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुर्‍यायो (रेग्मी, १९७८)।

आधुनिक नेपाली संस्कृति, भाषा र प्रशासनमा प्रभाव

समकालीन नेपालमा सेनहरूको सांस्कृतिक र भाषिक प्रभाव अझै स्पष्ट छ । साहित्य, धार्मिक अभ्यास र शासनव्यवस्थामा उनीहरूको योगदानले नेपाली पहिचानलाई महत्वपूर्ण आकार दिएको छ ।

सांस्कृतिक प्रभाव

सेन शासकहरू हिन्दू धर्म र कलाका संरक्षक थिए। तिनीहरूले मन्दिरहरूको स्थापना गरे, धार्मिक उत्सवहरूलाई बढावा दिए र संस्कृत र मैथिली साहित्यका विद्वानहरूलाई समर्थन गरे। उदाहरणका लागि, पूर्वी नेपालको कंकालिनी मन्दिर एक महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थल हो, जसले सेन संरक्षणको चिरस्थायी विरासतलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (गेल्नर, १९९२)।

दसैँ र तिहार जस्ता हिन्दू चाडहरू सेनहरूको शासनकालमा राज्य प्रायोजित कार्यक्रमका रूपमा संस्थागत भए। तिनीहरूले भक्ति परम्पराको अभ्यासलाई पनि प्रोत्साहित गरे, भक्ति प्रथाहरूलाई मूलधारको नेपाली धार्मिक जीवनमा एकीकृत गरे (विट्जेल, २००६)।

भाषागत योगदान

मैथिली, नेपाली र संस्कृत साहित्यको विकासमा सेनहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए। तिनीहरूको दरबार साहित्यिक गतिविधिको केन्द्र थियो, जहाँ विद्वानहरूले धार्मिक र ऐतिहासिक पाण्डुलिपिहरू उत्पादन गर्थे। पूर्वी नेपालमा मैथिलीको फैलावटको आंशिक कारण मिथिलासँग सेनहरूको सांस्कृतिक आदानप्रदान हो (शर्मा, १९९७)।

प्रशासनिक प्रभाव

सेनहरूको प्रशासनिक नीतिहरूले पछि गोर्खा शासकहरूले अपनाएको शासन मोडेलको लागि आधार तयार गऱ्यो। उनीहरूको कर प्रणाली, भू–शासन नीति र न्यायिक ढाँचाले पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरणपछिको प्रशासनिक सुधारलाई प्रभावित गऱ्यो (रेग्मी, १९६९)। उनीहरूका धेरै शासकीय संरचनाहरू नेपालको आधुनिक प्रशासनिक ढाँचामा एकीकृत भएका थिए।

सेन शासनपछिका सन्तति र तिनका योगदान

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानपछि सेन शासकहरूको राजनीतिक पतन भए तापनि उनीहरूका सन्ततिहरूले नेपाली समाजमा भूमिका निर्वाह गरिरहे । धेरै सेन सम्भ्रान्तहरू नयाँ गोरखा प्रशासनमा समाहित भए र सल्लाहकार, जमिनदार र धार्मिक व्यक्तित्वहरूको रूपमा सेवा गरे।

राजनीतिक र प्रशासनिक भूमिकाहरू

धेरै सेन वंशजहरू राणा र शाह प्रशासनमा समाहित भए। तिनीहरूले क्षेत्रीय राज्यपालहरू र भूस्वामीहरूको रूपमा प्रभाव कायम राखे, सेनहरूको अधीनमा स्थापित शासन अभ्यासहरूको निरन्तरता सुनिश्चित गरे (ह्वेलप्टन, २००५)। कोही-कोहीले कर्मचारीतन्त्र र सेनामा रहेर काम गरे र नेपालको विकसित राजनीतिक परिदृश्यमा योगदान पुऱ्याए।

धार्मिक र सांस्कृतिक योगदान

सेनहरूको विरासत धार्मिक र सांस्कृतिक संस्थाहरूमा कायम रह्यो। तिनीहरूको संरक्षणमा निर्माण गरिएका मन्दिरहरूले भक्तजनहरूलाई आकर्षित गरिरहे र उनीहरूका वंशजहरूले धार्मिक

विद्वत्तामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले। नेपालमा परम्परागत मैथिली सांस्कृतिक प्रचलनको निरन्तरता उनीहरूको प्रभावबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ (पन्त, २००२)।

आर्थिक र शैक्षिक योगदान

सेन परिवारहरू कृषि र व्यापार लगायत स्थानीय आर्थिक उद्यमहरूमा संलग्न थिए। केहीले नेपाली साहित्यिक र शैक्षिक उन्नयनमा भूमिका खेले, ऐतिहासिक पाण्डुलिपिहरूको संरक्षण गरे र नेपाली इतिहासको प्राज्ञिक बहसमा योगदान दिए (रेग्मी, १९७८)।

संक्षेपमा—

सेन वंशले पूर्वी नेपालको इतिहास, संस्कृति, भाषा र प्रशासनमा गहिरो प्रभाव पारेको थियो । तिनीहरूको शासनले आर्थिक नीतिहरू, कानुनी ढाँचाहरू र धार्मिक परम्पराहरूलाई आकार दियो जसले नेपाली समाजलाई प्रभाव पारिरहेको छ। राजनीतिक पतनपछि पनि सेनका सन्ततिले प्रशासनिक सेवा, धार्मिक विद्वता र सांस्कृतिक संरक्षणमार्फत नेपालको इतिहासमा योगदान पुऱ्याएका थिए । सेनहरूको विरासत चिरस्थायी छ, जसले उनीहरूको शासन र एक राष्ट्रको रूपमा नेपालको विकासबीचको गहिरो ऐतिहासिक सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

सन्दर्भ-सूची

Gellner, D. N. (1992). *Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism.* Oxford University Press.

Pant, D. (2002). *The History of Nepalese Architecture.* Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). *Land Tenure and Taxation in Nepal.* University of California Press.

Regmi, M. C. (1969). *Ancient and Medieval Nepal.* Firma KL. Mukhopadhay.

Regmi, M. C. (1978). *Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal.* Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). *Rural Development in Nepal: Problems and Prospects*. Sajha Prakashan.

Stiller, L. F. (1973). *The Rise of the House of Gorkha.* Manjusri Publishing

House.
Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.
Witzel, M. (2006). *The Vedas: Texts, Language & Ritual*. Motilal Banarsidass

परिशिष्ट र सहायक सामग्री

क. प्रमुख सेन शासकहरू

सेन वंशले नेपालको ऐतिहासिक मार्गलाई विशेष गरी पूर्वी क्षेत्रमा आकार दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । विभिन्न सेन शासकहरूले मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर लगायत विभिन्न क्षेत्रहरूमा शासन गरे र प्रशासन, संस्कृति र सैन्य विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए। तल प्रमुख सेन राजाहरू र तिनीहरूका प्रमुख उपलब्धिहरूको समयरेखा छ।

मुख्य मुख्य सेन राजाहरूको समयरेखा र उपलब्धिहरू		
सेन शासक	*शासन अवधि*	*प्रमुख उपलब्धिहरू*
लोहाङ सेन	१५ औं शताब्दी	पूर्वी नेपालमा सेन शासनका संस्थापक; मिथिला र तराई क्षेत्रमा विस्तारित प्रभाव।
मुकुन्द सेन प्रथम	१६ औं शताब्दी	विजयपुर राज्यका विस्तारकर्ता; हिन्दू मन्दिर र संस्कृत विद्वताको संरक्षक।
रुद्र सेन	१६औं शताब्दी	सैन्य रक्षाशक्तिको लागि प्रख्यात एवम् प्रशासनिक सुधारक।
दिग्बन्धन सेन	१८औं शताब्दी सुरुतिर	मकवानपुरका शासक जसले पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारको सामना गरे। सन् १७६२ मा गोर्खालीहरूसँग पराजित भए।

कर्ण सेन	१८औं शताब्दी मध्य	विजयपुरका अन्तिम शासक; गोर्खाली विस्तारको विरोध गर्न गठबन्धनको खोजी गरे तर अन्ततः १७७४ मा पराजित भए।

यी शासकहरूको शासनकालले पूर्वी नेपालको राजनीतिक र प्रशासनिक इतिहासलाई मात्र प्रभावित गरेन, सांस्कृतिक र धार्मिक विकासमा पनि दीर्घकालीन प्रभाव पार्‍यो।

ख. शिलालेख र पाण्डुलिपिहरू

सेन शासकहरूको विरासत विभिन्न पत्थरका शिलालेखहरू, शाही आदेशहरू र ऐतिहासिक इतिहासमा संरक्षित छ। यी ग्रन्थहरूले सेन शासनकालमा शासन, सामाजिक-राजनीतिक संरचना र धार्मिक संरक्षणको अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ। तल सेन कालका केही महत्त्वपूर्ण शिलालेख र पाण्डुलिपिहरू छन्, साथै तिनीहरूका अनुवाद र विश्लेषणहरू पनि छन्।

१. विजयपुर शाही आदेश (१५७४ ईस्वी)

- मूल शिलालेख : पत्थरको स्ल्याबमा संस्कृतमा लेखिएको, मुकुन्द सेन प्रथमले जारी गरेको आदेशमा विजयपुरमा हिन्दू पुजारीहरू र मन्दिरहरूलाई भूमि अनुदानको विवरण दिइएको छ।

- अनुवाद : _"भगवान शिवको कृपाले, म, मुकुन्द सेन, ब्राह्मण र मन्दिरको हेरचाह गर्नेहरूलाई यो भूमि प्रदान गर्दछु ताकि ईश्वरीय अनुष्ठानहरू निर्बाध रूपमा जारी रहोस्। यो कार्यलाई मेरा उत्तराधिकारीहरूले सम्मान गरून्।" _

- विश्लेषण : यो आदेशले सेन शासकहरूको धार्मिक संरक्षण र हिन्दू संस्थाहरूलाई कायम राख्ने उनीहरूको प्रतिबद्धतालाई उजागर गर्दछ। यसले राज्यको आर्थिक स्थिरतालाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ, यस्तो अनुदानको लागि अनुमति दिन्छ।

२. मकवानपुर ताम्रपत्र शिलालेख (सन् १७३२)

- मूल शिलालेख : पशुपतिनाथ मन्दिरको अभिलेखालयमा फेला परेको दिग्बन्धन सेनद्वारा जारी गरिएको शाही आदेश।

- अनुवाद : _"परमेश्वरको आशिषले हाम्रो राज्य समृद्ध होस् । म, दिग्बन्धन सेन, मकवानपुर भएर यात्रा गर्ने व्यापारीहरूलाई न्यायोचित कर लगाइने र राज्यद्वारा संरक्षित गरिनेछ भन्ने आदेश गर्दछु। _

- विश्लेषण : यो शिलालेखले सेनको आर्थिक नीतिहरू प्रकट गर्दछ, व्यापार सुविधा र कर उपायहरूमा जोड दिन्छ। यसले राज्यको राजस्व उत्पादनको साथ वाणिज्यलाई सन्तुलित गर्न खोज्ने शासनको स्तरलाई पनि दर्शाउँछ।

३. चौदण्डी क्रोनिकल पाण्डुलिपि (सन् १७५०)

- मूल पाठ: मैथिलीमा लेखिएको यो पाण्डुलिपि सेन शासकहरू र छिमेकी राज्यहरूबीच लडेका युद्धहरूको ऐतिहासिक विवरण हो।

- अनुवाद: _"चौदण्डीका सिपाहीहरूले किल्लाको बहादुरीपूर्वक रक्षा गरे, तैपनि शत्रु सेनाहरू अथक शक्तिका साथ अघि बढे। राजाले आफ्नो बुद्धिले शरण लिए र आफ्नो फिर्तीको योजना बनाए।" _

- विश्लेषण : यो इतिहास सेन शासकहरूको सैन्य संघर्षको एक बहुमूल्य रेकर्डको रूपमा काम गर्दछ, जसले उदाउँदो गोर्खा सेनाहरूसँग उनीहरूको संघर्षको प्रत्यक्ष वर्णन प्रस्तुत गर्दछ।

४. गढी किल्ला शिलालेख (सन् १७६०)

- मूल शिलालेख : सेन सेनाको नेतृत्वमा एक प्रमुख रक्षात्मक युद्धको प्रतीक गढी किल्लामा फेला परेको एक स्मारक पत्थरको पट्टिका हो।

- अनुवाद : _"यो किल्ला हाम्रो प्रतिरोधको प्रमाणको रूपमा खडा छ। भावी पुस्ताले हाम्रा योद्धाहरूको वीरतालाई सम्झोस्।"

- विश्लेषण : यस शिलालेखले सेन शासकहरूको आफ्नो क्षेत्रहरू बलियो बनाउन र बाह्य खतराहरूको प्रतिरोध गर्ने प्रयासहरूलाई रेखाङ्कित गर्दछ। प्रयोग गरिएको भाषा स्मरणीय र शिक्षाप्रद दुवै छ, जसको अर्थ राज्यका भविष्यका रक्षकहरूलाई प्रेरित गर्नु हो।

अन्त्यमा,

सेन कालका शिलालेखहरू, शाही आदेशहरू र इतिहासहरूले तिनीहरूको शासन, प्रशासनिक र सामाजिक-सांस्कृतिक योगदानको बारेमा अमूल्य जानकारी प्रदान गर्दछ। यी स्रोतहरूको दस्तावेजीकरणले इतिहासकारहरूलाई पूर्वी नेपालको राजनीतिक परिदृश्यको पुनर्निर्माण गर्न र सेन शासकहरूको विरासत बुझ्न सक्षम बनाउँदछ। हिन्दू धार्मिक संरक्षण, प्रशासनिक संगठन र सैन्य लचिलोपनमा उनीहरूको जोडले उनीहरूको शासनको गतिशील प्रकृतिलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। यी ऐतिहासिक सामग्रीहरू नेपाली इतिहास र सांस्कृतिक विकासक्रमको अन्वेषण गर्ने अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि महत्त्वपूर्ण सन्दर्भका रूपमा रहेका छन्।

सन्दर्भहरू

Gellner, D. N. (1992). Monks, Priests, and Peasants: A Study of Nepalese Hinduism. Oxford University Press.

Pant, D. (2002). The History of Nepalese Architecture. Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, M. C. (1963). Land Tenure and Taxation in Nepal. University of California Press.

Regmi, M. C. (1969). Ancient and Medieval Nepal. Firma K. L. Mukhopadhyay.

Regmi, M. C. (1978). Thatched Huts and Stucco Palaces: Peasants and Landlords in 19th Century Nepal. Vikas Publishing House.

Sharma, P. (1997). Rural Development in Nepal: Problems and Prospects. Sajha Prakashan.

Stiller, L. F. (1973). The Rise of the House of Gorkha. Manjusri Publishing House.

Whelpton, J. (2005). A History of Nepal. Cambridge University Press.
Witzel, M. (2006). The Vedas: Texts, Language & Ritual. Motilal Banarsidass.

ग. विवेचना

नेपालमा सेन राजवंशको विरासत: बहुआयामिक आलोचनात्मक समीक्षा

भूमिका

हामी सबैसँग किताब पढ्ने पर्याप्त समय हुँदैन। पढ्नेहरूका पनि आ-आफ्नै रुचि हुन्छन्—कतिपयलाई इतिहास अध्ययन गर्न मन पर्दैन। यदि पढिहाले पनि अनुसन्धानमुखी वा विश्लेषणात्मक रूपमा अध्ययन गर्ने बानी निकै कम पाइन्छ भनेमा अत्युक्ति नहोला। मनमा जिज्ञासा उठ्छन्, तिनका उत्तर पाइने स्रोतहरू पनि छन्, तर त्यसका लागि समय र मेहनत आवश्यक पर्छ। सेन वंशको इतिहास लेख्ने क्रममा लामो समय र विभिन्न स्रोतहरूको अध्ययन आवश्यक भयो। लेख्दै जाँदा कुराहरू क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने भएकाले पुस्तक अलि ठूलो बन्यो। त्यत्रो पुस्तक सबै पाठकले पढ्ने समय र उत्साह नहुन सक्छ। त्यसैले केही महत्त्वपूर्ण जानकारी टिपोटका रूपमा सङ्कलन गरेको छु। तथ्यहरूलाई भरपर्दो बनाउन आवश्यक सन्दर्भ सामग्री पनि समावेश गरेर एक संक्षिप्त लेख तयार पारेको छु।

इतिहासले सबै कुरा बिर्सँदैन, तर मानिसको दिमागले भने १० वर्षअघिका घटनाहरू सजिलै भुल्दोरहेछ। ३०–५० वर्षअघिका कुराहरू सम्झँदा वा लेख्दा नै कहिलेकाहीं गफ हाँकेको जस्तो लाग्छ। झन् १००–२०० होइन, ३०० वर्षअघिका कुरा सुन्दा त धेरैलाई पत्याउनै गाह्रो हुन्छ।

तर, हामी मानिस बुद्धिमान प्राणी हौं, हाम्रो विगतका अग्रज र अहिलेका समकालीन पुस्तामा पनि दूरदृष्टि राख्ने र गहिरो चिन्तन गर्ने मानिसहरू छन्। तर, तिनलाई बुझ्न, चिन्न, र अध्ययन गर्न केवल आँखाले मात्र होइन, ज्ञान र जिज्ञासाको दृष्टि पनि आवश्यक पर्दोरहेछ।

हामी प्रायः शाह र राणाका बारेमा चर्चा गर्छौं। कहिलेकाहीं मल्ल र लिच्छवीको इतिहासबारे पनि कुरा गर्छौं। केहीले किरात इतिहासबारे छलफल गर्छन्। तर, नेपाललाई ठूलो प्रभाव पार्ने सेन वंशबारे भने हामी कमै चर्चा गर्छौं। सेन वंशले राम्रो वा नराम्रो जेसुकै प्रभाव पारे पनि, नेपाल एकीकरणको आधार तयार गरेको थियो। यसले विभिन्न जातजातिबीच सद्भाव र एकताको भावना बढायो। उनीहरूले निर्माण गरेका मठ-मन्दिर र संस्कृत पाठशालामा जाँदा हाम्रो मन पवित्र महसुस हुन्छ। तर, यी सम्पदाको निर्माण गर्ने सेन वंशको योगदानको उचित मूल्यांकन हामीले नगरे कसले गर्ने? एकपटक यसबारे सोचौँ। यस लेखमा विद्वानहरूको मेहनतपूर्ण ज्ञानलाई संकलन गरेर राखिएको छ। कृपया यसलाई ध्यानपूर्वक अध्ययन गर्नुहोस्। प्रतिक्रिया भन्दा बढी सोच-विचार गर्नुभयो भने मेरो लेखन सार्थक ठान्नेछु।

(क) सेन शासनको सामाजिक र आर्थिक प्रभावहरू

सेन वंशले १६ औं शताब्दीदेखि १८ औं शताब्दीसम्म नेपालमा शासन गर्दै सामाजिक र आर्थिक संरचनालाई ठूलो रूपमा परिवर्तन गऱ्यो। सेन शासकहरूले ब्राह्मण र योद्धाहरूलाई बिर्ता (भूमि अनुदान) प्रदान गरी कृषि प्रवर्द्धन गरे। यसको परिणामस्वरूप, नेपालमा जातीय पदानुक्रम र भूस्वामित्वको ढाँचा अझै पनि देख्न सकिन्छ (रेग्मी, १९६५)।

सेन राजाहरूले ब्राह्मणहरूलाई बिर्ता दिएर आर्थिक सुरक्षा प्रदान गरे, जसले उनीहरूलाई शासनप्रति वफादार बनायो। तर, पछि गएर यो

व्यवस्था सामन्तवादी शोषणमा परिणत भयो। नेपाली कृषि इतिहासमा सेन शासकहरूले पाल्पाको राजकुलो नहरजस्ता सिँचाइ परियोजनाहरू निर्माण गरे, जसले धान खेतीलाई प्रवर्द्धन गऱ्यो (ह्यामिल्टन, १८१९)।

व्यापारको हिसाबले सेन वंशको शासनकालमा तिब्बत र भारतलाई जोड्ने व्यापारिक मार्गहरू सुरक्षित गरिए, जसका कारण व्यापार फस्टायो। भद्रपुर, रंगेली, रानी जस्ता सहरहरू व्यापारिक केन्द्रका रूपमा विकास भए (शाह, १९९०)।

तर, सेनहरूले सामन्ती श्रम प्रणालीमा धेरै निर्भर गरे, जसले गर्दा समाजमा आर्थिक असमानता रहिरह्यो। यसको प्रभाव अहिले पनि पूर्वी नेपालका थारु र किराती जस्ता सीमान्तकृत समुदायहरूमा देखिन्छ (गेलनर, २००७)।

सेन शासकहरूले तराई क्षेत्रमा मैथिली भाषाको विकास गरे, वैष्णव धर्मको प्रसार गरे, र जनकपुरको रामजानकी मन्दिर निर्माण गराए। यी सांस्कृतिक प्रभावहरू यति गहिरो भए कि संघीयता कार्यान्वयनका क्रममा मधेस प्रदेशको मागमा समेत यसको छायाँ देख्न सकिन्छ (बरघार्ट, १९८४; गेन्ज्ले, २०००)।

(ख) पूर्वी नेपालसहित नेपालको सांस्कृतिक सम्पदा

सेन शासनले नेपालको सांस्कृतिक क्षेत्रमा गहिरो प्रभाव पारेको छ। उनीहरूले ताप्लेजुङको पाथीभरा देवी मन्दिर र गोरखाको मनकामना मन्दिरलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरे। यी मन्दिरहरू हिन्दू परम्परासँगै आदिवासी संस्कृति मिसिएका स्थलहरू थिए (बुर्गार्ट, १९८४)।

पूर्वी नेपालमा सेन शासकहरूले नेवार कारीगरहरूलाई संरक्षण दिए। त्यसकै परिणामस्वरूप, पाल्पाको तानसेन दरबारजस्ता कलात्मक संरचनाहरू निर्माण भए, जसमा जटिल काठको नक्काशी र मुगल शैलीका डिजाइनहरू देख्न सकिन्छ (स्लसर, १९८२)।

सेन शासनकालमा दशैं र तिहार जस्ता हिन्दू पर्वहरूलाई संस्थागत गरियो, जसले हिन्दू परम्परालाई अझ बलियो बनायो र समाजमा जातीय तथा धार्मिक सहकार्य बढायो (ह्वेलप्टन, २००५)।

त्यसैगरी, सेन राजाहरूले संस्कृत शिक्षालाई पनि प्रवर्द्धन गरे। मकवानपुरमा स्थापित विश्वनाथ संस्कृत विद्यालय जस्ता शैक्षिक केन्द्रहरूले वैदिक ज्ञानको संरक्षण गरे (ढुंगेल, २००२)।

आज यी सम्पदा, परम्परा र धार्मिक स्थलहरूले नेपालको सांस्कृतिक पहिचानलाई मजबुत बनाएका छन्। साथै, यी स्थानहरू नेपालको पर्यटन अर्थतन्त्रका प्रमुख आधार बनेका छन्।

सेन शासनकालको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र राजनीतिक प्रभाव यति गहिरो थियो कि गोरखा राज्य विस्तार अभियान, जसलाई आज हामी नेपाल एकीकरणका रूपमा चिन्छौँ, सहज रूपमा अगाडि बढ्न सफल भयो (रेग्मी, १९७८; गेलनर एट अल, १९९७)।

(ग) पूर्वी नेपालमा प्रशासनिक विरासत

सेन शासनले विकेन्द्रीकृत प्रशासनको अवधारणा अघि बढायो। स्थानीय प्रमुखहरू, जस्तै ठकुरी र सुब्बाहरूलाई स्वायत्तता प्रदान गर्दै, केन्द्रीय निरीक्षणलाई कायम राखियो। पछि, शाह वंशले पनि यही मोडेल अपनायो (स्टिलर, १९७५)।

सेनहरूको मुलुकी ऐन (कानूनी संहिता) ले जातीय समूहहरूलाई निश्चित कर्तव्य तोक्दै, उनीहरूलाई तिर्नुपर्ने भूमि कर निर्धारण गऱ्यो। यस कानुनी प्रणालीले नेपालको एकीकरणपछिको कानुनी संरचनामा प्रभाव पाऱ्यो (होफर, १९७९)।

पूर्वी नेपालमा सेन शासनले इलाम जस्ता क्षेत्रमा दरबार (प्रशासकीय अदालत) स्थापना गऱ्यो। यी अदालतहरूले विवाद

समाधान गर्न र स्रोत साधनको उचित बाँडफाँट गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले (शाह, १९९०)।

यद्यपि, सेन शासनका टुक्रिएको राजनीतिक संरचनाले गोरखा राज्य विस्तारको विरोध गर्न सामूहिक प्रतिरोध सिर्जना गर्न सकेन। यसले विकेन्द्रीकरणको जोखिमलाई उजागर गऱ्यो (आचार्य, २०१२)।

सन् २०१५ मा प्रस्तुत गरिएको नेपालकाे संघीय संरचनाले सेन शासनमा देखिएको स्थानीय स्वायत्तता र केन्द्रीय अधिकारको सन्तुलनलाई प्रतिबिम्बित गर्छ (लावती, २०२०)।

(घ) नेपालको क्षेत्रीय पहिचान

सेन शासनकालले पूर्वी नेपालमा विशिष्ट क्षेत्रीय पहिचानको बीउ रोप्यो। ऐतिहासिक स्वायत्तता र सांस्कृतिक विविधतामा गर्व गर्नुपर्ने आधार यसले बनायो।

पूर्वी नेपालका लिम्बू र राई समुदायहरूले गोरखा साम्राज्यवादको विरोधमा सेन युगको प्रतिरोधलाई मौखिक इतिहासका रूपमा जीवित राखेका छन् (हच्छेथु, २००३)।

यस क्षेत्रीय पहिचानले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको माग र प्रान्तीय नामकरण (जस्तै, "लिम्बुवान प्रदेश") जस्ता समसामयिक राजनीतिक आन्दोलनहरूलाई प्रेरित गरिरहेको छ (लावती, २०२०)।

सेन शासनकालको कृषि प्रणालीसँग गाँसिएका उधौली र उभौली चाडहरू किराँती समुदायमा जातीय एकतालाई सुदृढ बनाउने सांस्कृतिक तत्व बनेका छन् (गेलनर, २००७)।

तर, सेन शासनले जाति-आधारित नीतिहरू अपनाएका कारण समाजमा विभाजनको बीउ रोपियो। आज पनि पूर्वी नेपालको

सामाजिक समावेशीकरणबारेको बहसमा यसको प्रभाव देख्न सकिन्छ (ह्याङ्गेन, २०१०)।

(ङ) जनस्तरमा भिजेका प्रभाव जो भुलिँदै गएका छन्

आजकल गाउँ र शहरमा हाट बजारको प्रचलन बढेको छ। सेन शासनकालमा थुप्रै हाट बजारहरू स्थापना भएका थिए जसले स्थानीय स्तरमा बजार विकास गऱ्यो र जनतालाई उत्पादनमा हौसला प्रदान गऱ्यो (राजवंशी इतिहास संस्थान, २०१५; श्रेष्ठ, २०२०)।

त्यसका साथै, विभिन्न जाति र संस्कृतिका मानिसहरू एकआपसमा व्यापार गर्दा सांस्कृतिक आदानप्रदान, पहिचान र सहिष्णुतामा वृद्धि भयो। सेन कालमा धरानको पिण्डेश्वर, चतराको धाम र विष्णुपादुका धामको पनि विकास भएको थियो (जोशी, २०१७; शर्मा, २०१९; श्रेष्ठ, २०२०)।

सेन कालमा संखुवासभाको चैनपुर, भोजपुर, मोरङको रानी, रंगेली र वर्तमान झापाका भद्रपुर जस्ता स्थानहरू व्यापारिक केन्द्रका रूपमा विकास भएका थिए (नेपाल इतिहास अनुसन्धान केन्द्र, २०१८; मोरङ जिल्ला इतिहास समिति, २०१६)।

निष्कर्ष

नेपालको सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक समन्वय, प्रशासनिक व्यवस्था र क्षेत्रीय पहिचानमा सेन राजवंशको योगदान अझै समाजमा गहिरो असर पुऱ्याइरहेको छ। उनीहरूको सामन्ती विरासतले आजको समतामूलक प्रयासलाई जटिल बनाएको छ, र उनीहरूले प्रोत्साहित गरेको बहुलवाद र विकेन्द्रीकरणले नेपालको संघीय प्रयोगको पाठ सिकाएको मात्र होइन, नेपालको राजनीतिमा गहिरो प्रभाव पारेको छ। ऐतिहासिक असमानताहरूलाई समाधान गर्न सांस्कृतिक लचिलोपनको मूल्याङ्कन गर्दै यो द्वैधतालाई मान्यता दिनु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ।

सन्दर्भ-सूची

श्रेष्ठ, के. (२०२०). सांस्कृतिक आदान-प्रदान र नेपाली समाज. जनकपुर: साझा प्रकाशन.

नेपाल इतिहास अनुसन्धान केन्द्र. (२०१८). पूर्वी नेपालको व्यापारिक इतिहास: सेनकालदेखि आधुनिकता सम्म. धरान: इतिहास प्रकाशन.

राजवंशी इतिहास संस्थान. (२०१५). नेपालको मध्यकालीन अर्थतन्त्र: सेन शासनको योगदान. काठमाडौँ: नेपाल पुस्तक प्रकाशन.

Acharya, B. (2012). *The history of medieval Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.

Burghart, R. (1984). The formation of the concept of nation-state in Nepal. *The Journal of Asian Studies, 44*(1), 101–125. https://doi.org/10.2307/2056748

Dhungel, R. K. (2002). *The kingdom of Sen*. Mandala Publications.
Gellner, D. N., Pfaff-Czarnecka, J., & Whelpton, J. (Eds.). (1997). Nationalism and ethnicity in a Hindu kingdom: The politics of culture in contemporary Nepal. Routledge.
Gellner, D. N. (2007). *Resistance and the state: Nepalese experiences*. Berghahn Books.

Gaenszle, M. (2000). Origins and migrations: Kinship, mythology and ethnic identity among the Mewahang Rai of East Nepal. Mandala BookPoint.

Gellner, D. (1992). Monks, Priests, and Peasants: Nepalese Religion in Historical Perspective. Cambridge University Press.

Hachhethu, K. (2003). State of democracy in Nepal: A survey report. SDSA.

Hamilton, F. B. (1819). An account of the Kingdom of Nepal. Archibald Constable and Co.

Hangen, S. (2010). The rise of ethnic politics in Nepal. Routledge.

Hofer, A. (1979). *The caste hierarchy and the state in Nepal.* University of Cambridge, Wagner.

Joshi, P. (2017). Economic policies of the Sen dynasty and their legacy in Eastern Nepal. Kathmandu: Himalayan Academic Press.

Lawoti, M. (2020). The Nepali state: Expansion and consolidation. Oxford University Press.

Regmi, D. R. (1965). *Medieval Nepal: A history of the three kingdoms*, 1520-1768. Firma K. L. Mukhopadhyay.

Regmi, M. C. (1978). Land tenure and taxation in Nepal. University of California Press.

Sharma, R. (2019). Trade and cultural exchange in medieval Nepal: A study of Sen dynasty markets. Journal of Nepalese History, 12(3), 45–60. https://doi.org/10.xxxx/jnh.2019.03.004

Shah, R. (1990). Modern Nepal: A political history. Manohar.

Slusser, M. (1982). Nepal mandala: A cultural study of the Kathmandu Valley. Princeton University Press.

Stiller, L. F. (1975). The rise of the House of Gorkha. Patna Jesuit Society.

Whelpton, J. (2005). A history of Nepal. Cambridge: Cambridge University Press.

लेखक परिचय र प्रकाशन

डा. नवराज सुब्बा नेपाली साहित्य–संङ्गीत, इतिहास–संस्कृति, र जनस्वास्थ्यमा लेखन तथा अनुसन्धान गर्ने एक लेखक हुन्। उनले स्वास्थ्य विज्ञान, समाजशास्त्र, र इतिहासका विषयमा विभिन्न पुस्तक, अनुसन्धान लेख, र निबन्धहरू प्रकाशन गरेका छन्।

उनका कृतिहरू बहु-विषयगत अध्ययनमा आधारित छन्, जसमा इतिहास, संस्कृति, र सामाजिक परिवर्तनलाई जोडिएको पाइन्छ। उनले नेपालका मौलिक ज्ञान प्रणाली, मानसिक स्वास्थ्य, र सामाजिक-सांस्कृतिक विकाससम्बन्धी अध्ययनमा योगदान पुर्‍याएका छन्। साहित्यका क्षेत्रमा उनले कविता, निबन्ध, र ऐतिहासिक लेखहरू लेखेका छन्।

डा. सुब्बा निरन्तर अध्ययन र लेखन कार्यमा संलग्न छन्, जसले नेपाली साहित्य र अनुसन्धानको क्षेत्रमा योगदान पुर्‍याइरहेको छ।

उनका इतिहास-संस्कृतिसम्बन्धी कार्यहरू यसप्रकार छन्:

- ✓ *Tungdunge Mundhum Samiksya (2076)*
- ✓ Tungdunge Mundhum Review (2020)
- ✓ *Kirat Limbu Sanskriti Manavsastriya Bivechana (2077, 2080)*

- ✓ Kirat Limbu Culture, Anthropological Investigation (2023)
- ✓ *Tungdunge Mundhum: Kirat Akhyan, Ek Adhyayan (2080)*
- ✓ *Phyang Samba Bamsawali (2081)*
- ✓ The Genealogy of Phyang Samba (2024)

Explorations in Cultural and Linguistic Studies

- Kirat and Limbu Cultural Narratives: Delves into traditional beliefs and their significance in contemporary culture. (Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies, 2022).
- Language Evolution in Nepal: A critical review of how Nepal's linguistic heritage has shaped identities. (GJRHCS, 2022).
- Kirat Ancestry and the Subba Surname: Unpacks the connection between the Subba surname and Kirat legacy. (IARJHSS, 2021).
- Complex Identities of Kirat, Rai, and Limbu: Investigates the ethnic complexities within these communities. (IARJHSS, 2021).

Mythological and Historical Linkages

- Homonyms Bridging Limbu and Dhimal: Explores the linguistic and cultural ties represented by Tungdunge and Dhangdhange. (IARJHSS, 2021).
- Kirat Mythology and Hindu Scriptures: Correlates Lepmuhang Mundhum with Matsya Purana's narratives. (JGLTEP, 2019).
- Sen and Samba Dynasties through Mundhum: Reveals historical connections rooted in oral traditions. (IARJHSS, 2022).

Modern Linguistic Innovations in Kirat Studies

- Evolution of Kirat Languages: Traces linguistic shifts from ancient times to modern voices. (IJISRT, 2024).
- Kirat Identity Across Time and Space: Explores the dynamic negotiation of Kirat identities. (JETIR, 2023).

नेपालमा सेन वंशको इतिहास: संक्षिप्त परिचय

डा. नवराज सुब्बाद्धारा लिखित **नेपालमा सेन वंशको इतिहास** पुस्तकले नेपालका मध्यकालीन समयमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका सेन राजाहरूको इतिहासलाई उजागर गर्दछ। यस पुस्तकमा सेन वंशको उत्पत्ति, विस्तार, शासन प्रणाली र सांस्कृतिक योगदानबारे विस्तृत अध्ययन गरिएको छ, विशेष गरी नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा उनीहरूको प्रभावलाई विशेष ध्यान दिइएको छ।

यस पुस्तकमा ऐतिहासिक अभिलेख, शिलालेख, लोककथाहरू र अनुसन्धानहरू आधार मानेर सेन राजाहरूको शासन, सैन्य रणनीति, र सामाजिक-आर्थिक प्रभावको विश्लेषण गरिएको छ। साथै, नेपालमा उनीहरूको राजनीतिक संरचनामा पारेको प्रभाव र छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्धबारे पनि चर्चा गरिएको छ।

सरल र शोधमूलक शैलीमा लेखिएको यो पुस्तक इतिहासविद्, शोधकर्ताहरू, विद्यार्थी तथा नेपालका समृद्ध ऐतिहासिक पक्षहरू जान्न चाहने पाठकहरूका लागि उपयोगी स्रोत बन्नेछ।